

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

विज्ञप्तिः—

अधोपक्रम्यते—रघुनाथभट्टाचार्यतार्किकशिरोमणिरुवशिरोमण्य-
परनामरूढीधितेष्टीकां गदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिप्रणीतां संगतिनाम्नीं
गादाधरीं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । इयं हि वाराणस्यां द्वैसुरनगरे
एव भण्ये कैश्चिदेकैश्चमेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्रितेति । यतस्तदीय-
टिप्पणीकृष्णभट्टीयादिषु गृहीतवाक्यानां कुत्रचिदभावः पाठान्तरा-
भावश्च पूर्वोक्तशङ्कां द्रव्यतः । किंच तत्रतत्र केवलं गादाधरी
कुत्रचित् एकविधा टिप्पणी अन्यत्र च मित्रेति विशकलप्य मुद्रि-
तासि । तदेतदालोच्याध्यापकाभ्येष्टसौकर्याय नानादेशस्य बहुल-
पुस्तकावलम्बनेन सुपरिशुद्धपुस्तकप्रकाशनमैर्निर्णयसागरमुद्रणा-
लयप्रधानविद्वद्भ्यः पणशीकरोपाह—वासुदेवशास्त्रिमहोदयैरेत-
न्मुद्रापणाय सन्नियुक्तः तैरेव महाशयैः प्रदत्तं मुद्रणालयग्रन्थभा-
ण्डागारस्यमेकं पुस्तकमलम्बे । तपुस्तकान्ते च काश्यां लिखितमिति
वर्तते । परंतु तत्र लेखकानवधानजनितानुपयुक्तासमतार्थपाठभेद-
प्रदर्शनं विद्वद्वायासफलकं मन्यमानेन मया तदेव न सर्वत्रोपयोजितम् ।
तदनु प्रवृत्ते परिशुद्धपुस्तकान्वेषणे 'सातारा'नगरनिवासिनां विद्वद्भिर-
गजेन्द्रगढकरोपाह—वाढ्याचार्याणां परंपरागतं परिशुद्धं संपूर्णं
जीर्णं चैकं पुस्तकमासादितम् । यत्प्रतिलिपिर्मुद्रणार्थमुपायोग्यत ।
अपरंच 'नडियाद' नगरपुस्तकभाण्डागारस्य तनसुखराममहाशयै-
रानाय्य दत्तं नातिशुद्धं प्राचीनं सिंहव्याघ्रलक्षणान्तं च । अन्यत्रा-
स्मदीयं परम्परागतं परिशुद्धं चतुर्थादर्शपुस्तकम् । किंच मुद्रितपुस्त-
कद्वयं । एवं सदीधितिगदाधर्याः षडादर्शपुस्तकान्यासादितानि ।
अथ च तट्टीग्रन्थेषणकाले तैरेव गजेन्द्रगढकरोपाह—वाढ्याचार्य-
महाशयैः पञ्चलक्षण्याः कृष्णभट्टी, तथा आस्तार्चमौमपरिष्कारं
न्यायरत्नटीका च दत्ता । तथास्मदीयं शुद्धं टीकापुस्तकद्वयं च
मुद्रणायोपयुक्तम् । किंच तनसुखराममहाशयदत्ता सिंहव्याघ्रलक्षण-
पर्यन्ता न्यायरत्नटीका च । अपरा मुद्रित-कृष्णभट्टीटीका, तथा

मुद्रित-न्यायरत्नटीकाद्वय चेति टीकायाः पञ्चादशपुस्तकानि
लब्धानि । तत्र अस्मदीयपुस्तकखपाठस्य वाळाचार्यपुस्तकपाठस्य च
परस्पर भेदः प्रायशो न दृष्टः । अन्यान्यपुस्तकपाठान्तराणि तु
तत्रतत्र दत्तान्येव ।

महासागरायमाणगादाधरीप्रवेशनौकायमानपञ्चलक्षणी-सिंह-
व्याघ्रादिमन्त्रस्थानामनेकवार तत्रतत्र प्रयुक्तानां विपमपदानां
परिष्कारकरणे व्याकरणनिष्णातयजेन्द्रगठकरोपाहसेतुमाधवाचार्य-
महाशयैः प्रेरितेन तथा तैरेव विरचितानुपूर्वत्वेन सशोधनादिकर्मणि
बद्धपरिचरैः पणशीरुत्वासुदेवमहाशयैः मनेधितोत्साहेन गया
विपमपदानां तत्तत्स्थलानुपूर्वतया कुत्रचित्सर्वसाधारणतया च परि-
ष्काराः कृतान्ते पान्ते सयोजिताः सन्ति । विप्रेक्षितश्च विषय-
सूचीप्रसक्तः प्रारम्भे ।

इत्थं सर्वसाहित्यसम्मेलनपुरस्सर समारम्भे मुद्रणमस्याग्नाभिः ।
अत्रान्तरे च ससृष्टभाषोद्धरणरत्नकलाः निर्णयसागरमुद्रणालया-
ध्यक्षाः श्रीमन्तः तुकारामभेष्टिभेष्टाः निष्कारणवैरिणा प्रकृति-
गुट्टितेन दैवदत्तसंग परालगालपरिपाकप्रसूतमरण्याधिना स्पर्शविमितो
नीताः । न जाने विमिति वा निष्कारणमेतदकारणमापि निश्चितं
भारतवर्षे विधात्रेति । यदनेन प्रत्यहमेव परालगालयवनगुहरे
नमर्षन्ते तां तां भारतरत्नीयाणि जगदुपनिषदाणि मद्रत्नानि ।
शोचामभैषा निपन्नेन भगवत्या. शोषितमोन्मुग्धनिमात्राजिष्ठजी-
विताया गौर्वाण्या माण्या दुर्भागधेयविलसितानि । योचयनात्सानु-
रितेन पदेन श्रीमत्तुकारामभेष्टिप्रहामाग नदधीष्टा देवतेनि
सम्प्राप्यतेऽग्नाभिः । अनन्तर च लब्धानादभ्रमद्वयनयोर्व्यतादौ-
मदनुवैः श्रीपाण्डुरङ्गभेष्टिर्गः पुन प्रेरितः सायमश्वरथम् । तद्वैप
मदन्त्यमायामनुभूय सपारितर्क्यगन्वार्य गादाधरीदुस्सहायाः
गुप्तसिद्धयया मन्मतेरपात्रेन मीमांसाधरयोः कटोपेन च सुभक्ति
सन्निष्ठाणि श्राम्यन्तो गुप्तरथेन शास्त्रवैदिका गान्ध्यायन्तु प्रारी-
नसास्त्रवैदिकान्तीव्यमागेयनमनुभूय प्रमोद प्रसीदन्तु च सशो-
नवर्षाभि जगदीधरो भगवाननेन वपाशरज्जि गम् ॥

विद्वदनुपरो श्रीमाचार्यः

शोधनसंकेतदिग्दर्शनम्—

अत्र सर्वत्र बाळाचार्यमहाशयपुस्तकपाठ एवाद्यत इति तदी-
यपाठान्तर प्रायशो न दत्तं, परंतु यत्र कचिदत्तं तत्र “ब. पु.”
अथवा केवलं “ब. पा.” इति वर्तते । अनन्तरं छैस्त्रदेसादानीन्त्य
मदीयपुस्तकस्य पाठप्रभेदाः “मै. पु.” इति दत्ताः । अथ च
तत्तत्सुरराममहाशयपुस्तकपाठाः “त. पा.” इति निवेशिताः ।
निर्णयसागरीयग्रन्थभाण्डागारपुस्तकपाठान्तराणि “क्रा. पा.” इत्यु-
द्दिष्टानि सन्ति ॥

श्रीमद्वादाधरीपञ्चलक्षणीविषयानुक्रमणिका ॥

विषयः	पृष्ठं
अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनम्	५
अव्यभिचारपदार्थस्यानुमितिज्ञानाजनकत्वकथनम्	१५
पञ्चलक्षणानामपि दोषकथनम्	२१
पञ्चलक्षणीप्रथमलक्षणम्	२६
पञ्चलक्षणीद्वितीयलक्षणम्	३०
द्वितीयलक्षणे केचित्तुकारमतनिरूपणम्	४८
स्वमतेन द्वितीयलक्षणपरिष्कारः	६४
द्वितीयलक्षणस्य दूषणकथनम्	६९
तृतीयलक्षणपरिष्कारस्य दूषणकथनम्	६९
चतुर्थलक्षणीतृतीयलक्षणम्	४०
तृतीयलक्षणदूषणकथनम्	४१
पञ्चलक्षणीचतुर्थलक्षणम्	४१
चतुर्थलक्षणदोषकथनम्	८५
मतान्तरेण चतुर्थलक्षणदूषणम्	८४
लक्षणान्तरावतारबीजकथनम्	९१
षष्ठलक्षणीपञ्चमलक्षणम्	९८
षष्ठमलक्षणपटङ्गपदार्थासादृश्यकथनम्	९९
सिद्ध्यप्यलक्षणे प्रथमलक्षणम्	१०६
प्रथमलक्षणसादृश्यकथनम्	१०९
सिद्ध्यप्यलक्षणे द्वितीयलक्षणम्	१२०
लक्षणद्वयसापेक्षरूपत्वकथनम्	१२१
लक्षणद्वयस्य दूषणदानम्	१२६
सार्वभौमस्य प्रथमलक्षणपरिष्कारः	१२०
तृतीयलक्षणेऽप्यप्रतिद्विषमवयवम्	१२२

समाप्ता चेयं विषयानुक्रमणी ।

तावतिव्याप्तेर्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिवैयधिकरण्यं बोध्यम् ।
 हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिक-
 रणो बोध्यः । तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बो-
 ध्यम् । तत्र द्रव्यत्वादी साध्ये विशिष्टसत्त्वादी नाव्याप्तिः ।
 न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्त्वादा-
 यतिप्रसङ्गः । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा, तत्र निर्धूम-
 त्वव्याप्ये, तत्त्वेन साध्ये, निर्वहित्वादी चाव्याप्तिः । तत्र हेत्व-
 भावस्य बह्वयादेः प्रत्येकं यानद्विपक्षानुचितत्वादत आह—
 साध्यवदिति । अनान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिरललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो
 घटादन्य इति ॥ इति दीधितौ पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिसहितः

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयम-
पि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र य-
त्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसि-
द्धम् ॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-
धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-
त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिश्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः । तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं चरमाधिकरण-
त्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोत्थान्द्य दूष-
यति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-
नधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभा-
ववार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणाप्रसिध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणन्यत्त्यन्तरस्वेत्यव्याप्तिः ।
किञ्चिदभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा
केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदः तदा नाना-
धिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः ॥ इति दीधितौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

चावतिव्याप्तेर्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिवैयधिकारस्य बोध्यम् ।
 हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिक-
 रणो बोध्यः । तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बो-
 ध्यम् । तेन द्रव्यत्वाद्दौ साध्ये विशिष्टसत्त्वाद्दौ नाव्याप्तिः ।
 न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्त्वादा-
 र्वातप्रसङ्गः । यन्नैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा, तत्र निर्धूम-
 त्वव्याप्त्यै, तत्त्वेन साध्ये, निर्वहित्वाद्दौ चाव्याप्तिः । तत्र हेत्व-
 भावस्य वद्वत्त्वादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादेत आह—
 साध्यवदिति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिरललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो
 घटादन्य इति ॥ इति दीधितौ पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

धीहयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिसहितः

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयम-
पि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र य-
त्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसि-
द्धम् ॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-
धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-
त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकत्वाच्चतुर्चौ नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वव्यापकाभाप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः । तेन सचावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं चरमाधिकरण-
त्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोक्त्यानूद्य दूष-
यति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-
नधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभा-
वद्वार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणाप्रसिध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः ।
कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा
केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदः तदा नाना-
धिकरणसाध्येन सर्वप्रत्यप्तिः ॥ इति दीधितौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

सिंहव्याघ्रलक्षणदीधितिसहितः ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं,
साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयम-
पि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् । तच्च तत्र य-
त्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चाग्निसि-
द्धम् ॥ इति तत्त्वचिन्तामणौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसामानाधिकरणं यस्य, यदधिकरणान-
धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-
त्यम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्विन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकत्वाच्चट्टता नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्व-
मिति निष्कर्षः । तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।
साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्विन्नाधिकरणत्वं चरमाधिकरण-
त्वांशस्वानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोत्पन्नस्य दूष-
यति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-
नधिकरणं तत्त्वाभावः, साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभा-
वश्चार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणाप्रसिद्ध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यव्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः ।
कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाद्ये । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा
केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिमेदः तदा नाना-
धिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिर्नास्तीति दीधितौ सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

अथ दीधितौ सार्वभौमपरिष्कारः ।

केचित्तु । साध्येति । साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुत्व-
च्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे, तेनैव संबन्धेन साध्यवद्बृत्तित्वा-
(स्या)भाउस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः । तेन धूमस्य स्वावयवे सं-
योगेन वह्निमतिच समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः । तादृशा-
भावश्च तत्रैव संबन्धान्तरेण वर्तमाने सुलभः । व्यभिचारिण-
(स्तु)श्च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभा-
वत्वम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्र-
तीतिः । नचैवं विशिष्टमत्वेऽव्याप्तिः । विशिष्टस्यातिरिक्त-
त्वात् । अनतिरेके तु विशेषणविशेष्यमप्यन्यस्यैव परंपरया व्या-
(प्त)प्यत्वात् । केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्ष-
णाभिप्रायेणेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्व-
सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्त-
सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिरसत्त्वानिष्टद्रव्यत्वसामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वस्य परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा
अभावं गुणैज्जगाहते, नतु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं ।
सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभावरती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृ-
त्तिरित्यादिस्मर्वजनप्र(सिद्ध)प्रतीतिबाधितत्वात् । बाधकाभा-
वात्तु संयोगवदभाउपोरवच्छेदकमेवेन एकत्र प्रतीत्या तदुभ-
योरेकत्र प्रसिद्धिः । अतीन्द्रियमाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारि-
ण्यतिप्रमगन् । तत्र सामानाधिकरण्याभाउस्य प्रत्यक्षासंमते-
नासिद्धेः । नच तदभाउवद्बृत्तित्वेन तत्र तदनुभवं तद्वद्बृत्तिभि-
न्नत्वस्योपाधिन्वात् । किंचेदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशे-
षणताविशेषेण हेतुतायां सहेताव्याप्तिः । तेन संबन्धेनाधि-
रणे काले तेन संबन्धेन माध्यवद्बृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥

इति श्रीमद्रघुनाथमहाचार्यतिरोमणिप्रिचिनाया शिरोमण्याल्पतरु-
चिन्तामणिव्याख्याया दीधित्यगम्यायां सार्वभौमपरिष्कारः

समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

गदाधरीपञ्चलक्षणी ।

चिन्तामणि-दीधिति-गदाधरी-कृष्णभट्टीय-
न्यायरत्नेति न्यायपञ्चग्रन्थीसंग्रहः

सिंहव्याग्रलक्षणसार्वभौमपरिष्कारोपेतः ।

सर्वमिदं सति व्याप्तिनिधये स्यात् । स एव न संभवति
उपायामायादित्यत आह—व्याप्तीति ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ सर्वमिदम् । अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापक-
युक्तिप्रदर्शनम् । व्याप्तिनिधये सतीत्यन्वयः ॥ स एव व्याप्ति-
निधय एव । न संभवति नोत्पत्तुमर्हति । उपायाभावाद्
कृष्णभट्टीयं ।

श्रीः ॥ चार्वाकेण भूमावावच्छेदेनैवाप्रामाण्यं साधनीयं नतु तत्सामाना-
धिकरण्येन सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । एवं च वैशेषिकेणैवाप्रामाण्यं तत्सामाना-
धिकरण्येनैव प्रामाण्यसाधनेनापि अवच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यायुक्ति-
संभवादुभयोरप्येकमेव भूमिज्ञानं पक्षः । तत्र वैशेषिकानां प्रतिज्ञावक्तव्य-
वच्छेदकरूपार्थं हेतुः । तच्च व्याप्तिनिधयत्वमेव भवति । तत्रासिद्धिं वीक्ष्य
शङ्कते—सर्वमिदमिति । गदाधर्याम् । अनुमानं भूमिज्ञानं । युक्तिः
न्यायरत्नं ।

श्रीः ॥ न संभवति नोत्पत्तुमर्हतीति । जनं संपूर्वरूपपातोत्पत्तिभोग-
स्वरूपमयमभिसंधायोक्तमुत्तरमर्हत्वं नास्तीति । व्याप्तिनिधयश्च निवेदुमशक्यः
सिद्धसिद्धिभ्यां व्याप्तात्वात् । नयोत्पत्तियोग्यत्वाभावात्पि वक्तुमशक्यत्वात्
यमते धर्मवैप्रसिद्धेरेति याच्यम् । व्याप्तिनिधयस्वरूपसंशयान्वयज्ञानावापानां
प्रत्येकं प्रसिद्धानामेकजन्यतावच्छेदकरवाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । व्याप्ति-
निधयस्वरूपसंशयान्वयज्ञानतत्पत्तिस्तुदायत्वं जन्यतावच्छेदकतापदोत्पन्नवच्छे-
दकमिति परमार्थः । तच्च सामान्यतो जन्यतावच्छेदके संशयान्वयस्य वक्तुम-
शक्यत्वाद्याप्त्यंशे संशयान्वयत्वं वक्तव्यं । तच्च व्याप्त्यभावनिष्ठप्रकारतानिर्दिष्ट-

निर्धायकामावात् । अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिमहोपायस्यै-

कृष्णमटीयं ।

व्याप्तिनिश्चयस्वरूपहेतुः । निश्चायकामावादिति । सामान्या दुर्बलत्वा-
दिति भावः । एवं च व्याप्तिनिश्चयस्य बोधोत्तमईतया सुतरां नैवाधिमोक्तहेत्व-
मस्तिद्विरिति भावः । केचित्तु नन्ववच्छेदक [कं] रूपमन्तरेण न प्रमाद्वान-
त्यसंभवः । तत्र व्याप्तिनिश्चयस्वरूपमिदम् । अन्यत्रानतिप्रसक्तं दुर्बलम् ।
तथाचानुमानप्रामाण्यं दुरूपपादम् । प्रत्यक्षादिप्रामाण्यं स्वनायक्या स्वतोप्राप्तं
स्वीकार्यम् । अनभ्यासदत्तापेक्षज्ञाने दोषादिवत्तात्प्राप्तमह इत्यत आह—
व्याप्तीति मूलमवतारयन्ति । केचित्तु व्याप्तिस्वरूपे विशिष्टपरामर्शनिर्वा-
हकायेन व्याप्तिविशिष्टेत्वादिलक्षणोपोदात्तः संगतिः । अनुमितिहेतुज्ञान
इति मूलतोऽपि तथैव हाभावः । न च वा कंचिदनुमितिर्लक्षणे व्याप्ति-
स्वरूपत्वापेक्षकतया च तदवतार इति वाच्यम् । मलिकारनिरूप्ये व्याप्ति-
स्वरूपे छिन्नकृतितायेसंगतपेक्षणादित्याहुः । एवं न च पक्षमर्ता (विशेषण-
ता) पक्षहेतवेन अनुमितिजनकत्वात्तद्विरूपे व्याप्तिवशात् पीनरूपप्रमत्तेन
यथायुक्तमूलार्थान्वयानुपपत्तिः । प्रामाण्यनिरूपणाद्व्यवहितोत्तरनिरूपणापे-
क्षमात्रलक्षणेन समावेश्येत्वादिकमुक्तम् । तथाचानुमानप्रामाण्योपोदात्त-
मंगत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः । एतेनानुमितिहेतुज्ञान इति मूला-
र्थोऽपि ज्ञा[त्]तिः । तथाहि—अनुमितिः अनुमाने प्रामाण्यव्यतिरिति ।
तादृशोक्तजनकत्वात्प्रयोजनः । परिधायार्थंभूतः । तत्र हेतुः—प्रयोजकं
जनकजनकं ज्ञानं करणमुत्पाद्या निरूपणं । विषयस्यैव तत्तत्त्वर्थः । तथाच
निरूपणरीत्याजननीभूतोपाधिनिरूपणजनकनिरूपणविषय इत्यर्थः । केचित्तु
हेतुज्ञानो जनकपर एव । तथाच निरूपणरीत्याजननीभूतोपाधिनिरूपण इत्ये-
वार्थः । एव चोपाधिनिरूपण एवोपोदात्त[रूप]मिति सूच्यते । व्याप्तिस्वरू-
पनिरूपणे तु न प्रामाण्यसंगतयेन । किंत्वापमतिप्राप्तत्वेन तन्मात्र-
व्यमात्रम् । अतएव तद्विषयनिरूपणप्रकारार्थिका गतमी । तथाच व्याप्ति-
स्वरूपनिरूपणपूर्वोपाधिनिरूपण एवोपोदात्त इत्याहुः । अनु तामारभ्येता-
दिनिदानमिदम् हीननिदुष्टविशेषनं विमर्शम् । व्याप्तिस्वरूपनिरूपण-
मारभ्य द्वयेनाहमात्रवत्तत् तत्त्वार्थादित्य आह—अनुमानेति । प्र-

व्यापत्तः ।

व्याप्तिनिश्चयकालानि विनिर्दिष्टव्यवस्थायां वाचांमतेऽपि द्वयेपेक्षे वाच्यम् ।
व्याप्तिमात्राद्व्यवस्थायां तदपेक्षात् ।

अथवा पक्षानुपपत्त्येव विनिर्दिष्टव्यवस्थायां व्याप्तिनिश्चयकालानि विनिर्दिष्टव्यवस्थायां
विनिर्दिष्टे । तत्र व्यवस्थायां विनिर्दिष्टे न च विनिर्दिष्टे ।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रति-

वेदानीमभिधानमुचितत्वात्, वक्ष्यत इत्यनेन तत्प्रतीक्षा विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्क्य परिजिहीर्षुस्तत्प्राथम्ये तस्य व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वं (रूपं) बीजं दर्शयन्नन्वित्यादिपन्थमवतारयति—समारब्धेति । व्याप्तिग्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्य अनिष्पन्नत्वात्समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा च

कृष्णमदीयः ।

इतः पदबुद्धानुमानप्रामाण्यहेतुसिद्धिनिरासद्वारा तत्प्राथम्यरूपप्रकृतोपपादयवमपास्येत्यर्थः । नचानुमानप्रामाण्यसिद्ध्युपयोगिपरामर्शस्वरूपविषादकार्येण तदुपरोक्तं कुत्रो न वर्तित इति चाप्यम् । उपायाभिधानप्रतीक्षाया निर्मोक्तत्वापत्तेः । इदानीं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणाप्राक् । उचितत्वादिति । उपोद्भासज्ञानादेव मिश्रासाक्षमत्वात् । तत्प्रतीक्षां च पाथनिरूपणस्य प्रारम्भप्रामाण्यनिरूपणाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्राक् । तत्प्राथम्ये व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य उपपन्ननिरूपणाधिरूपणक्षणादुचितप्रतिपत्तिरिति चे । अत्रमात्रसाधर्म्येणेत्यादिग्रन्थेन अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनेन चादिनिरासात् व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य व्यर्थमित्यान्तर्हानिराकरणार्थं समारब्धेति ॥ शेषेणमित्याह—व्याप्तीति । अनिष्पन्नत्वादिति । निष्पन्नत्वमधीतकृतिवि-

व्याप्यतः ।

प्रतीक्षां विधायेति । प्रतीक्षा अभिप्रेतत्वात्सर्वव्यत्ययप्रकाररक्षानामुद्देशव्यापारः । स च व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यत इत्येवम् । तत्प्राथम्य इति । तस्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य । प्राथम्ये प्रथमतः कर्तव्यत्वे इत्यर्थः । तस्य व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य । व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वमिति । औपयिकत्वं व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वोपायविषयकप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वम् । प्रतिपत्तिश्च व्याप्तिग्रहपदस्यव्याप्यव्यापारज्ञानाभावनसहचारज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहजनकत्वप्रकारिणः । प्रयोजकत्वं च जनकज्ञाने जननत्वापदकीर्णतन्मत्तावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वमात्रव्यवच्छेदकीभूताव्यभिचारनियमलघुहकारज्ञानस्य बोधने घटनीभूताव्यभिचारसहचारज्ञानबोद्धेतुत्वमात्रपरत्वात् जनकत्वत्वं बोध्यम् । ननु प्रामाण्यनिरूपणापनस्याप्रमाणसाधर्म्येणेत्यादिग्रन्थेन समासतया समारब्धेति कथं युज्यते । आसमाप्तेरेव सप्तास्यत्वव्यवहारगत आह—अनिष्पन्नत्वादिति । अपरिसमाप्तेरित्यर्थः । अप्रमाणसाधर्म्येणेत्यादेः परमवतिराकरणपरत्वात् “समारब्धेति युज्यत” इति शेषः । अनिष्पन्नत्वादित्यस्यानन्तरं “अनिष्पत्तिरन्यत्र शेषादनीयेति सूचनार्थे”ति शेष इति केचिद् ।

कृष्णमदीयं ।

सिद्धार्थांनुमानाप्रामाण्यं । तद्विरावरणं तद्विषयकज्ञाने मध्यस्थस्याप्रामाण्य-
ज्ञानसंपादनं । तत्पूर्वकं स्वमतव्यवस्थापनं स्वसिद्धिजन्यव्यवस्थितिजनक-
सन्दर्भयोगः । अनुमाद्यप्रामाण्यस्यैतादृशपरीक्षापदार्थकदेशव्यवस्थिताव-
न्त्ययः । तथाचानुमानप्रामाण्यपरीक्षापदेन परसिद्धार्थानुमानाप्रामाण्यवि-
षयकज्ञानधर्मिशाश्रमाप्रज्ञानसंपादनोत्तरकालीनस्वसिद्धिजन्यानुमानप्रा-
माण्यविषयकव्यवस्थितिजनकसन्दर्भयोगलाभः । परमतसिद्धो योऽर्थो-
ऽनुमाने प्रामाण्याभावात्, तद्विरावरणं तज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रयोगको व्यापारः ।
तत्पूर्वकं स्वाभिप्रेताधेनुमानप्रामाण्यं तद्विषयकज्ञानानुसूचकव्यापार इति
केचित् । तस्यच व्यायरूपतया प्रयोजनस्वरूप जनरत्वं बोध्यम् । पराभि-
प्रेताधेज्ञानप्रतिषेधकज्ञानानुसूचकव्यापारस्तु न परीक्षा । प्रतिवादिनं प्रति
स्वस्यापि परत्वात् तत्पूर्वकव्यापारस्यापि परीक्षात्वावरोधः । रजपरीक्षादावप्य-
रसदुष्टपादेनिरागपूर्वकसंज्ञाविधेयकव्यापारस्यैव परीक्षापदार्थव्याधः ।
पुनर्ममानसाधर्म्येणैसादेः परमतनिराकरणत्वमतव्यवस्थापनपरतदैव स
सारभेदेनादिपरीक्षायां बोध्यम् । कारणीभूतेति । नच निरव्यमानप्रति-
पादनस्य निरकलान्द्रूपपरीक्षां प्रति कारणत्वं नैव संभवबुक्तिकमिति
पाच्यम् । परीक्षापदार्थव्यवस्थिभूतस्वमतव्यवस्थितिस्थापानुमितौ व्याप्तिप्रहो-
पायप्रतिपादनस्य हेतुत्वेन तद्विशिष्टे कारणबोधेः कथं तावत् तस्य हेतुत्व-
मिति चेत् । इदम् । अप्रामाण्यरूपसाध्यानुमायकपार्श्वोक्तहेतुमत्ताज्ञानं
यमव्यवस्थितं ज्ञातं तादृशहेतुमत्ताज्ञाने [तेसांप्रामाण्यज्ञानसंपादनार्थं प्रथ-
मतः प्रामाण्यसाधकहेतुमत्ताज्ञानं] तस्य संपादनीयम् । तच्च न संभवति ।
इतिद्वयादावेव प्रमितिजनकतावच्छेदकतायाः प्रतिवृत्तया तादृशेतिद्वयादा-
भाजनानस्यैव स्वरूपासिद्धिज्ञानरूपस्य मध्यस्थे विद्यमानत्वात् । एवंच
साध्यानिद्विनिवारणपूर्वकहेतुमत्ताज्ञानसंपादनार्थं व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादन-
मिति रीत्या कारणत्वं बोध्यम् । प्रतिपादनं प्रतिपत्तिजनकसन्दर्भयोगः ।
तदेकदेशप्रतिषेधौ व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपत्तकमेदन्वयः । कारणीभूतान्तवैय-

व्यापारः ।

तम् । तच्च प्रामाण्यपरीक्षायाः प्रामाण्यसाधकबुक्तिप्रदर्शनेन सिद्धलक्षणवताः
प्रत्ययतुल्येन तद्विनिवन्धकसिद्धलक्षणनिवर्तनं । तद्विनिवन्धक सिद्धलक्षणवतादी-
तत्त्वप्रतिवर्तनद्वारा । तद्विनिवर्तनं च परीक्षाविषयकृतिवशात्साध्यानाकाकीनपरीक्षा-
विषयक कृतिविषयलक्षणासाध्यालक्षणपरीक्षाविषयककृतिवशात्साध्यानाकाकी-
नलक्षणसौकर्यवशाद्द्वयेन वर्तमानव्यवस्थितरूपातीतलक्षणे प्रतिवन्धकतया ।
वधोक्तवन्धनोक्तवन्धनज्ञाने साध्यानिवन्धनस्य कथं प्रतिवन्धकमिति
शङ्काम् । अतस्तस्योक्तवन्धनोक्तवन्धनवशात्साध्याव्याप्यतया तदभावव्याप्य-
वत्ताज्ञानविषयैव प्रतिवन्धकलाभः । नचैकभायकृतिजन्यफलानुसूचकज्ञानाद्युक्तो-

शेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्य अनुमानप्रामाण्यव्य-
वस्थापकत्ववचनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय । व्याप्तिप्रहोपायश्च
पक्ष्यत इत्येतद्व्यभावतरणाद्व्याप्तिप्रहोपायस्य अनुमानप्रामाण्योपपाद-
कतात्वाभेनैव तस्मात् । तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया
भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्य इदानीमाकाङ्क्षिततरम् । एवमपि तत्र व्या-
वृत्त्यगतीव ।

धर्मसाधने—यद्यपीति । तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्य । अद्यतारणं
सर्वमिदमित्यादिप्रसङ्गः । एवञ्च तद्व्यवहोपायप्रतिपादने समारम्भानुमान-
प्रामाण्यपरीक्षाकालवस्तुपक्षपक्षे, पुनः कारणभूतान्ताभिधानं पुनरिति-
प्रस्तामिति भावः । तद्वाभात् व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यावश्यकतात्वा-
भात् । कारणभूतान्तोपादानं एव उपायप्रतिपादने उत्तरीया एव्यस्यापि
प्रामाण्यव्यवस्थापनजनकत्वस्य धर्मिपारतन्त्र्येण तन्मन्त्रकव्याप्तिस्वरूपनिरूपणे
सामो भवति नान्यथेति । सामान्यतरेण कथमपि तद्वस्तुपक्षपक्षपक्ष-
पुनः कारणभूतान्तोपादानं तन्मन्त्रकव्याप्तिप्रहोपायस्य समान्यतरेण—तथापीति । नच तत्र
तद्वाभ किमर्थमिति वाच्यम् । उपायप्रतिपादनस्य अवश्ये व्याप्तिस्वरूपनिरूप-
णे परीक्षाजनकत्वस्यापि सामान्यतरेण आवश्यकत्वत्वाभात् । एवमपीति ।

न्यायस्तु ।

भयसम्बन्धेन सादृश्यसमसाधनयोः समवेशेन सामान्यव्याप्तिप्रह इति
वाच्यम् । तथापि प्रामाण्यपरीक्षाकालवस्तुपक्षपक्षे सादृश्यकृतावभावेन विशेषव्याप्ति-
रव्याहृतत्वात् । इत्यथ समारम्भविशेषणाधीनकृदिविशेषणवाच्यत्वात् सात
एव निश्चयसम्बन्धेन सादृश्यसम्बन्धसामान्यतरेण तद्वद्विहितसिद्धसाधनानुपाद-
यस्यपीति वाच्यमेति । व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थाप्रहो-
जस्यप्रानार्थं कारणभूतेति विशेषणं वाच्यम्, तच्चान्वयादिदमिति सादृश्ये—
यद्यपीति । प्रामाण्यव्यवस्थापकत्ववचनमिति । व्यवस्था निश्चय-
स्य चानुमानधर्मिक । तच्चान्व्यवस्थापकस्य प्रामाण्यत्वमित्येतिप्रतिबन्धकत्वस्या-
तिदिज्ञानविषयकत्वम् । आवश्यकत्वं तत्फलम् । प्रामाण्यव्यवस्थापकत्व-
निश्चयव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानत्वत्वात् तद्विशेषणम् । नच तद्वाभ
किमर्थमिति शङ्कम् । तद्व्यवस्था व्याप्तिनिष्पन्नत्वात् तावद्व्यवस्थाभावेत्यादि
साधनेन गगनाधानमाह—तथापीति केचित् ॥

कारणभूतान्तोपादानं एतत्तरीया एव्यस्यापि प्रामाण्यव्यवस्थापनजन-
कस्य धर्मिपारतन्त्र्येण व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनजनकं व्याप्तिनिरूपणे सामो
भवति नान्यथेति पुनः कारणभूतान्तविशेषणमित्याद्येनाह तथापीत्यपरे ॥

परेण सादेन यदि भूतान्तेन ग्रन्थेन व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यावश्यक-
त्वजनः सम्पन्नमितिप्रेत, तदेव न । किन्तु तस्येदानीं कर्तुमर्हत्वे प्रिदाभावा-

पादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते—

प्रित्यरूपनिरूपणं विना समवतीति प्रथमतस्तदेवोचितमित्येतत्सूच-
नाय तदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिषट्कीभूतान्यभिचाराश-
भाने बाधाभावमुद्रया व्यभिचाररक्षणानामाचो हेतुः । साध्यसमानाधि-
करणवृत्तिहेतुतापच्छेदफासप्रहे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारमहो
हेतुरिति क्रमेण व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रति-
कृष्यमष्टौष ।

तत् प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । नच स्वरूपनिरूपणं विना प्रामाण्यव्यवस्थापनं
न समवतीति स्वरूपनिरूपणं एव प्रामाण्यव्यवस्थापकं बहुल्यतामिति
वाच्यम् । व्याप्तिस्वरूपनिरूपणे प्रामाण्यव्यवस्थापनसाक्षात्कारणताया
धादिनि समवायः । वस्तुतो नैपायिकहेतौ स्वरूपातिद्विवारणापोषा
यनिरूपणं साधनप्रतिद्विवारणाव व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति साक्षात्का
रणता बोध्या ।

यद्वा सर्वमिदं सतीत्याद्यन्तर्वारणप्रत्येन व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादने मामा
ण्यव्यवस्थापनकरणवलाभसमवेऽपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य केवलव्याप्ति
प्रहोपायप्रतिपादननिदानं वलाभेऽपि, न कथमपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणे
प्रामाण्यव्यवस्थापकं न विशिष्टव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानत्वस्य लाभ
समवायि । एवञ्च प्रामाण्यव्यवस्थापनप्रतिनिधोपायप्रतिपादननिदानाभूत
व्याप्तिस्वरूपादन्तरस्यैव निरूपणमकृत्वा केवलव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदा
नीभूतव्याप्तिस्वरूप[निरूपणारम्भोऽन्तरमस्य इत्यत्राह्वाय तदस्य निदान
नपि व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं] पर्येति सम्यग्व्यम् । तच्च कारणीभूतान्तविशेषणा
लभ्यत इति कारणीभूतान्तविशेषणसाधकत्वमित्याशयेवाह—तथापीति ।
तदिति । प्रामाण्यव्यवस्थापकत्वविशिष्टव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनमित्यर्थः ।
व्याप्तीति । पूनव्यापकवद्विषयमागाधिकरणधर्मत्वादिक व्याप्तिः । व्यापकस्य

न्यायरत्नम् ।

सूचनाय सातुमद्विसूचनमेवाभिधेयम् । तन्न न पूर्वमन्वयतात्पर्यविरहित इत्याह—
तथापीति । भवतितादिनाऽऽकाङ्क्षिततमिसादेन मूकान्तोऽतीर्तफलं सातु-
मनिसूचनं स्पष्टीकृतमित्याहुः ॥

प्रथमतस्तदेवोचितमिति । विशेषणविशिष्टविशेषणजनकप्रहे पर्यवार-
तक्येन विशेषणजनकत्वस्यापि सातुगवजनने निरूपणमेव विशेष्यमात्रजनक-
व्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्य आवश्यकमुचितमित्यानाद्याविरहाव्याप्तिस्वरूपनिरूपणस्यैव

पादाक्षय्यत्वादिति भावः । प्रथमतः पूर्वपक्षस्यैव अभिधानेन निरूपयतीत्यसंगतम् । अत आरम्भत इत्युक्तम् । निरूपणस्य परमतनिरूपणमदीयं ।

ग्रहं प्रति व्यभिचारग्रहो हेतुः सहचारविशिष्टभूतत्वादिग्रहो हेतुरित्याकांक्षोपायनिरूपणे सिद्धान्तसिद्ध्यासिद्धिरूपनिरूपणस्य स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकसाक्षादभावव्याप्तिस्वरूपकसिद्धयं प्रत्युपायनिरूपणस्य दुष्करत्वादिभिर्भावे । एतन्नामार्थमेव व्याप्तिप्रदर्शयितुं युक्तं । ननु निरूपणस्यापि प्रत्यक्षाविषयकारकताभावं, प्रयोक्ताभावात् । अन्यत्र व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमात्रमत्र इति कथनमुक्तम् । साक्षाद्व्याप्तिग्रहोपायमतिपादनमिदं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणतीक्ष्णस्य सम्भवात् । सिद्धान्तमिति चात्रेवसंभवेन निरूपणत्रिप्राप्तिप्रयोगमित्यत आह—प्रथमत इति । अथर्वमो निरूपणं, केवलशानानुसूतव्यापारः सत्यप्रयोगलक्षणः । द्वितीयार्थो विषयित्वं तदेकदेशज्ञानेऽपेक्षितं । आख्यातायोः कृतिः, तस्यां भाव्यार्थमवयवः । आख्यातार्थपर्यवसानत्वस्य कृतावयवः । नन्वित्यादिनेति तृतीयार्थो भेदः, धारयेत धनवानिति चत् । तथाच निरूपणीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायमतिपादनमिदं सिद्धान्तमन्यनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानेत्यादिप्रमेयाभिज्ञं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं तदनुकूलेष्वर्थात्मकमिदं निरूपणं इति बोधः । तथाचेदानीं नन्वित्यादिना पूर्वपक्षस्यैवाभिधानादिदानीं तनकृतेर्नन्विद्यादिप्रमेयाभिज्ञनिरूपणाजुक्ततया [मिति-योग्यतमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिस्वरूपविषयकनिरूपणानुसूततया व्याप्तिस्वरूपनिरूपणाजुक्तपर्यवसानकृतिमप्यस्य सन्धिकारे योपादसंगतिरित्यर्थः] आरम्भत इत्युक्तमिति । द्वितीयार्थो विषयित्वम् । आहपूर्वकारभावात्सोपादकृतिरर्थः । आरम्भतमिष्यकथानुयोगात्साधयत्वाभावात्तार्थः । हेतुं माह । एवं च साक्षादिदानीमिदं यत्तादृशप्रमेयाभिज्ञं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं तद्विषयकामकृताद्ययोः सन्धिकार इति बोधः ।

नन्वयमर्पादानीं तन्नायकृते सिद्धान्तसिद्ध्यासिद्धिरूपनिरूपणानुसूततयाऽसंगतिर्दुर्बलित्वेव आह—निरूपणस्येति ।

आपत्त्य ।

मायामनुचितमिति भावः । ननु व्याप्तिस्वरूपं निरूपयतीत्येव वक्तव्ये व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमात्रमत्र इति नियममुक्तं अपांभायेऽप्यपि लेखनस्यामुक्तत्वादित्यत आह—प्रथम इति । निरूपयतीत्यसंगतमिति । निरूपयतीत्यनाख्यातार्थकृतो निरूपणस्य साध्यात्पविषयतासंभवेनान्वयस्य सत्यकृते मिथैर्गवस्यापितत्वात्पूर्वपक्षमिथानवयवकृतेः सिद्धान्तकथनपर्यवसितनिरूपणसाध्यात्मानादिति भाव इति चेत्तत् ।

अपरे तु व्याप्तिस्वरूपं निरूपयतीत्यत्र व्याप्तिस्वरूपविषयकज्ञानानुसूतव्यापारानुसूतवर्तमानकृतेरेव वाक्यार्थतया अत्रोच्यत इत्यादिना प्रतिपादित-

राकरणपूर्वकसिद्धान्तकथनरूपतया पूर्वपक्षामिधानतत्तद्वन्दनयोरपि तद्विरुद्धमणरूपतेति ध्येयम् ॥

वृत्तमस्मिन् ।

तद्विरुद्धमणरूपतेति । तद्विषयकायकृतिविषयतेत्यर्थः । तथाच निरूपणस्य परमतेत्यादिरूपबोधकमे नन्वित्यादिग्रन्थस्यापि निरूपणपदार्थतया तद्विषयकायकृतेनिरूपणविषयत्वमक्षतमेवेति आरभत इत्युक्तिसंगतिः । नचैवं निरूपयतीत्याद्युक्तिपक्षेऽपि धात्वर्थनिरूपणस्य परमतविराकरणपूर्वकत्वमत-
स्यवस्थितिरूपरस्वीकारे बाधकाभावादुक्तीत्या नन्वित्यादिग्रन्थानुसृत्यादानीं-
तत्तद्विषयविषयकत्वमनपवादमिति वाच्यम् । आरभत इत्युक्तावा-
द्यते । तद्विषयकत्वस्वीकारेण निरूपणपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वेऽप्यनुप-
पन्नभावात् । मद्य निरूपयतीत्युक्तिपक्षेऽपि आख्यातेन कृतिस्वेनाद्यकृतेरेव
योधनस्वीकाराद्विरुद्धमण इति ध्येयमेवेति वाच्यम् । निरूपयतीत्यनेन नियमत
भाष्यकृतबोधने भाषाभाषात् । आरभत इत्युच्यमाने भाष्यपूर्वकारभषायां
भाष्यकृतेरेव योधनादनुपपन्नभावात् । नचैतमाद्यकृतेः तद्विषयकाय-
स्वीकारस्यावश्यकतया निरूपणपदस्य परमतेत्याद्यर्थकायकथनं ध्येयमिति
वाच्यम् । निरूपणपदस्य प्रतियोग्यत्वमानाधिकरणत्वादितिरूपणमात्रपरत्वे
तस्य नन्वित्यादिनेति वृत्तौयार्थभेदस्य यकत्वतया तत्संगतिः । स्वातन्त्र्य-
व्यापारः ।

सैव समते व्याप्तिरूपवत्तद्विषयकनिरूपणानुसृतकृतेवैतन्मात्रकाकीनलाभावेन निरूपयतीति वाक्यार्थवापादिति भाव इत्याहुः ॥

आरभत इत्युक्तमिति व्याप्तिरूपविरूपणमित्यादि । परमतविरा-
करणपूर्वकव्याप्तिरूपविषयज्ञानानुसृतव्यापारो व्याप्तिरूपनिरूपणपदार्थः
द्वितीयार्थो विषयज्ञानं चापूर्वकारभषातोवाद्यकृतिर्यः आख्यातार्थभाष्यार्थं
वर्तमानकालं, कालस्य कालवैयर्थ्यम् । वाच परमतविराकरणपूर्वकत्वम-
तत्तद्व्याप्तिरूपविषयकज्ञानानुसृतव्यापारानुसृतवर्तमानावकृतिमान्मतिकार
इति वाच्यार्थः । आद्यकृतेष्वस्य निरूपणविषयकत्वमित्यस्यास्तिद्वन्द्वसिद्ध-
व्याप्तिरूपमस्याद्यकृतिविषयत्वं, तथाचोक्तं "पूर्वपक्षामिधानतत्तद्वन्दनयोरपि
तद्विरुद्धमणरूपतेति" इति । आरम्भकलगायकृतिविषयत्वमिति भावः ॥

केचित्तु व्याप्तिरूपनिरूपणमारगत इत्यत्र निरूपणपदार्थः पूर्वपक्षेव ।
द्वितीयार्थ उद्देश्यत्वं सामग्र्यमेतन्नसाधककृतिद्वन्द्वमपि षट्कारमत इति व्य-
वहारात् । तच्च सिद्धान्तकथनसाध्यवस्तुभाष्यवत्तामपि पूर्वपक्षामिधानकृती
सिद्धान्तसाध्यवस्तुत्वमनवगतकृती चान्याहतं । परमतविराकरणपूर्वकत्वमिति
सिद्धान्तकथनमुद्दिश्यैव पूर्वपक्षामिधानतत्तद्वन्दनयोरपि तद्विरुद्धमण-
रूपतेति । व्याप्तिरूपणोद्देशककृतिविषयतेत्यर्थ इत्याहुः ॥

१ एतन्निष्ठ वा. पाठः. २ एतमेति वा. पाठः.

गङ्गा. प. २

नुपज्यते । तथाचान्वयमिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इ-
दृच्छामहीयं ।

साध्य इत्याह—तथाचेति । उक्तमेवदूतसाधने न तावदिति ननु कीर्तन-
मप्यधिकमित्यपि दूषणं दृष्टव्यम् । ननु अन्यमिचरितस्यैव पक्षत्वे पदानु-
गत पक्षतावच्छेदकं विवेकुमत्तव्यमित्यत्र सामान्यतः अन्यमिचारपदार्थत्वेन
अन्यमिचारपदजन्यप्रतीतिविषयत्वात्तमेव पक्षत्व दर्शयति—तथाचेति ।

न्यायतः ।

ज्ञानमिचरितस्य पदार्थस्य पक्षत्वमाह—तथाचेति । अन्यमिचरितस्य पदार्थ-
इति । अत्रान्यमिचरितत्वस्याननुगतत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वाद्यभावादन्यमि-
चरितत्वपदस्य तदप्रतिपादयरूपानुगतधर्मावच्छिन्नपरतन्त्रीकृत्यान्यमिचरितत्व
पदार्थस्य पक्षत्वानुत्तरणम् । नचाननुगतमेव पक्षतावच्छेदकनिरासि वाच्यम् ।
एतधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिनिराकरवैषम्यधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिनिरासि-
कृत्यात्तत्तदधर्मावच्छिन्नरूपार्थपक्षकपरतावात्तत्पदस्य वक्तव्यतया “सद्वृत्तिरिति”
इति न्यायातिक्रमापत्तेर्वापत्तयेदापत्तेः । “नन्वत्रोच्यते” इत्यादिना वक्ष्यमाण-
व्याप्तिमेदसाधने सिद्धसाधन । साध्याभावाद्दृष्टिसाधनेदसाधने पाप इत्यत्र
आह—नानुमितिजनकज्ञानविषय इति । तथाचानुमितिजनकज्ञानवि-
षयत्वस्यान्यमिचरितस्य पदार्थ परे, स्वीकाराय सिद्धसाधनवाच्यमिति भाव ।
अथैवमपि पक्षत्वतावच्छेदकतत्त्वज्ञानासीनपक्षतो नहिमानित्याकाशानुमितिशून्यक-
ज्ञानविषयकस्यानुमितिजनकतावच्छेदकविषयकस्य चान्यमिचरितस्य पदार्थे तत्ता-
द्व्यापो दुर्भारः । नच धर्मितावच्छेदकतत्त्वज्ञानकत्वस्य विषयताविशेषणस्यात्र
बाध इति वाच्यम् । तमापि साध्याभावाद्दृष्टिहेतुकेऽनुमितिजनकज्ञानीधर्मि-
तावच्छेदकतत्त्वज्ञानकमपि वताया अवि तत्र सत्त्वेन बाधस्य दुर्भारत्वात् । नच
तत्रापि व्याप्तिपदार्थधर्मितावच्छेदकत्वमेव साध्याभाववद्दृष्टित्वस्य भावात् बाध
इति वाच्यम् । एवमपि साध्याभाविकरूपत्वेन तादृशदृष्टित्वमाभावाद्दृष्टान-
मादाय बाधस्य दुर्भारत्वात् ।

अथ भ्रमाद्वृत्तित्वस्य तादृशविषयताया विवेचनं दोष इति चेत्तत्त्वम् ।
तमापि साध्याभावाद्दृष्टित्वकालीनपक्षकत्वकै धर्मितावच्छेदकप्रकारज्ञान-
विषयानुमितिजनकज्ञानीयतादृशविषयत्वस्य तत्र सत्ताद्व्यपस्यनिराकरणत्वात् ।
नन्वनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितनन्वतावच्छेदकविषयत्वस्य दोष इति चेत्तत्ता-
द्व्यपि सिद्धसाधनापत्तेः । तथाहि अनुमितिं प्रति परामर्शानामनेकविधिकाया हेतुत्वे
परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारापत्त्या तत्तत्त्रिरूपरामशैविशिश्यानुमितिं प्रति तस्या
तस्य हेतुताया वक्तव्यतया तत्र नानुमितित्वस्य जन्यतावच्छेदके निषेधस्य
निश्चयोजनकतयाऽनुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयत्व-
स्य मतद्वयेऽन्यमिचरितस्य पदार्थोऽस्त्वत्वात् । नचैवमनुमितित्वावच्छिन्नजन्यताया
अप्रतिद्वत्तादेव न सिद्धसाधनत्वकाश इति वाच्यम् । तथा सत्यनुमितित्वाव-

कृष्णमटीय ।

नचानुगत पक्षतावच्छेदक नियमं प्रत्येकमपि पक्षवत्तमवादिति वाच्यम् । तथापि नानाप्रतिलिखणायते । यत्न न पक्षवत् तस्य व्याप्तिवत्तत्वात्तम वात् । (अतः सामान्यतोऽप्यभिचारपदाब्जन्वमतीतिविषयत्वेन पक्षवत् दर्शितम्) । व्याप्ते पृथक्तया व्याप्तिरप्यभिचारपदाभावे युक्तिसम्भवात्तथा नोक्तम् । एतेन व्याप्तावप्यभिचारपदाभावेदसाधने विशेषमेदकदृष्टा हेतुत्वं, परंतु तत्र केवलान्यवित्यभावादिति न हेतुरित्याशङ्क्य विशेषेषु वेदलक्ष्यमित्यभावरूप हेतुना प्रथमतो व्याप्तिभेद एव साध्यः । तत्र स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितत्त्वपक्षेन

व्यापकः ।

विष्णुमत्याक्षित्वत्वापत्तेः । नचैतरोदवारणादेवानुमितितस्य पक्षतावच्छेदकै विवेक इति शङ्क्यम् । एतरोपचारणावानुमितिप्रयेक्षणत्वेन वारणताया प्रथमताभ्युपेतत्वात् । अतु वा निवृत्तापराभावरूपमपि बाधोक्तमेव अनुमितित्वात् विष्णुमन्नतरतावच्छेदकविषयत्वाप्रतिदे । नच हानत्वविषयस्योदवच्छेदकत्वे नि निगमनाभाव हानत्वस्य स्वरूपतोऽवच्छेदकताया सापेक्षैव तत्तात् । अत्रोच्यते । कार्यतावच्छेदकोदवच्छेदकानुमितितिवेस आदर्शकोऽप्यभापरासमाधीना नामन तादात्म्यमित्यनामकानामेव परामर्शव्यवस्थापयत्वात् । नचानुमिति सस्य अन्यतावच्छेदकत्वव्यवस्था ताल्यमिति वाच्यम् । अतः तानुमितिमि तशान्तु अन्यत्वस्य चकारपनापेक्षयाऽनुमितितस्य तदवच्छेदकत्वव्यवस्था सापेक्षतात् । अतानुमितिरव न वापतावच्छेदकोद्वे निषेधविनु शक्य तदा एतानुमितिदे तदवच्छेदकत्वस्य समवायतदवच्छेदकतावच्छेदकतास्य च कद नाप्रसङ्गात् । नमान तद्वानेषु अन्यत्वव्यवस्था नदपेक्षयापि शुभ्युतमिति वाच्यम् । अनुमितित्वाव्यवहितोत्तरतयोऽव्यवहितवच्छेदकभावे विविगमनानिराहण सुदृढ र्कावकारणभावद्वयव्यवस्थाने । शैवम् । पञ्चगुणगौरवम्योदोपत्तात् । यद्वा अनुमितित्वावच्छेदकत्वव्यवस्थाने हानत्वानवच्छिन्नमैव निषेधनीयवत्ता न पृथक्ता दोष । धर्मिणवच्छेदकप्रकारकशानीयव्यवस्थाया हान नैवकारणतात् ।

अथैवमपि हेतुमित्यवच्छेदकभावेन तादात्म्यताभावस्य भावप्रमपेनो चविषयताया मतद्वय एव तत्र गत्वेन साध इति चक्ष । पक्षविषयताविह निगदुमिवतातीहवितास्वाती तत्र निषेधात् । नचैवमपि यत्रावृत्तिमेव साध्यत आरब्ध न हतु तत्र पक्षविषयन निरूपितद्वयविषयताविहविषय ताया अपि तावेन बाधो वर्तत एव । नचानुमिति सापेक्षार्थव्यवस्थानाधिकार्यत्वेन साध्यतद्विहविता साध्यम् । तथा सति साध्यवद्विहवितासाध्यमिति निराकरणाय । याद प्रतुर्गोदवच्छेदकत्वमिति कस्यापि तावृत्तव्यवस्थाद्वयविता साध्यव्यवस्थानिर्वाहता । तथा तत्र साध्यन मादुर्वादि विहवितापरातेय । शैवम् । पक्षविषयता निरूपितद्वयवच्छेदकत्वमप्यवच्छिन्नविषयताविहवितापि निरूपितवच्छेदकविषयताविहविषयता साध्यतात् । नच हेतुमद्वयविषय

त्यर्थः ॥ अनुमितिजनकत्वं नान्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयता-
कृष्णभट्टीयं ।

विशेषणकत्वाभ्यासौ विशेषणेदकूट इति त्वन्तावेव शौरवात् । अभिमरीत्या
सिद्धिभेदसाधने बाधाश्च । नन्वत्रानुमितिजनकज्ञानविषयस्य चिद्विज्ञानसिद्धि-
व्याप्तेर्भेदसाधने सिद्धसाधनम् । तदशस्य साध्याभावपदवृत्तित्वादिरूप-
व्याप्तेर्भेदसाधने बाधः । पक्षः स्वव्यापकमाध्याव्यापकसाध्यसमानाधिकरण-
हेतुनाम् हेतुश्च साध्याव्यभिचारीनि समूहालम्बनस्यानुमितिजनकत्वात् ।
पुनं साध्याभावपदवृत्तित्वादिरूपतदव्यभिचारपदार्थाभावो हेतुः स्यात्तत्र
प्रायेक हेतुरप्ये भावासिद्धिः । कूटस्य हेतुत्वे स्वरूपासिद्धिः । अनुमिति-
जनकतायामप्यभिचारविषयज्ञानावृत्तित्वसाधने अनुमितिजनकज्ञानावा-
[दष्टेदेका]रभेदेनाप्यभिचाराविषयकत्वसाधने बाधः । सामानाधिकार-
प्येन तत्साधने सिद्धसाधनमित्यत्र बाधः—अनुमितिजनकत्वमिति ।
लक्षणवा[च्यैव] प्रतुष्टास्य बोध्यः ।

अत्र साध्ये हेतौ वा हेतुमित्रेणे नान्यभिचारपदार्थावच्छिन्नताप्रतिभर्माव-
च्छिन्नताभावसाधने बहुत्रभावपदवृत्तिर्यत्रोक्तो वद्विमतम्पूमादिस्यादौ पक्षि-
न्यायश्च ।

स्वरूपसमयेताभावादे मानादुत्पत्तिविषयताहेतुतावच्छेदकस्वरूपसमपावच्छि-
मेति साम्प्रतः । पक्षविषयतानिरूपिततावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसम-पावच्छिन्न-
विषयतावच्छिन्नविषयतानिरूपितसमयत्वस्य विवक्षणीयतया पक्षस्यात्र प्रकारेण
हेतोश्च दशो विशेष्यत्वेन हेतुविषयताया तदशस्यन्यावच्छिन्नविषयतावेन
पक्षविषयतानिरूपितत्वविरहात् । अथवा चरमविषयताया स्वरूपसमन्धान-
च्छिन्नताविवेचनं सर्वोऽप्यय दोषो नारणीयः ॥

अर्थेयमपि बहुत्रभावपदवृत्तिहेतुकेऽनुमितिजनकप्राणीयतादशविषयताया अपि
तत्र सत्ताद्वय इति चेत् । हेतुतावच्छेदनावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वस्यापि
विषयताया विशेषणत्वात् ।

अर्थेयमपि साधनसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तिरामवे हेतुता-
वच्छेदनावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताया अपि तत्र सत्ताद्वय इति चेत् ।
तदशविषयत्वपदार्थाव्यवसायस्य विवक्षितत्वात् ।

इत्यत्र अनुमितिनिष्पन्नज्ञानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत-
परिमितावच्छेदकतात्माग्रूपसमविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकवच्छिन्नहेतुताव-
च्छेदकसमन्धानावच्छिन्नविषयतानिरूपितस्वरूपसमन्धानावच्छिन्नविषयतान्याभेद-
साध्य इति न कश्चिदोप इति संशयः ॥ निरुक्तपक्षे निरुक्तसाध्यस्य साध्यताया
तद्वि नैत्यादिना प्रतिपादितसाध्याभावपदवृत्तित्वाविशेषणकस्य हेतोरपिद्विरत-
पर्यवर्तितमाह—अनुमितिजनकत्वमिति । अन्याभिचारपदार्थाव-
च्छिन्नहेतुविषयता अव्यभिचारपदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन संकेतविषय-
र्थावच्छिन्नहेतुविषयत्वैलर्षः ।

पटिवधर्मावच्छिन्नमिति पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह—तद्धि न
साध्याभाववदवृत्तित्वमित्यादि(ना) । द्वि=यतः । साध्याभावव-

कृत्वमष्टीय ।

मादाय वापकारमाय निरूप्यनिरूपकभावापन्नमित्युक्त्यावच्छेदकताया प्रती-
त्यावच्छेदकताया वा निवेद्ये । नचैतत्साधनमधिक तत्तदव्यभिचारपदार्था-
वच्छिन्नेत्यादिप्रमेयं च साधनादेवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । अव्यभिचारपदार्था-
वच्छिन्नेत्यादिप्रमेयं अभीपाधिक वपदार्थावच्छिन्नेत्यादिक्रमेण च साधनादि-
क्रमेण पूर्वपक्षशरीरमित्याशयेन तथोक्तिरिति । अन्वयाव्यभिचारपदार्थोऽनु-
मितिननकतावच्छेदकहेतुविषयतावच्छेदक इत्येवमस्ति । नच वद्व्यभाववद-
वृत्तिपर्यतो बहिर्माभूमादित्यादां अव्यभिचारे परामर्शनिष्ठजनकतावच्छेद-
कीभूतापक्षविषयतामादाय पापस्य हेतुपदमिदेषावधारणेन वद्व्यभाववद-
वृत्ति[भूमयन्]महानसमर्पणतपक्षकोषस्थले परामर्शनिष्ठजनकतावच्छेदक-
हेतुविषयतावच्छेदकवस्तुदेव बाध इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विषयतानिरूपितत्वेन हेतुविषयताया विरोधणीयत्वात् । नचैवमपि बद्धि-
मात्रप्रकृत्यभावात्पक्षवच्छेदकपर्यन्तव्याप्तिपरत्वे हेतुव्यापक-
साध्यसमानाधिकरणवृत्तिवद्व्यभाववदवृत्तित्वमिति निर्धर्मितानवच्छेदक-
पक्षसमानादाय बाध एवेति वाच्यम् । तदत्र हेतुविषयतावच्छेदकतापक्ष-
भापस्य वाच्यत्वात् । नच तत्रैव हेतुव्यापकवद्विसमानाधिकरणवद्व्यभाव-
वदवृत्तिवद्व्यभाववदवृत्तिमिति अन्तरापरमितावच्छेदकपरामर्शा-
हेतुविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिसत्त्वेन बाधो दुर्गात् । एव हेतुपदानुपादाने
पर्यतो बहिर्माभूमादित्यादां सादाशयेन हेतुत्वस्थले
हेतुव्यापनसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिवद्व्यभाववदवृत्तिमहान्तर-
नीयजनकताया हेतुसमानाधिकरणत्वसमादाय बाध । तदत्र हेतुतावच्छेद-
कविषयताया परपरया प्रकृतपक्षविषयतामिरूपितत्वादिति वाच्यम् ।
तदत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविषयतामिरूपितधर्मितावच्छेदकतागत-
स्यावच्छेदकतापक्षोक्तभावस्य निवृत्तौपत्त्यादिति चेन्नैवम् । तपराति साध्य-
हेतोरभेदप्रसङ्गात् । तद्धि नेति । तदव्यभिचारित्वं साध्याभाववृत्तित्यादि-

न्यापरत्त ।

ज्ञानदयकसाहेतुपदानुपादानेऽव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठवि-
षयतापटितधर्मावच्छिन्नताभावस्य सिद्धान्तिमतेऽनुमितिननकतायामभावाद्वाप
इति तदुपात्तमित्याहुः ॥

अथैवमपि हेतुत्वस्य सामान्यत केवलान्वितत्वेन व्याप्यतावच्छेदकविषय-
ताव्यावृत्तिरुच्यते । विशिष्य धूमतादिना हेतुनिवेद्येऽपि धूमराप्यतावच्छेदक-
नुमितिननकताया बोधो दुर्गात् एव । अनुमितिननकताव्यवस्थानाविकरम्येन

३ इति तदुपादेयम् । न्यासिष्ठनादवायेवात् इति मे पा. अधिकम्

दृष्टित्वादिरूपम् । तत् अव्यभिचारित्वम् । न व्याप्तिरित्यनुपपत्ते-
कृष्णमष्टीयं ।

भित्तमिति नार्थः । अपार्थक्यत्वापत्तेः । अतस्तत्पदं साध्याभाववददृष्टित्वादि-
शब्देन बोधितम् । तस्याकारकमवीर्यभावादाह—व्याप्तिरिति । नचाव्य-
भिचारणदार्ढ्यं व्याप्तिभेदसाधने केवलान्वयिन्यभावादिन्येकहेतुः । तत्र
साध्याभाववददृष्टित्वाच्चान्यतरुणत्वमिति वाच्यम् । उक्तरीत्या साध्यात् ।
तद्वि नेत्रि नञौ धैर्यमर्थः । तथा यथा रूपं न द्रव्यं रसो न द्रव्यमिति
रीत्या विशेषेषु द्रव्यभेदमिदौ तत्सामान्ये नमिद्वि तथा प्रत्येकं साध्या-
भाववददृष्टित्वाद्यौ व्याप्तिभेदमिदौ सामान्यतोऽव्यभिचारणदार्ढ्यमपि तज्ज्ञे-
त्सिद्धिरिति वाच्यम् । अव्यभिचारणदार्ढ्यं ह्यत्र विशेषेषु व्याप्तिभेदसाधनेन
स्वविशेषनिष्ठव्याप्तिभेदवत्त्वस्य साधनापत्तिरित्युच्यते । ननु व्याप्तिरि-
त्याः व्याप्तिरित्यानुपपत्त्यव्यभिचारणदार्ढ्यं तदवच्छिद्यव्यभिचारण-
या न हेतुः । विविधैरित्युपपत्त्यव्यभिचारणदार्ढ्यं । अत्रव्यभिचार-
न्यायसं ।

साध्याविशेषोदरस्य आलोकादिविशेषानुमितिजनकत्वायां धूमविषयतापदितत्वा-
न्यस्य मतदूरेषि सत्तादिसदसाधनं । तत्र भेदेऽपि कारणतैक्यमपेक्ष्यमानमात्र-
भिरन्यथागतस्य पृथक् हेतुनामादायार्थान्तरं । पक्षतानिष्ठजनकत्वायां निवृत्त्या-
न्यपयंबतानमादायार्थान्तरं चेति चेत् । हेतुविषयतेत्यनेन मुरदविशेषविशेष-
गतावप्रधर्मप्रसारस्य निवृत्तित्वात् । अवच्छेदभावच्छेदेन साध्याविशेष-
इत्यस्य न दर्शितव्योक्तत्वात् । तत्र प्रचारसं धर्मितावच्छेदकतानात्मपक्ष-
धीकपेक्ष्यमानाधिकारम्यविशेषगतावप्रधर्मपक्षधर्मित्वेन च विशेषणीयं । तेन
पक्षभाववददृष्टिधर्मितावच्छिन्नपक्षानुमितिजनकत्वायां वक्ष्यमाणवददृष्टिधूम-
साध्याविशेषहेतुकाऽनुमितिजनकत्वायां च न बाधः । नचैतदपि साध्याभिरन्य-
थेन साध्याभाववददृष्टित्वाभावादिज्ञाननिष्ठजनकत्वायां बाधः इति वाच्यम् ।
अव्यभिचारणदार्ढ्यविशेषहेतुविषयतायां प्रमान्यवृत्तिरपेक्ष्य विशेषणीयत्वात् ।
यद्वा अव्यभिचारणदार्ढ्यतावच्छेदकवच्छिद्यता वा अव्यभिचारणदार्ढ्यमात्रवृत्ति-
विषयता तद्विस्तृतिरपि हेतुविषयतायां निषेधः । साध्याविशेषां नमार्थात् न सा-
ध्यामानाधिकारवृत्तिहेतुतावच्छेदकपक्षेन व्याप्तिजनकत्वे वक्ष्यमाणवददृष्टि-
हेतुकाऽनुमितिजनकत्वायां बाधः ॥

अथ निवृत्तगतावच्छिन्नार्थं कथं मूलभावादाह—इति वीर्यमर्थमेति
श्रुम् । ननु तद्वि नेत्रि मूलमर्थक्यं तत्रापि यथैकित्यपूर्वाव्यभिचारणवत्त्व-
यानात्र च साध्याभाववददृष्टित्वादिनेदं साध्याविशेषादाह—तदव्यभि-
चारितत्त्वमिति । तथाच साध्याभाववददृष्टित्वात् तद्वत्त्वो विशेषणमनो न
बाध इति ग्राहः । नचैतदपि तत्रापि सर्वमिति ग्राह्यम् । तथा तद्वि साध्या-
भाववददृष्टित्वादिनां विशेषणमन्यत्रापि तदवच्छिन्नमेददृष्ट्य हेतुत्वो-
क्तत्वात्तान्मूलभावेति हि ॥

पान्वयः । तथाच साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपा^१ येऽव्यभिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नहेतुविषयताघटितधर्मोवच्छिन्नत्वाभावकूटवरत्वादिति निरुक्तपर्यवसितसामान्याभावसाधकः फलितो हेतुः । नचाप्रयोजकत्वम् । विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायामविवादात् । तत्र साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपाः ये, यथाव्यभिचारपदार्थाः, तदवच्छिन्नविषयताघटितधर्मोवच्छिन्नत्वाभावेऽस्य प्रत्येकसाधकं हेतुं वक्ष्यति—केवलान्वयिन्यमानादिति । साध्वेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्व्येन्याभाषप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वग्रह-

वृष्णमहीपं ।

विषयकत्वानवच्छिन्नलोको^२ बह्व्यभाववदवृत्तिपर्यवसायिपक्षकपरामर्शजनकतायां स्वरूपमिद्विधेत्यत आह—तथायेति । देशः साध्याभाववदवृत्तिधूमवत्पर्यवसानमिति विस्तिष्ठवैशिष्ट्योधीयजनकतायां प्रतियोगिप्रसिद्धिघटितपदपदार्थाव्यतिथेश्चोक्तं तन्निषेधस्य निष्प्रयोजनत्वात् । तेन विशेषणतानवच्छेदकप्रकारकगुणत्वेन हेतुतामतेषु न तदप्रसिद्धिः । अव्यभिचारपदार्था इति सामान्यविशेषकभावे ननु हेतुपटकं । वैवर्ध्यात् । अधिवादादिति । साध्यावृत्तितत्त्वसंयोगाभावाकूटस्य संयोगसामान्यभावव्यभिचारित्वस्य विवादेषु तदतिरिक्तविशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्यभिचारित्वस्य केनापानभ्युपगमादित्यर्थः । तथाच विशेषाभावकूटान्यदि सामान्याभाववाच्यत्वात् सा सामान्याभावविरोधिमास्वाहृत्येवानुहृतकः । स च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्याभावादकवृत्ताज्ञानजन्यतया तदवच्छेदेन सामान्यभाषयत्तानिश्चये उपपुज्यते । केवलान्वयित्वाप्यकानुमितिजनकपरामर्शावृत्तिरस्य हेतुत्वे स्वरूपातिरिक्त आह—साध्य इति । केवलान्वयित्वव्यापकं ।

सादेतद्वेदानुयोगिभावकं पदान्तरमुपलभ्येत तदेव न । तथाच तत्पदस्यैव तथार्थं नक्तुं तथाच क्वं न पूर्वोक्तदोषावकाश इत्यत आह—व्याप्तिरिति । तथाच तादृशव्याप्तिपदस्यैव दोष इति भावः । अनुपपन्नेति । अनुपपन्नो धातवान्तरे स्वस्मात्पूर्वपठिते श्रुतस्य पदस्य स्वच्छकत्वेनानुसन्धानम् । अतोऽतदनुसन्धानमभ्याहार इति विवेकः । नन्वत्र तत्त्वभावाववदवृत्तित्वादिमेदकूटस्य हेतुत्वेऽव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधजनकतायां तादृशहेतुमत्त्वां निरुक्तमाप्यासत्ताव्यभिचार इत्यतः पर्यवसितहेतुमाह—तथाचेति । अत्रापि हेतुपदप्रयोजनं पूर्ववदेव । अन्यत्रापि पूर्ववद्वोध्यम् ॥ अटितेति । एतच्च

१ ये ये. का. पाठः. २ तत्त इ० का. पा. पंनेति त. पाठे० अ. ३ तावाः का. पाठः. ४ कूटसेति त. पा. ५ तत्तदवच्छिन्न का. पाठः. ६ अत्र का. पाठः.

दशायां अत्यन्ता(मावा)न्योन्यामानयोः साध्यतद्वत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकृत्यमानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यतदाश्रयविशेषिता-
त्यन्तान्योन्यागावतदवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशविशेषदर्शनु-
मित्तिजनकज्ञानेऽभावादित्यर्थः । एवञ्च तादृशविषयतया शून्यवृत्ति-
त्वमेव अनुमित्तिजनकतायां दर्शितसाध्यसाधको हेतुरभिमत इति
कृष्णभट्टोप ।

शामकालीनतादृशानुमित्तिजनकज्ञानेऽप्यभिचारपक्षार्थवच्छिन्नहेतुविषयताक-
त्वाभावादित्यर्थः । तद्विरहकालीने ज्ञाने हेत्वसिद्धिवारणाय कालीनाम्नाम् ।
अतिरेकिण्यपि केवलान्वयित्वज्ञानवृत्तायामव्यभिचाराभावेन नष्टम् ॥

अत्राभावे प्रतियोगितासम्भवेन साध्यत्वज्ञानमिति तद्विषयकतासम्भवा-
वच्छिन्नसाध्यत्वामावृत्तान् प्रतियन्तकमित्यादिकमूढम् । साध्यवत्तेर्दा-
घटितलक्षणादुरोधेन द्वितीयपक्षलान्वयित्वोपादानम् । नन्वत्रानुमित्तिजनक-
ज्ञाने तादृशविषयतत्कत्वाभावो न हेतुः । स्वरूपासिद्धेस्तादृशज्ञानस्यापक्ष-
रशाच्च । नापि तादृशविषयताशून्यानुमित्तिजनकत्वम्, तद्विशिष्टज्ञानञ्च वा ।
स्वरूपासिद्धेः । अतएव न तादृशविषयताशालिज्ञानावृत्तिश्च । अद्यभिचरि-
तात्वेहेतुव्यापनसाध्यत्वमात्राधिकरण्योभयज्ञानमादावोपशेषात् । नचाभा-
वस्तादृशविषयताशून्यत्वञ्च स इति दाप्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वे वा
अभिचाराद्विस्तृत आह—एवंचेति । तादृशविषयता तद्यप्यभिचारी-
न्यायरक्तः ।

यद्यप्यनिवैशम्यसूचनाय । उत्रिवैशे साध्यहेतोरप्रसिद्ध्यापत्तेः । विशेषेत्वादि ।
ननु चयोगविशेषभावकूटस्य तत्सामान्याभावसाधवरय न सर्वाङ्गुमतः । प्राचीन-
मते तदभावात् । मैत्र । व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकामावृत्तस्य तत्त्वे विवादाभा-
वात् । ननु कूटस्यहेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—तत्रेति । केवलान्वयीत्यादिमूढे
केवलान्वयविषय न बालवकेवलान्वयिपरम् । अभावादित्यस्य साध्यमापवद्वृत्ति-
त्वाभावेपरतया तत्र तादृशाभावावसम्भवात् । यदि तत्त्वेन ज्ञातपर तदा तादृश
केवलान्वयिताकान्ते भूभक्षी तादृशमापोक्ष्यवाग्येवस्तादावसत्त्वाच्च व्याहृति-
र्गितरामिणि नेचलान्वयिपदस्य केवलान्वयित्वप्रदमालीनानुमित्तिजनकज्ञानपरस-
मनावपदस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्वविषयताभावपरत्वं चावलम्ब्य व्याहृते—
साध्येति । इत्थं च केवलान्वयिनि निरूप्यमिरूपकमावापवतादृशविषयत्वप्रद-
सम्भवात् व्याहृतिरिति भावः । तत्राह तान्योन्याभाववद्वृत्तद्विविधव्याहृत्यमि-
प्रवेष्टासन्तान्योन्याभाववद्वृत्तद्विविध केवलान्वयित्वप्रदोपस्थापः ।

अथालम्बताभावाप्रतियोगितान्योन्याभावप्रतियोगितान्वयवच्छेदकत्वत्पदेनरा-
न्वयित्वमही तालतान्योन्याभाववद्वृत्तव्याप्तिप्रदे प्रतियन्तकं यदितुमर्हत्तल-
त्वेऽर्गकविशिष्टबुद्धौ तदभावाप्रकारवृत्तान्तप्रतियन्तकत्वात् । साध्यप्रतियोगि-

॥ हेतुविषयतति त वा २ दशविधेयीया का. पाठ

नासिध्यादिः । ईदृशदिशाऽग्रिमहेतवोऽपि परिष्करणीयाः ॥

कृष्णमद्दीवं ।

त्वविपयता । दर्शितसाध्यं कूटपटकीमृतप्रवेकाभावरूपं वासिध्यादिरस्या-
दिना मद्भूयधैयर्ध्यपरिग्रहः । अग्रिमोति । नापीत्यादिग्रन्थदूषणरूपा, वेव-
लान्वयिभ्यगावादयः परिष्करणीयाः । साध्यनिष्ठधेयत्वानिरूपकेत्यादिक्रमेण
सादृश्यप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वावच्छिन्नहेतुविपयताप्रतिपक्षमात्र-
शुद्धिवादिताभक्ता, तादृशहेतुत्वविपयकज्ञानवृत्तिवादय इत्यर्थः । यथापीड-
शरीर्या अव्याप्तिदर्शनस्य हृत्तरमेदानुमितौ व्यभिचारवारकतयाप्रतिव्याप्तिप्र-
दर्शनस्य च साध्यैक्येऽपि अक्षभवाप्रदर्शनवैयर्थ्यम्, तथापि विरुद्धत्वमद्दीवे-
तरमेदानुमितिरनुपपत्तिरस्मादिति तदप्रदर्शनम् । यदा व्याप्तिरसामानाधिक-
रण्येन लक्षणग्रहाद्व्यच्छेदकावच्छेदेनेतत्त्वसशयनिवृत्तिस्तत्वेति सामानाधि-
करण्येन तत्सत्तयोऽनुवर्तते, न स भवेत्तु सद्रूपमपीति विशेषानुपादानाय
पृथग् तदुभयोपादानम् । नृवं च सामानाधिकरण्येनेतत्त्वसंशयवारणायच्छे-
दकावच्छेदेन लक्षणग्रहोऽव्याप्तिनिरासप्रणमिति ।

अव्याप्यवृत्तिसाधके दीपितो अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयसौतर्किक-
तया अव्याप्यवृत्तिसाध्यवत्तत्वेतुवादवच्छेदेन लक्षणासत्त्वमिति नियमोऽभि-
मेत । नचाव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्तत् स अव्याप्यवृत्तिसाध्यकः सादृश्यासी-
त्तद्देतुत्वेति द्युत्पत्त्या कपिसंयोगी गगनादित्यादौ व्यभिचार इति वाच्यम् ।
सादृश्यं नृत्तिसाध्यं नृत्तिसाध्यत्वात् । नन्वेवमपि कपिसंयोगाभाववाङ्मुण्डत्वादित्यादौ
व्यभिचारः । नचाव्याप्यवृत्तिसाध्यं यत्तत् स तदव्याप्यवृत्तिसाध्यकः तत्र सद् वर्त-
मानो यो हेतुरिति द्युत्पत्तेः साध्यनिष्ठः व्याप्यवृत्तिताविरूपरुधिकारवृत्ति-
हेतुतावच्छेदेनाव्याप्तिरिति निष्कर्षे न दोष इति वाच्यम् । तथासति सत्यद-
वैयर्थ्यापाहान् । सत्यदवच्छेदादेव सादृश्यासत्त्वम इत्युक्ती च कपिसंयोगीस-
त्त्वादित्यादौ निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदकविधेयौ भवाकान्तहेतौ अव्याप्तेऽप्यलक्ष-
णेन दुर्बारावात्संगतिः । हेतुपक्षे व्याप्तिमदर्थं भवेति कपिसंयोगाभाववा-
ङ्मुण्डत्वादित्यादेर्निवमनिरूपस्य साध्यवत्तत्वाप्रतिपक्षाः परलक्षणासत्त्वमदसंग-
निरितिचेत् । न व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिरिति द्युत्पत्त्या निरपच्छिन्नवृत्तिका-
न्यवयवव्याप्यवृत्तिव्यभिचारोचान् । गगनान्वहेरित्यादौ साध्ये निरव्याप्य-
वृत्तिव्यभिचारे तद्विपर्ययप्रतिपक्षेर्नोत्तरलक्षणासत्त्वमिति शक्तिः । हेतुपक्षे तत्रा-

न्यायन ।

तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसंज्ञाव्याप्तिज्ञानमैव तावदेतानुमितिहेतुतया सादृश-
प्रतियोगितासत्त्वमव्याप्तिज्ञाने निरुक्तेनान्वयित्वमद्वयोरप्रतिपक्षकलादिति
चेत् । साध्यैरान्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानेऽभावेऽपि प्रतियोगित्वस्य साध्याभावा-
वगादनस्य तुल्यमितिवेद्यतामवशिष्टतातदवगादिज्ञानस्य व्याप्तिमद्व्यभिचारमभक-

कृष्णभट्टीय ।

परेण स्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगिसाधकसदेतावित्यर्थः । स्व हेतुः ।
अभावो भावभिन्नः । स्वसमानाधिकरण्ये च कालानवच्छिन्नत्वं देयम् ।
यद्वा निरवच्छिन्नवृत्तिकान्वसाध्यसमानाधिकरणसदेतावित्यर्थः । तेन गग-
मादिसाधके न दोषः । अन्यज्ञानसाधककारणं प्राग्बुद्धिस्तु । तत्र ।
रूपानुयिरीत्वादित्यादौ अग्राह्येक्यत्वेन न्यूनतोषात्तेन ग्रन्थस्य कालपद-
विरोधात् । अत्र घटत्वतश्च अधिकरणसंबन्धोत्पत्तिरन्यतरत्वेन साध्यतायाः तत्र
किंचा[दिषा]दायव्याप्तिविरहेण सप्तमीतत्पुरुषपक्षमेव बहवोऽशेषान्ते ।
अतएव गुणनाशरूपमाशु रूपान्वितादावग्राह्यस्यैवोपि च क्षतिरिति दिक् ।
इति अवतरणिका ॥

न्यायरसः ।

व्याप्तिग्रहप्रतिषन्धकत्वात् । नच दर्शितग्रहबोरोभावत्तत्त्वसमानाधिकरण्येन तादृश-
भावप्रकाररूपे तादृशग्रहबोरो व्याप्तिग्रहविरोधि न । सामानाधिकरण्येन प्राक्बुद्धौ
सामानाधिकरण्येन तदभावग्रहस्याविरोधित्वात् । अभावत्वावच्छेदेन तादृश-
भावप्रकाररूपे बाह्यरूपपतिरभावाशे साध्यस्यैव भानादिति बाध्यम् ।
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताया एव
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेनाभावाशे साध्यस्याभावेनाहार्य-
त्वानवकाशात् । ननु केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन केवलान्वयिसमग्रहकालीनादु-
मितिननपन्नानुमितिलभभावे लब्धं तत्र विशिष्टस्योपलक्षितस्य वा हेतुत्व-
विशिष्टवहेतुत्वे स्वरूपसिद्धिर्नानुमितिलक्षितस्यानुमितिजनकतायामभावादुप-
लक्षितस्य हेतुत्वे साध्याभाववदवृत्तिलक्षितविशिष्टबोधजनकताया तादृशहा-
ननुमित्योपलक्षितसाध्याभाववदवृत्तिलक्षितवत्त्वाभावसत्त्वेन साध्यस्य चासत्त्वेन
व्यभिचार इत्यतः पर्यवसितहेतुमाह—एवचेति । आदिपदेन व्यभिचारपरिग्रहः ।
इति अवतरणिका समाप्ता ।

इति अवतरणिका समाप्ता ॥

कृष्णं प्रदीपं ।

दकभोपगमेनैतादृशविवक्षाया निष्प्रयोजनकत्वेनाप्याप्तिसंगतिः । गुरोः
प्रतियोगितानवच्छेदक्यमतोऽपि नैतद्विवक्षणाभावरूपकम् । गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकहेतोः केवलान्वयिमाप्यकत्वाकान्ततया तत्रान्यासेर्बध्यमाण[तया]-
त्वेन तद्वारणानपेक्षणात् । नच गुरुधर्मावच्छेदक्यं कथं नैवछान्दवित्वमिति
वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकसंयन्धानुयोगिमितिहासावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य
गुरुधर्मासाधारणत्वात् । अस्तुवा गुरोः प्रतियोगितानवच्छेदक्यमतमप-
त्तादय साध्याभाषपदेनोक्तभावविवक्षा । तथापि साध्यतावच्छेदकसंयन्धे-
नैव साध्यव्यापकताविनशनेन कपिसंयोगाद्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकाप्याप्तिसि-
द्धौऽपि प्रतियोगिवैधायिकरूपप्रवेशासत्त्वेन संयोगेन दृश्यान्वाप्यवृत्तिसाध्य-
संयोगेन साध्यतत्त्वत्वे तेन संयन्धेन साध्यव्याप्यरूपप्रसिद्धिः । तद्वारणाय
प्रतियोगिवैधायिकरूपवदितव्याप्यतामित्येते च कपिसंयोगादिसाध्यका-
प्याप्तिः । तादृशसाध्यव्यापकतावच्छेदकस्यावच्छिन्नप्राप्तिसाध्याभाष-
निषेधे तु कपिसंयोगी दृक्कथादिस्यादौ तादृशदृश्यमानसमवेताभावमादा-
पातिभ्यासिरित्याशयेन क्षीयितिकृतोऽप्याप्तिकथं न युक्तमेव । नचैकसंयन्धा-
वच्छिन्नत्वस्य निरीकणाविशेषतावच्छिन्नत्वस्य वा व्यापक(ता)त्वरूपवच्छिन्न-
प्रतियोगितयोर्द्वान्ताव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्याप्यव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
सखलदोषोद्धारानावश्यकत्वसाधेदानीमात्मात् ।

व्यावरसं ।

साधारण्यं हेतुतावच्छेदकसंयन्धेन वृत्तिमात्रस्योपयुक्तयाऽपश्यकतया तद्वदित-
लक्षणाव्याप्तेरपरिहारात्तद्वदितलक्षणाव्याप्तेरेव विवक्षिततासंयोगीकृत्यादिसा-
ध्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकान्ते द्वितीयलक्षणेनाव्याप्तेरवा-
रणात्तत्पदस्य व्याप्तिमर्दकत्वावश्यकताच्च । नच तथापि संयोगाभा-
साध्यकगुणलहेतावच्छेदकान्ते लक्षणासत्यविरहादपगतितिष्ठि वा-
च्यम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेलस्याव्याप्यवृत्ति साध्यं यस्मिन्सद्व्याप्यवृत्तिसाध्यकं
तस्मिन्सद्वृत्तिमान्को हेतुमित्यर्थस्यानूनादिषा साध्यनिश्चयव्याप्यवृत्तिसाध्यके
प्राप्तिकरणवृत्तिलविरहात् ।

अथैवमपि संयोगभावसाध्यनद्रव्यत्वहेता तादृशे द्वितीयलक्षणतत्त्वा-
संगतिर्दुर्बलिवेति चेदत्र वेदितुं । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेलस्य न व्याप्यवृत्तिर-
व्याप्यवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या निरवच्छिन्नवृत्तिसाध्यव्याप्यहेतामित्यर्थः । तथान
संयोगाभावरूप गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्तिवत्त्वेन तदन्वयविरहात् साध्यव्या-
हेतोर्दृश्यतावच्छेदकान्तत्वमिति वदन्ति । तदसत् । अन्यज्ञानविषयत्वस्य
विषयतासंयन्धेन जन्मज्ञानस्य वा साध्यताया हेतौ विरह्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके
द्वितीयलक्षणासत्त्वेनासंगतेश्चापि दुर्धारताम् ।

वस्तुतस्तु—अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेलस्याव्याप्यवृत्तिवं ससमानाधिकरण-
तत्त्वसमानाधिकरणमेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य सप्रतियोगिकत्व-वृत्तिवत्त्व-
व-

फालावच्छेदेन कपिसयोगाद्यभावसत्वादिति भावः । (प्रथमलक्षणं समाप्तम्)

कृष्णमहीय ।

मन्येतलक्षणपञ्चमस्य मिश्रपुरुषपरवृत्त्यादवतारणदान दीधितिहृताम शुद्ध । एककर्तृकस्य स्य तदपेक्षणादिति चेतस्यम् । दीधितिहृता अवतारण न वृत्त । किंतु मयिहृता साप्यवदन्वावृत्तिवमित्यारभ्य किं न कृतमित्याशङ्का स्यात्तामपमिनीपुंमधुरेण समापये' इति न्यायमनुसृत्य मधुरस्य पञ्चम लक्षणस्य प्रदर्शयितुं लक्षणचतुष्टयस्य दोषग्रस्तत्वं दक्षितमिति । कालेति । वद्धिमान्भूमादित्यादावुपचित्फालावच्छेदेन वद्धवभावस्य हेत्वधिकरणपर्यता-दां सत्त्वादित्यपि योज्यम् । [इति प्रथमलक्षणं]

न्यायस्य ।

दित्यादावपि विशिष्टाभावमादायान्वाप्तिरुभवेनासम्भवं एव वक्तुमुचितं ना व्याप्तिः । नच घटवात्रिलक्षणस्यादित्यादी लक्षणसम-वयामासम्भवं इति वा च्यम् । तत्रापि नित्यज्ञानावच्छेदविशिष्टाभावमादायान्वाप्तेः । यदपि नित्यज्ञाना-व्यक्तविशिष्टपक्षेऽपि नित्यज्ञाने लोकीयते, तथापि न्यायवृत्तिप्राप्त्येऽपि क्वचिद्व्याप्तिरुभवेन तदुपेक्षा निर्गता । नच साध्याभावपक्षस्य साप्यतावच्छेदका वच्छिन्नभावपरतया न विशिष्टाभावमादाय दाप्य इति वाच्यम् । तथा सति साध्याभावपक्षपक्षस्य साध्याभावीवतिरवच्छिन्नविशिष्टपरतया लोकाव्याप्तेरपि शास्त्रधारणश्चाह । नच यथाधुताभिप्रायकता शक्यते वक्तुमसम्भवीव प्रस-ङ्गात् । (अत्रेदं समाधानं) प्रतियोगितासम्भवं व्याप्तिज्ञानसंवागुमिति हेतुतयाऽनावाधौ साप्यस्य प्रतियोगितासम्भवं एव निवेद्यनीयम् । तत्रच सलक्ष-णोक्तरीत्या साध्यमिदेषानीभूतसाध्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासम्भवेन प्रती-योगिता भावत इति किंचिदमभिधायसाध्याभावमादाय न दोषः । एते गाथात्र नाव्याप्तिरुभयो गुह्यमावच्छिन्नसाध्यव्याप्तिवारणाय साध्याभावापक्षेन साध्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकक्षेयाभावस्य निदक्षणीयतया तत्र व्यापकताया प्रतियोगिवैवधिकरणव्याप्तिवेद्येन सयोगाभावस्य लक्षणापद्ध-त्यात्तादशदव्यस्ताभावमादाय लक्षणसमभनादित्याशङ्का तादशस्यलक्ष्य हेतुताव-च्छेदकपुरुषवन्धागुमिनिष्ठानावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यावच्छेदकलक्षणे-यतावमिताभ्यन्तरेण तत्राव्याप्तेरित्याव्याभावापक्षेन तादशाभावविवक्षाया-पिथयोनकत्वात् । तथा निवृत्तयेऽपि मिश्रलक्षणोच्छिन्नाऽव्यापकताधारीरे प्रतियोगिवैयर्थिकव्याप्तिवेजावश्यकतया सयोगाभावस्य लक्षणवटकत्वादव्याप्ति-रस्येति समाधानं हेतुः । यथाधुनलक्षणवाक्यक-म एतत्तर्क इत्यवदानात् । आशङ्क्येति । साप्यवतामदक्षितोपितानियामरचन-पक्षेन साध्याभावपक्षसा-निवेद्यनीयतया निरवच्छिन्नदेशिकमिदेषणतायास्तथावे व्याप्तिरित्यादव्याप्तेरपि-त्यनुपाऽव्याप्तिमात्रज्ञेयवृत्तिरिति केचित् । गाथाधर्मी कपिसयोगीति । सयोगतामान्वाभावस्य द्वन्द्वे सविवादतया कपिपदम् । [इति प्रथमलक्षणम् ।]

(अथ द्वितीयलक्षणं) साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभावेयानिति कर्म-
धारये अभेदसदन्वेन साध्यवद्भितीयं यत्साध्याभावाधिकरण,
तदवृत्तित्वमर्थः स्यात् । तथा सति तद्वटरीभूतस्य अभेदसदन्वेन सा-

कृष्णमदीय ।

[अथ द्वितीयलक्षण] कर्मधारय इति । तत्पुरुषमपेक्ष्य रूपक, अधिकरणभेदेनाभावभेदमतानाधायण्येत्ताशयः । अमेवेति । एतच्च

न्यायस्य ।

[अथ द्वितीयलक्षणम् ।] ननु दीधित्युक्ततत्पुण्यपक्षोऽभ्यस्त इमं पारय पक्षे शास्त्रादधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमाद्येत्याह—साध्यय द्विष्टो य साध्यामावयानित्यादि । अभेदेति । एतय पुनर्यमस्या

साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः ।

ध्यवद्भिर्ग्रायं यच्चदृष्टित्वस्यैव लक्षणत्वसंभवात्साध्याभाववत्त्वांशस्य
वैयर्थ्यापत्तिरतः साध्याभावपदेन साध्यवद्भिन्नपदस्य सप्तमीतत्पुरुषं
व्याचष्टे—साध्यवद्भिन्न इति ॥ तथाच साध्यवद्भिन्नपदार्थः सा-
ध्याभावः तद्वदृष्टित्वमर्थः । तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्भिन्नपदार्थ-
विशेषितधर्म्यदृष्टित्वादेर्न घटकता, वृत्त्यादिविशेषणतयैव साध्यव-
द्भिन्नस्य निवेशादिति न साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे

कृष्णसहस्रनाम ।

गुरधर्मस्य मनियोगितापक्षेदकपमङ्गीकृतः । तेन साध्यवन्निवृत्तितात्पर्यस्य
लघुवेदवि न क्षतिः । वैयर्थ्यापत्तिरिति । मनुवशक्षणपदकरोति न्यायान्
मनुप्पवस्थाने संयधिष्वयं योज्यम् । तेन प्रकृतसमन्विताहारेऽपि न दोषः ।
नच साध्याभावांशनिवेशेन यथासंनिवेशोऽसिदति बाध्यम् । प्राचां गुरो-
रियागमायत्तकस्य सर्वमते स्तम्भाय एवानवच्छेदकत्वात् योगतः साध्या-
भावपटितस्य बाध्यमिधरितः वशग्रन्थोपपत्त्यसंभवात् । तद्वदितस्य न
योपपत्त इति चेद्विद् । ध्यास्यष्टे विवृणोति । तत्समानार्थेदायमरूपमि-
दंकेददेशोऽर्थव्यपदकज्ञानजन्यत्वरूपप्रतिबोधार्थान्वयः । साध्यपविति ।

अथर्वसं ।

नावप्रतियोगितावच्छेदपरवमशील्य तेन साध्यवद्विप्रवृत्तिलत्तापेदायाऽभेदेन साध्यवद्विप्रमिश्रितसाध्याभाववृत्तिलक्ष गुह्ययेनाभावच्छेदकत्वा न तदव-
च्छिन्नाभावरूपलक्षणभावधार्म्यप्रतिष्ठिः । साध्याभावांशैयैयर्भ्यमिति ।
तद्वैगर्भ्यं च तद्व्यतिथमस्मादप्यप्यतावच्छेदकत्वासंभवादिस्तरमेदानुमाना-
संभवेनानुमितिस्तथानपटलासंभवात्तदुपोद्घातसदृशत्वा ततिरूपमात्रमविति
भावः । अथाप्यन्याप्यतावच्छेदकत्वप्रतीकव्यर्थेविशेषणव्यतिथत्वं न स-
म्भवति स्वसंगानाधिकरणन्याप्यतावच्छेदकत्वमन्तराण्यतिथत्वं तस्य नील-
भूमत्वादौ दृष्टत्वात् । प्रवृत्ते च साध्यवद्विनापि रणवृत्तिलत्तपर्याप्ताव-
च्छेदकताकामाकादव्य एव साध्याभावव्यतिथत्वरूपपर्याप्तावच्छेदकताको मव-
इति । तच्छरीरे साध्याभावाव्यतिथत्वावच्छिन्नभावस्यानिवेशादेतद्वक्षणे गुह-
यर्मत्वाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्ववद्व्यकत्वाच्च । नच स्वतमानाधिकरणेत्या-

१ वैषम्यत्वात्पञ्च पदस्येति न. पा. नास्ति. २ ऐनेति उ. पा. ३ भिषीदावृत्ति-
त्वादेरिति व. पा. ४ तादृशपदार्थस्य परिमित्येवोपपत्त्याऽ, वा, उ. पा. अ.

न्यायसूत्रम् ।

तदपरे न क्षमन्ते । यद्वाजं तु सिद्धान्तेऽपि कचित्साध्याभाववद्वृत्तितस्य
अभिचारपदार्थलक्षणेभवात्तादृशस्वरूपे साध्यबद्धिनाशवैयर्थ्यं दुर्वारम् । अचिरसाध्या-
भावनताशमेवमर्थः, यथा भट्टलाभारादौ साध्ये कचित्साध्याभावान्तर्वैयर्थ्यं, यथा
भट्टलमेवादौ साध्ये । एवं च सति व्याप्तेरपि स्वच्छेदेन नानात्वापत्तिः । न
चेष्टापत्तिः केवलान्यविनि साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वसम्भवेन केवला-
न्यविन्यगादादिति ग्रन्थसङ्गते । अपिन त्रयं मिश्रितसरवास्तत्तादान्तात्ते-
रिक्षादावव्याप्तिवारणाय साध्यबद्धिप्रवृत्तिसाध्याभाववन्निरूपिताधेयतासामान्यै-
यरसम्पन्नावच्छिन्नत्वयुक्तमावच्छिन्नलोभयानावनिरोधकावश्यकत्वात् ताद-
श्चीमयवत्तादशाधेयतासामान्यमेव अभिचारपदार्था वाच्यत्वात् इतिसाध्या-
भापदत्ताशनवैयर्थ्यं दुर्वारमुक्तोभयरूपवत्साध्यबद्धिप्रवृत्तिरूपिताधेयतासामान्यैव
अभिचारपदार्थलक्षणभवात् ।

अन केनित् । साध्यवद्विषयासौ साध्याभावश्च साध्यवद्विषयसाध्याभाव इति कर्मधारय ध्वोषितान्न च साध्यवत्वं स्वप्रतियोगिकत्वं स्वसामानाधिकरण्य उभयसंयम्येन । केवलसामानाधिकरण्यसंयम्येन साध्यवत्त्वनिवेदो वदभावादीना साध्यवदन्वयविरहेनैव तदुपापटकतया साध्यवत्वं व्यर्थं स्यादिति स्वप्रतियोगिकत्वनिवेद्यः । अथ “प्रक्षालनादौ”ति न्यायप्राप्तात्तत्र वेद्यमेवेति चेत् । स्वसामानाधिकरण्यमानस्य परंपरात्वेन संबन्धवत्त्वविरहात्स्वसामानाधिकरण्यनिश्चितप्रतियोगिकत्वंस्यैव संयम्यतया तत्सार्थक्यात् । यथात्मवादि-कारणताद्विषयानुष्ठेनेन सामानाधिकरण्यस्य संबन्धवत्तया आनन्दकलमिति नाप्यम् । स्वसमवायिसमयेतात्मवत्सामानाधिकरण्यस्य तदनुष्ठेन संबन्ध-लक्ष्यकारेऽपि सकलसामानाधिकरण्यानो तथात्वे मानाभावात् । अथवाऽभाव-सिद्धेर्भावनतादिरादावभावमात्राधिकरण्यकामावस्थापिकरणस्वरूपतत्पक्षे सर्व-स्यैवाभावस्य सामानाधिकरण्यसंयम्येन साध्यवत्तात्तदव्याभावाप्रतिषेधः । स्व-प्रतियोगिकत्वनिवेद्यत्वानिरेद्येऽप्यप्रतिदिमिति तु न शक्यम् । तद्विवेच्यस्य साध्य-सामानाधिकरण्यवच्छेदकस्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वसंबन्धतया निवेद्यककलात् । अभावमेदाभावस्वभावस्वरूपत्वेऽप्यभावमेदप्रतियोगिकत्वावच्छेदेन तत्सामाना-धिकरण्यानभ्युपगमात्तस्य निरुक्तसंबन्धेन साध्यवद्विषयत्वात्ते । एतेन साध्यसामानाधिकरण्यषट्कटुत्विर्न यदि येननेनचित्संबन्धेन निवेद्यते तदा तदिगानभूमादिरादौ पक्षपभावादेषां काङ्क्षितसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तितया साध्यवदव्याभावाप्रसिद्धिरतः स्वपक्षसंबन्धेन तत्रिवेद्यं । तथाच परंतत्ता-त्तकामावमादाय साध्यवदमार्यवनर्धमेव स्वप्रतियोगिकत्वं व्यर्थम् । नच स्वप्रतियोगिकताप्रदविरोधितानिगामरसंबन्धेनैव साध्यवद्वृत्तिर्न नप्यवमिति वाच्यं कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाकासाभावभावानात्मतादिरादौ तादृशेन काङ्क्षेन साध्यवद्वृत्तिवाप्रसिद्धिरिति निरुक्तम् । अथवाऽभावपटनतया

अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तिराव्याप्यवृत्तिस्वरूपवि-
रुद्धधर्माभ्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तुः संसक्तत्वादाकाशमावादेर्भेद-
काभावेन तस्यैक्यान् । अतएवोक्तधर्माणां भेदकत्वम् । एतानि च न
कृष्णमहीयं ।

अप्याप्याहितादवस्थेन साध्यवन्निष्ठवृत्तित्ववैयर्थ्यात् । अव्याप्यवृत्तीति ।
विरुद्धधर्माभ्यासेन भेदानिमानस्तु अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकानां भावधि-
क्षान्तमेव । प्रतियोगितामानाविरुद्धत्वादेरेव भेदकत्वात् । तेन द्रव्यत्वादे-
रपि कथंचिद्विरुद्धधर्माभ्याससंभवेऽपि न भेदः । विरुद्धधर्माभ्यासेन विरुद्धध-
र्माद्वयमतीत्योः प्रमात्वापुरोधेन अव्याप्यवृत्तिबाध्याप्यवृत्तिस्वनोरतिरोधेऽप्येव-
कल्पं तज्जिहासं संबन्धि — अतएवेति । व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादीना-
न्वायरसं ।

साध्यवयसमवायः । साध्यसामानाधिकरण्यं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना-
सामानाधिकरण्यं । तेन विविधतात्वात्पञ्चास्यभिवरणत्वादित्यादीं राक्षसानांरूपं
साध्यद्वन्द्वत्वेऽपि न क्षतिः । असौगो द्रव्यत्वादित्यादीं द्रव्यवृत्तिसंविष्टाभाव-
मादायैव लक्षणं साहचर्यम् ।

यस्तु साप्रतियोगिकत-सामानाधिकरण्य उभयवयवभेन साध्यवदन्माभाव-
निवेद्ये महान्तोयवद्वयभावस्य यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वं न तत्सामाना-
धिकरण्यं यावत्साध्यसामानाधिकरण्यं न तत्प्रतियोगिकतमित्युक्तोभयवयवभेन
साध्यवद्विपर्ययं लक्षणपटकतापत्तिः । नच साध्यप्रतियोगिकत-सावच्छि-
न्नासामानाधिकरण्य उभयवयवभेन साध्यतावच्छेदकवदन्वत्सर्वं निवेद्य-
नीयतया न तस्य लक्षणपटकतेति वाच्यम् । तथा सति साध्यवदन्माभावस्य
लक्षणापटकतया गुणास्तरस्य स्यादिति । तत्र । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेद-
कप्रतियोगिकत्वस्य संतर्पणतया निवेद्ये तत्कदोपाभावादित्याहुः । तदसत् ।
संयोगेन द्रव्यमाव्याप्यवृत्तितावच्छेदकवद्वयभेन साध्यवदन्माभावप्रति-
पत्त्यपत्तेः ।

विदुस्तधर्माभ्यासेनेति । धर्मागो वर्तमानता । अर्थं भावः । प्रति-
रूपीकामावर्त्तं सममानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्याप्यवृत्तिवर्त-
मानाधिकरणं व्याप्यवृत्तिबाध्याप्यवृत्तिरसामानाधिकरण्यस्यैव तत्प्रतियोगिक-
व्यतिरेकमनुमानेन भेदनीयमिति । यद्वा यो व्याप्यवृत्तिपादव्याप्यवृत्तितावच्छेद-
कवद्वयवान् न साप्रतियोगिकतावच्छेदकवयवभेनानाधिकरण्यवद्वयवान्
यथा वृत्तिविरोधमनुमानं दृष्टव्यम् । यद्यपि व्याप्यवृत्तिपादव्याप्यवृत्तितावच्छे-
दकतावच्छेदं सत्तावच्छेदं तत्र साध्यमाभावापगिनारम्भापि वदने
भावावृत्तिरसं विविधतायां दोषः । भेदकाभावेनेति । उल्लेखोपाकाश-

भेदकानीत्यनेन दीधितिरुक्तिरिष्टाकरिष्यति । अथवा साध्याभावरूपं अनु-
योगित(विशेष)संबन्धेन साध्वीयपरम् । अभावीयविलक्षणांनुयोगि-
तात्वाभावेवाभावपदम् । ननु अभावत्वमपि निवेदय^१ प्रयोजनभावात् ।

कृष्णमहोष ।

नैव भेदकत्वस्य लक्षणकर्तृसंमतत्वादेवेत्यर्थः । अग्रिमग्रन्थवशाद्यभेदकत्वेन
प्रसक्तं तस्य गगनाभावादावस्तुबाध भेद इति भावः । ननु हृदयसामा-
साधिरपरमत्वेवधिकारवशादानामप्यभावभेदकत्व लक्षणकर्तृसमत । भूत-
धृषामे दीधिमै अभाव नृप न निचेदिति वदयते । अन्यथाऽध्याप्यवृत्त्यभावा
मृषेति मृषादिति । भावभित्तमात्रसंवाचिकरणभेदाद्भेदमनुवृत्त्य साध्यभेद-
मनुवृत्त्य साध्यपदवैषम्यमुद्धरति—अथवेति । साध्याभावरूपं साध्या-
भावेत्यत्र साध्यपदम् । अनुयोगितेति । सवन्धसाधारणानुयोगिताप्रसंगे
साध्यवृत्तिप्रवृत्तिप्रतिषेधित्वसमवायवृत्तिधूमस्य वृत्तेरव्याप्तिरतो विशेष-
पदम् । भावभित्तमरूपांनुयोगितानिवेदये घटत्वाभावात्तात्पर्याच्चात्ते ।
विलक्षणेति । अभावाभावासाधारणाभावत्वरूपसवन्धवशादुत्प्रेक्षितं ।
तादृशविलक्षणसंबन्धेनामत्र साध्वीय-ताभावादेव नाप्रसक्तः । एतेन

व्याख्यतम् ।

भावरुद्वितीयाभावेनेत्यर्थः । तथापि हेतोः पक्षधर्मताविरहात् भेदनिश्चिति
भावः । ननु हेतोः पक्षवृत्तताभावेऽपि गगनाभावत्व व्यक्तियुत्तिपद-
इतिवृत्तिरपि सति घटाव्यवृत्तिवृत्तिभावावृत्तिपरमत्वात्पदत्वाभावात्ता-
व्यवृत्तिपरविलक्षणमनितरासाधारणसाध्यवृत्तिरूपभेदेन भेदनिश्चितिराशङ्काह—
अत एवेति । अभावे साध्वीयत्वं न वेतनं चिरसम्बन्धेन । अतीवसहज-
किलानुयोगिताव्यवृत्तिरुत्पन्नसम्बन्धेन । तथाचभावरुद्वितीये व्यर्थ इत्यत-
स्तादभावपदमेव तादृशानुयोगिताव्यवृत्तिरुत्पन्नसम्बन्धताभावेति वक्तव्यम् । तथापि शि-
क्षणानुयोगितासम्बन्धेन साध्वीयत्वनिवेदयत्वावृत्तिरभावमात्रस्याविरणभेदेन
भेदपक्षेऽपि सुपटवेलाशयेनाह—अथवेति । साध्वीयपदम् । लक्षणया
साध्यविरुद्धबोधकम् । वस्तुपुनोयोगिताविशेषरूपाभावरूपस्य भावाभावसाधार-
णत्वमवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा घटाभावाभावो घट इति घटेऽभावत्वमवधारो न
स्यात् । इत्थं नाभावपदस्यानुयोगिताविशेषविरुद्धिरेव तादृशव्यवृत्तिरुत्पन्नसम्बन्धेन
साध्यपदार्थक्यसमवायवृत्तिरुत्पन्नमनुवृत्तिम् । तथापि साध्याभावेत्यत्र तसु-
दृष्टतापूर्वपदे लक्षणाया आवश्यकत्वात्साध्यपदस्य विलक्षणानुयोगितासम्बन्धेन
साध्यविरुद्धिरेव लक्षणाया आवश्यकत्वे, तदेव निर्वाह्यभावपदार्थस्त्वित्याया अनु-
पयोग इति भावः । अभावीयविलक्षणांनुयोगितेति । केवलानुयोगिता-

१ निरसति त. पा. २ निवेदये व. पा. ३ निवेदयते का. पा. ४ अतएव
तथासम्बन्ध इव न निवेदयति उचिरमिति—वा. पाठः.

इत्थंच तादृशविरक्षणसम्बन्धेन यः साध्यीयः तद्वदवृत्तित्वमित्ये-
वार्थः । तत्रच साध्यस्य यत्पदार्थाविशेषणत्वे हृदादिवृत्तिप्रमेयत्वा-

कृष्णभट्टीयः ।

भावाभावसाधारण्यभावप्रवेक्षे लब्धावर्तकता । सक्षमपदार्थमात्रवृत्तिर-
प्रवेक्षेऽभावसाध्यकाव्याप्तेरिति निरस्यम् । प्रमेयत्वादिति । नचात्र
साध्यवन्निरवृत्तित्वं न सम्बन्धसामान्येन र्थाकपिसम्बन्धेन वा । तथासति
कपिसंयोगी घृतत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध्य-
वन्निरवृत्तित्वविवृत्तित्वाऽव्याप्तेः । नापि विदोषणताविशेषसम्बन्धेनाभावसाध्य-
काव्याप्तेः । अपि तु साध्यवत्ताग्रहविरोधितानिगामकसम्बन्धेन तथाच प्रमे-
यत्वादिकमादाय कथमव्याप्तिः । घृतकल्पे नभावमात्रभेदाच्च गतनाभावा-
दिकमादाय न लेति वाच्यम् । प्रत्यक्षप्रशङ्कप्रभाविस्तेष्वभाववाचान्धू-
मादित्यादावव्याप्तेः ।

केचिन्तु वृत्तलायवादिना साध्यवन्निरवृत्तिरिति साध्यभाववाचेति कर्म-
धारय एवोचितः । साध्यवत्त्वं च स्वयनियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभय-
सम्बन्धेन । एवञ्च प्रतिबोधिदाया साध्यतावच्छेदकधर्मवर्षिष्ठस्य साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नञ्च न देयमिति लायवम् । एवञ्च साध्यवन्निर-
वृत्तिरिति साध्यतावच्छिन्नञ्च केवलान्वयित्वभावादिति सूक्तमिति । ननु साध्य-
तावच्छेदकीभूतधर्मसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबोधिदायासाध्यतावच्छिन्नमिति । यदापि
भावधारणाय साध्यो[पदेश]वादावम् । नञ्च साध्यपदसाधक्याय स्वयमिति
योगिकत्रनिवेशे “प्रशङ्कनाडी ति न्यायेन मस्य । सामानाधिकरण्यात्
भित्तिरूपतासन्निवामकतया तद्विशिष्टावृत्तियोगिताविशेषस्य सम्बन्धतया
व्याप्यत्वम् ।

सम्बन्धेन साध्योपपत्तये वहिमाभूमादित्यादौ तादृशतमवायववृत्तित्वस्य धूमे-
सत्तादव्याप्त्येवाऽदतो निरक्षणेति । साध्यतावच्छेदकस्य चावच्छिन्नसाध्यता-
वच्छेदकवच्छिन्नप्रतिबोधितानिरूपितत्वं तद्वत् । तथाभावपदस्य तादृशानि-
रक्षणानुयोगिताकाङ्क्षा इति चेत्, अभावपदसममिव्याहृतपदांतरस्य निरक्षणानु-
योगितया स्वार्थविशिष्टबोधकत्वस्य न्युत्पत्तिरिति तत्त्वात् । अन्यथा यथोपोपदानान-
इति व्यवहारोपपत्तेः । नञ्च भाववाचकपदसममिव्याहृतपदावच्छेदस्य भावनिता-
यत्कलापान्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथापि निरवृत्तिपदसामानाभाव इति
व्यवहारोपपत्तेर्निरवृत्तित्वात् ॥

इदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिति मतीति ॥ अथासिद्धञ्च साध्यवत्ताग्रह-
विरोधितानिगामकसम्बन्धेन साध्यवन्निरवृत्तिरिति सामानाधिकरण्यात् तत्र निवे-

१ साध्यवन्निरवृत्तिरिति वा अति २ साध्यवत्त्वं वा ३ वृत्तित्वं वा
नञ्चतथा वा तादृ

कृष्णंभट्टीयं ।

स्वप्रतियोगिकत्वनिर्वाहेशात् । तावन्मात्रोक्तौ च साध्यवन्निवृत्ताभावाभावा-
प्रसिद्धिरतः सामानाधिकरण्यमुपात्तम् ।

वरतुतस्तु—स्वसमानाधिकरणत्वसाधनसंयन्त्रः । ननु स्वप्रतियोगिकत्व-
मपि । वैवर्ध्याम् । साध्यपदोपादानं च तात्संबन्धवत्त्वभावंमेवेति साधुत्तिसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिद्यतामानाधिकरणत्वं तदर्थः । तेन निश्चितस्तत्तावान् जाते-
रित्यादौ नातिव्याप्तिः । साध्यादिवारणाय अभावपदम् । एवंचात्राभाव-
मेदमतादुरणं निरर्थकमेव । नञान्याप्यवृत्तिसाध्यके उक्तसंबन्धेन साध्यवतो
द्रव्यवृत्तिसंबन्धोपाभावादन्य एव साध्याभावः । एवं कालिकसंयन्त्रावच्छि-
द्यप्रतियोगिताकारकाशाभावाभावाभावान्निरासत्वादित्यादौ सादृशानिष्ठवृत्तेरुक्त-
शाभावादन्य एव निरावृत्तिः । साध्याभाव इति लक्षणसंग्रहो वाच्यः ।
एवंच कालिकसंयन्त्रावच्छिद्यतत्वात् साध्याभावत्वोपागमेऽप्यनावश्यक
इति वाच्यम् । तदुदाहरेऽपि प्रथमे गुणसमवेताभावं द्वितीये जन्मावृत्त्यभावं
चात्राय लक्षणसमन्वयसंबन्धात् । यत्तु सर्वत्र सगणघटितोभयाभावं व्यधि-
करणसंयन्त्रेण साध्याभावं च विषयमात्रवृत्तिमात्राय नाख्यावृत्तिरित्यासीत् ।
अधिरक्षणमेदेनाभावमेदादभावमेद इति कथनं सक्तिसमर्थमिति श्रुत्यामः ।

प्रावरणं ।

शनीयतायाः वृत्तिसाध्यके तादृशेन देशिकविशेषणतासंबन्धेन प्रमेयत्वतोऽप्र-
तिवृत्त्येन न तदाशयासंबन्ध इति चेत् । देशिकविशेषणतायाः साध्यावृत्तेनैव
संयन्त्रात्तात्पर्यसंबन्धेन तादृशेन प्रमेयत्वसमादायासंगततत्त्वे । न च
तथापि नासम्भवं । संभवति विषयितासंबन्धावच्छिद्यप्रतियोगिताके घटानायादौ
साध्ये पदलार्थे तादृशेन विषयितासंबन्धेन साध्यवन्निवृत्तिः तस्यापि हेतु-
धिकरणेऽतस्तत्तादृशसमन्वयसमवायि इति वाच्यम् । विषयितासंबन्धावच्छिद्य-
प्रतियोगिताकाभावात् विषयितायाः वृत्त्यनिरासकतयाऽभावप्रतियोगितानन्द-
दकरत्वेनाप्रतिष्ठा तत्साध्यकानुमानासंबन्धादित्यभिप्रेयम् । न च तथापि कालि-

(वृत्तिवृत्तिप्रत्ययविषयवृत्तितोऽर्थः विषयः) वृत्तौ साध्याभाववतोऽवयवोपा-
पत्तेः । अन्यथाभावात्तादृशसमन्वयतया तेन सन्न सामानांतरासंबन्धात् । ननु सा-
ध्यादिक्रियाभ्ये विशेषणत्वेन समसमानत्वेन परिगणितत्वात् । ननुतदुक्तं साध्या-
भाववतो न वृत्तिर्नेति विषयव्यधिकरणवृत्तीत्यनन्तरं स्वप्रत्ययः । साध्याभाववत्त-
इत्यत्र निरूपितत्वं वृत्त्यर्थः अन्यथास्त नृत्तौ । तथाच साध्याभावाविकारमनिरुपि-
तवृत्त्यनन्तरं अन्यविनीतित्वकल्पितम् । नच व्यधिकरणवृत्तीतिः सर्वत्र न साध्यादि-
मान्दम् । अन्यत्र हेतुः नच व्यधिकरणं निवृत्तिः संयमिषु वृत्तये तत्रैव ।
साध्याभाववदवृत्तिरित्यादौ वृत्तौ हि विना अन्यसाध्यानेनाप्यापि व्यधिकरणवृ-
त्तीतिः साध्यात् ।

१ लघुतोषाचक्रेणे दुर्बलं इति वै. पाठः.

मदा. घ. ४

विमति र्पर्यतादौ हेतोर्बुद्धेरसंभवः स्यादिति तन्निवेशः । अत्रच सा-
ध्याभावः साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । अ-
न्यथा बहिमान्धूमादित्यादौ हृदादिनिष्ठमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्न-

कृष्णमदीयं ।

परंतु, इत्युक्तिभ्यां साध्यवद्विषयासौ साध्याभाववांश्चेत्येव कर्मधा-
रयः । साध्यवद्विषयं च स्वप्रतियोगिमन्त्रिज्ञत्वम् । नच घटत्वकपिसंयोगा-
भ्यतराभावधानात्मत्वादित्यादौ कपिसंयोगरूपसाध्याभावस्याधिकरणे भग्नमि-
शुणसान्त्वान्वाभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वसत्त्वादित्या-
हिरिति वाच्यम् । यारहाप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानधिकरणं साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकामावाधिकरणमिति विवक्षितत्वात् ।
तार्णातार्णोभयाभावाद्दिवावर्णाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेष्टा । सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितान्च्छेदकता-
कमेद्वान्दूपायैः । तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
कताकमेद्वद्विषयमावर्णयति । महानसीयेति । महान-

न्यायवर्त्त ।

कर्मवन्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटामाने साध्ये आरयतावौ संक्षुण्णसमन्वय-
तादृशेन कालिकेन साध्यवद्विषयः कस्यापि हेतुधिकरणेऽभावादिति कपम-
संभव इति वाच्यम् । विषयित्वातिशयसिद्धवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावस-
त्त्वसंबन्धावच्छिन्नतावच्छिन्नतामावच्छिन्नतात्पर्यसंबन्धस्यैव साध्यवत्तामद्विषये-
पिज्ञानविषयतया प्रमेयत्वादिकमादावात्संभववत्तयात् । वस्तुतस्तु भावावर्तमान-
हेऽभावामाववत्ताज्ञानस्य स्वरूपसंबन्धेनैव विरोधित्वमिति कूटघटिते ग्रन्थद्वय-
खगताभिप्रायेणैदमिति तत्त्वम् । अन्यथेति । अथ प्रतियोगिताऽनुवोमितवा
वा साध्यमिच्छितस्त्वैवाभावस्य लक्षणे निवेशनीयतया केवलप्रतियोगितायास्तन्नि-
रूपितानुवोमितवा वा संसर्गमेव बहिगति गहानसीयवह्नपभावमिदमित्या बहि-

१ एवतादिति का. पु. नास्ति.

२ साध्यवद्विषयासौ साध्याभाववांश्चेति कर्मधारये साध्याभावपदेवध्यापते. ।
अन्यः संसर्गीतमात्रः कुलः । नच यत्रापि साध्यवद्विषयेऽग्राह्य इत्याह्ला किं साध्यप-
देन अधिकरणभेदेन अग्राह्यमेदतादिना भल एतच्छुष्यरणात् । गणनाभावादिकमादा-
वाभ्यातिविरादिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितान्च्छेदकसंज्ञनेन साध्यवद्विषये वर्तते यः
समवायसंबन्धान्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नवभावः तद्वि हेतोर्बुद्धितत्वाऽन्वातिवारणाय
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितालगाय साध्यवद्विति जयदीपः । अने-
यमाशङ्क । एव सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंज्ञनेन साध्यवद्विषयो यः साध्याभा-
ववद्विति कर्मधारयः कर्त्तुं परित्यक्त इति विचारनीयम् ।

प्रतियोगिताकवद्वयभावस्य धूमवत्ति सत्त्वेन, धूमिवीत्वाभावद्रव्यत्वा-
भावान्यतरवान् जलत्वादित्यादौ साध्यवद्विज्ञाप्रतिनिष्ठद्रव्यत्वा-
यात्मकसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेन चान्यास्यापत्तेः ।
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनापि, प्रतियोगिता विशेष-
णीया । अन्यथा हृदादिपृथक्समवायादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

कृष्णमहीव ।

सीपविशिष्ट यद्वाहिन तदवच्छिन्नाभावस्तु साध्यवेत्यवच्छेदकतापराधस्तु
पादानेऽपि कथं तन्न वक्तव्यम् । द्वितीयलक्षणानुरोधेन हृदादिनिष्ठति । एव
मन्त्रेऽपि । साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यात्सम्बन्धवृत्तिधर्मावच्छिन्नमन्त्रियो
गितानिवेशे, अभावमात्रभेदेमते चाह—पृथिवीत्येति । अन्यतरस्य ।
वच्छिन्नाभावस्य पृथिवीचरुत्वादतिरिक्तवाह्यं वाच्यमिति । अथ

वाच्यम् ।

नर्तकीति प्रतीत्यापत्तेर्देहितावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तत्रिकृपितानुयोगिताया वा
सत्तापत्त्या भानमावश्यकमिति प्रयोगान्तरान्वेषणं कृतं इति चेत् । अत्र
केचिद् । साध्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशान्
मनुचितमिति प्रत्यक्षं तन्निवेशस्य प्रयोगान्तरान्वेषणमित्याहुः । तदस्य साध्य-
स्य प्रकृतमिति विधेयत्वरूपस्यानुपस्थितिदशावाम्बन्धुमितीरानुमतिकृतया
साध्यनिवेशासम्बन्धानसीपवद्वयभावमात्रावच्छिन्नतासत्प्रसङ्गः । नच
साध्यतावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि पूर्वदोषतादवश्यं शङ्कम् । तत्परिचितवह्निता-
दीना विशिष्टैव निवेशात् ॥ अपिच विशिष्टसत्तावच्छिन्नविकरणत्वादिसादी
साध्यतावच्छिन्नाभावस्य जालादावेव वर्तमानतयाऽतिव्याप्तेः । नच प्रसार-
कानुमितिनिषेधमेव साध्यत्वमिति वाच्यम् । एव सति साध्यतावच्छेदकान्
च्छिन्नत्वनिवेशापेक्षया गौरवापत्तेः । बहुतस्तु प्रतियोगिताया प्रकृततया
निवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नत्व निवेशमित्यतिव्याप्तिवारकतयापि
तस्य सार्थकप्रवृत्तममिषेयं वा प्रयोगान्तरमिषानमिति ध्येयम् ॥

अधिकरणवेदेनामात्रमेवेत्याह—पृथिवीत्वाभावाद्रव्यत्वाभावादन्यतर-
ति । एवमुक्तमपि रथान्तरानुसरणे नीतं बोध्यम् । अद्याद्यापत्ते
रिति । अपानागावामेदपक्षेऽसम्भव एव वक्तव्यम् । कुत्रापि लक्षणगमनाभा-
वात् । नचैतद्रूपवानेतलादित्यादौ तद्वचनं शङ्कम् । तथापि विशिष्टभावोभ-
यामावभादाव्याप्यता सत्तात् । नच विशिष्टतया घटसाध्यके नित्यज्ञानतद्देही
लक्षणधर्मवत् समवायीति वाच्यम् । तथापि नित्यज्ञानान्वलविशिष्टघटाभाव
मादाव्याप्यते । नच नित्यज्ञानान्वलविशिष्टघटोऽपि नित्यज्ञाने वर्तते घटाशे

ताकवद्वयायभावस्य धूमादिमत्स्य वृत्तेरसमवस्य, कालिकसदन्वेन
द्रव्यत्वाभागादौ साध्ये कालत्वादिहेतौ साध्यवद्विज्ञपरमाणुगगना-
दिपृत्तिदेशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावा-
स्मन्द्रव्यत्वादेहेत्वधिकरणवृत्तित्वेन, अव्याप्तेर्वा प्रसङ्गान् ।

अनन्त साध्याभावनत्ताया संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे, महि-
कृष्णमहीय ।

या मैदमतेऽप्याह—कालिकेति । ननु समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताके
न्यायरत्न ।

निष्पन्नान्मत्स्यैविशेष्यप्रकारत्वस्यैव तत्र प्रयोजकत्वादिति बाध्यम् । तद्यापि
पटपदजन्यशेषविषयताविशिष्टमटाभावस्य हेतुविकरणेऽप्याभावे, नहि तार-
शोऽपि पटस्तत्र वर्तत इति सन्त्येव वदितुं, तथा सति पटस्य पटपदसाध्यताप्र-
सङ्गात् । नचैच्छायास्तारपटवत् एवेवमापत्तिर्न ज्ञानस्येति बाध्यम् । ज्ञाने-
च्छयो समानविषयकसंनियमाज्ज्ञानस्य तद्वत्त्वे इच्छायास्तद्वत्त्वसंनियमात् । ज्ञान-
त्वेन वृत्तित्वेन वा ज्ञानकृत्यो शक्तित्वस्यैवावच्छिन्नविषयताविरहेण वक्तव्यत्वा-
वेति धेन । सङ्केतस्य लोके पदार्थपरिपत्तिप्रयोजकत्वया दृष्टव्येन तारतम्यासीये-
च्छीव शक्तिपदार्था गतुं ज्ञानमिति ज्ञानस्य तारतम्यवच्छिन्नवत्त्वेऽपि बाधकाभावादिह-
निशेदात् । वैशिष्ट्यव्यासजन्यवृत्तिपरमाणवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणत्वे
एकव्यक्तिसाम्यके सहजसमन्वयानामभय इति केचित् । अथ साध्यतावच्छे-
दकवच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि महान्तोपपन्नभावधारणमशक्यं । तस्य साध्यता-
वच्छेदेव न हित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावत्तात् । नच साध्यतावच्छेदकपर्याप्ताव-
च्छेदकताकलनिवेशात्तारतम्याधारणशक्य इति बाध्यम् । तथापि महान्तो-
पपन्नविशिष्टवद्विषयतोऽभावमादाय दोषवारणात् । नच तारतम्याभावो गुरुपर्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाऽऽशङ्क इति बाध्यम् । एतत्तद्वत्त्वे गुरुपर्याय प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वावश्यकत्वात् । अन्यथा साध्यवद्विज्ञप्रतियोगितावच्छिन्नत्वस्य
साध्यवद्विज्ञप्रतियोगितावच्छिन्नत्वस्यैव गुरुतया तदवच्छिन्नत्वाभावरूपतत्त्ववाक्यार्थम-
तिश्यापत्तेरिति चेत् । तत्र च दन्ति । उपलक्षितपर्यावच्छिन्नतागानविशिष्ट-
पर्यावच्छिन्नतागानपर्यावच्छिन्नत्वस्यैव निश्चितपर्यावच्छिन्नतागानप्रतियोगितावच्छेद-
कता, विशिष्टप्रतियोगितासंबन्धावच्छिन्ना विशेषणविशेष्ययोग्यपर्यवर्त्तता वा उप-
लक्षितपर्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता केवलसंबन्धावच्छिन्ना विशेष्यमात्र-
पर्याप्ता वेत्यवश्यमुक्तं । तथा च गृह्ये महान्तोपपन्नवच्छिन्नत्वपर्याव-
च्छिन्नतामानस्य हेतुमत्त्वत्वेन तद्विशिष्टवच्छिन्नतामानस्य हेतुमत्ति सत्येऽपि तस्य
द्विदशनीयतावच्छिन्नत्वच्छेदकतापठकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकपर्याप्ताव-
च्छेदकताकलविरहेणानुपपन्नतावादिति दिक् ॥

कालिकसंबन्धेन द्रव्यत्वाभावेति । अत्र द्रव्यतत्त्व तदपिकल्पतत्त्व

कृष्णं वदीयं ।

(कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके वा) द्रव्यत्वाभावे साध्ये कथम-
प्यासि । साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामक-
संवन्धेन साध्यासाध्यवत्त्वस्याग्रे वाच्यतया साध्यतावच्छेदकीभूतकालिक-
संवन्धेन साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् स्वरूपसंवन्धेन
तद्वत्ताद्वानस्यैव विरोधितया द्रव्यत्वस्य तेन संवन्धेन साध्यवत्ताया असंभा-
वितया साध्यतावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणपटकावाप्य ।
निर्णीयलक्षणे च सुतरां तत्र साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रह-
विरोधितानियामकसंवन्धेन साध्यवद्विभक्तित्वस्य निवेदनीयावाप्य । नच
प्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामकसंवन्धेन तदुभय निवेशान्प्राप्तिः संग-
मनीया । तथासति क्वचित्संयोगाभावस्य च कालिकसंवन्धावच्छिन्नाभाव-
सत्त्वापि प्रतियोगितया प्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामककालिकसंवन्ध-
मात्राया अप्यवच्छिन्नसाध्यकाभावे । प्रतियोगितावच्छेदकसंवन्धेन साध्य-
वत्ताग्रहविरोधितानियामकसंवन्धेन तदुभयनिवेशपक्षे तत्संगतिरित्यपि न ।
तथासति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्तावच्छिन्नसाध्यवद्विभ-
क्तित्वस्य धूम्रमाधूमकाठीनबद्धेरित्यादौ संग्रहतामात्रेण साध्यवद्विभ-
क्तेरुभये धूम्रकाठीने सत्त्वाभावसत्त्वादित्यप्यसिद्धारणादावव्यतिवेशप्रतया
साध्यवद्विभो च साध्याभाववानिति कर्मधारयोपेक्षया निर्णीयत्वापत्तात्
प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन बहिःसन्नवृत्तिः समवायसंवन्धावच्छि-
न्नवद्वयभावस्य वक्ष्याय साध्यतावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नसाध्याभावसाध्यवत्-
संभवादिति चेत् । द्रव्यत्वाभावादेन द्रव्यत्वप्रकारकमाविरोधतामात्रस्य
विदक्षितत्वात् । एवं च साध्यवद्विभक्तित्वपटकावच्छिन्नसाध्यतावच्छे-
दकसंवन्धेन निवेशमिति न कर्मधारयोपेक्षा निर्वर्तिता । ननु क्वचित्संयोगी
पूतयादिसादां द्रव्यवृत्तिकवित्संयोगाभावस्य साध्यवद्विभो कालिकसंवन्धेन
वृत्तिवादाप्यासि । दैतिकाभिदोषणतया तद्वृत्तिवन्निवेशे च परत्वाभावाद्
कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाद्वादी च साध्ये भारमत्तादा-
वत्वापि । प्रतियोगिताग्रहविरोधितानियामकसंवन्धेन तन्निवेदो च क्वचि-
त्संयोगादिसाध्यके कालिकसंवन्धेन कालिकसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
वृत्तवृत्तिकवित्संयोगाभावात् परप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधितानियामकसा-
दाप्यसिद्धिरिति चेत् । साध्यतावच्छेदकसंवन्धेन साध्यवत्ताग्रहविरोधिता-
नियामकसंवन्धेन तन्निवेशान् । ननु साध्यवद्विभक्तित्वनिवेशकस्यैव साध्या-
भाववद्वयपरिपार्थ भयान्नवच्छिन्नानुयोगितालाभापेक्षितानु गद्वेदस्य
साध्यवद्विभक्तित्वस्य प्रतियोग्यनवच्छिन्नवृत्तिवत्त्वस्यानवयवोपेक्षितं ।
वागुक्तानु प्रतियोग्यनवच्छिन्न वन्ताप्याभावाविरक्षणं तद्वेदोचितनिवेशन-
मिति चेन्नियम् । विद्वत्पक्षे कष्टत एव भट्टाचार्यैः सामाज्यमानादात् ।
समवायसंवन्धावच्छिन्ननिवेदने निश्चयपक्षे तद्वेदपक्षे भाग्यतादौ च साध्या-

मान् भूमादित्यादौ ह्रदादिवृत्तिबहुवाद्यभावस्य कालिकसंयन्त्रेण पर्व-
तादौ वृत्तेरन्यासिः । दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेद्ये कालि-
कसंयन्त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशभावाभावादौ दैशिकविशेषण-
तया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवद्विन्नकालादिवृत्तेराकाशभावा-
त्मकसाध्याभावस्य आत्मादिषु कृतेः । घटत्वाभावादिसाध्यकसद्वेतौ
घटत्वादेर्दैशिकविशेषणतासंयन्त्रेणाधिकरणतायां मानाभावेन चा-
न्यासिः । अतः साध्यतावच्छेदकसंयन्त्रेण साध्यवत्ताज्ञानं प्रति
यादृशसंयन्त्रेण स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतिग्रन्थकः, तेन संयन्त्रेण अ-
भावस्य निवेद्यं । सयोगेन बहुयादौ साध्ये वादशसंयन्त्रो दैशिक-
विशेषणता । कालिकसंयन्त्रेण आकाशभावाभावे दैशिकविशेषण-
तया साध्ये कालिकसंयन्त्र एव तथा, समवायादिना घटत्वादेरभावे

कृष्णमहोपनिषत् ।

भाष्यविशिष्टानधिकरणत्वे चाह—घटत्वाभावेति । साध्यतेत्यादि ।
साध्यताघटकधर्मसंयन्त्रावच्छिन्नप्रकारतापठितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धतातिरु-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वनिर्दिष्टकारतावच्छेदकसंयन्त्रेणेत्यर्थः । का-
लिकसंयन्त्रावच्छिन्नघटत्वाभावसमवायसंयन्त्रावच्छिन्नघटत्वाभावान्यतरवा-
न्यदत्वादित्यादौ विशेषणतया कालिकसंयन्त्रावच्छिन्नघटत्वाभावनमहंमनि
कालिकसंयन्त्रेण घटत्वग्रहस्य प्रतिबन्धकतया तेन संयन्त्रेण घटत्वरूपसा-
ध्यभाष्यति परवादिरूपहेतुमत्त्वादित्यासिः । नच घटत्वस्य न स्वपदेन
धर्तुं शक्यते । साध्यतावच्छेदकधर्मसंयन्त्रावच्छिन्नभावाभावादिता
चाप्यम् । तथापि कालिकसंयन्त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशभावाभावासाध्यते
समवायेनात्मत्वग्रहस्य समवायावच्छिन्नत्वत्वाभावावेन साध्यग्रहप्रतिबन्ध-
कतयाऽप्यसिद्धिरतः साध्यतावच्छेदकधर्मानिवेशः । साध्यतावच्छे-
दकत्वार्थः ।

तेन कालिकसंयन्त्रेण द्रव्यत्वाभावावस्तानुद्धौ स्वयत्तत्त्वन्धैव वक्ष्यमाणताहा-
नस्य निरोधितया तेन संयन्त्रेण द्रव्यत्वगतोऽप्रतिबन्धोऽपि न दासिः । अथवा
भावाभावासाधारणदैशिकविशेषणतामिष्टावकमिदम् । नर्त्यं साध्यवत्ताग्रहवि-
रोधितासिद्धिमकसंयन्त्रेण साध्यग्रहत्वनिवेद्यो व्यर्थ इति याच्यम् । मतद्रव्य-
साधारणानुरोधेन तन्निवेद्यम् । साध्यतावच्छेदकसंयन्त्रेण साध्यग्र-
हज्ञानं प्रतीत्यादि । साध्यतावच्छेदकत्वानुपावच्छिन्नतावच्छेदकसं-

दैशिकविशेषणतया साध्ये समवायादिरेवेति न दोषः । नचैवं वृक्ष-
निष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलावच्छिन्नविशेषणता तादृशसंबन्धेन
वृक्षादौ तादृशमाववचाज्ञानेऽपि कपिसंयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तेः तादृश-
संबन्धो न लक्षणपटक इति साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । संयोगतदभावयोरविरुद्धत्वज्ञानाभावदशायां वृक्षः कपि-
संयोगाभाववानिति ज्ञानस्यापि वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानविरोधितया
वृक्षनिष्ठनदभावीयविशेषणताया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकीभूतसंसर्गताभयत्वात् ॥

कृष्णमदीयं ।

दकसंबन्धावच्छिन्नेत्यनुक्त्वा कालिकसंबन्धेन साध्यवत्तामहं प्रतीयुर्गौ
कालिकसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावे कालिकसंबन्धेन साध्येऽव्याप्तिः । स्वरू-
पसंबन्धेन साध्यवत्तामहंप्रति स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकासाध्या-
भावस्य द्रव्यावरूपतया कालिकसंबन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया
कालिकसंबन्धस्यापि तथारण्यतया कालस्यापि (संब) तत्संबन्धेन साध्या-
भावाधिकरणत्वादित्यतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनेत्युक्तम् । नच संयोगी
प्रतद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावस्यैव कालिकसंबन्धेन साध्यवत्ति-
प्रगुणादिवृत्तितयाऽव्याप्तिरतः साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमपि साध्यतावच्छेदकसं-
बन्धेन साध्यवत्तामहविरोधितामिदानीमपि भूततादृशसंबन्धेनापावस्य साध्यवत्ति-
वृत्तिर (तथाविध) तादृशसंबन्धेन साध्याभावरूपमिति संबन्धेनयदिपुन-
राहुक्तस्थले साध्याभाववदधिकरणतावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धस्य साध्य-

न्यायतः ।

मां वच्छिन्नप्रकारतया तत्त्वनाहार्नैज्ञानसामान्यं प्रति, तादृशसंबन्धेन साध्यता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावसाध्या-
वच्छिन्नवत्तामहसनाह्वयप्रामाण्यज्ञानावाहकनिवृत्तिवत्तामह्यं प्रतिबन्धकं,
तादृशसंबन्धेनेत्यर्थः । तेन पर्वत संयोगेन वह्निमान्कालिकसंबन्धावच्छिन्नवदप-
भावसाध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभाववदिति समुदाख्येन प्रत्येकसाध्यवत्ताज्ञानविशेषं
प्रति, कालिकसंबन्धेन वदपभाववत्ताज्ञानस्य कालिकसंबन्धेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि,
वह्निमान्मुमादिखादौ नान्याप्तिः । एवं च साध्यतावच्छेदकसंबन्धनिर्देशस्यापि
सार्पकम् । अन्यथा स्वरूपसंबन्धेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नवदपभाववत्ताज्ञानस्य
साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्वयत्वेन यत्समवायेन साध्यवत्ताज्ञानं तं प्रत्यप्रतिबन्धक-

न्यायत्वं ।

तदा दैशिकविशेषणताया अपि समहानुपपत्ते । नन्वेवमपि नानाधर्मितावच्छे-
दकसाध्यपराज्ञानसाधारणैकप्रतिबन्धताया अभावेन दैशिकविशेषणताया
असम्भवादवस्थ एवेति वाच्यम् । सर्वं बहुधर्मावयवदिति विशयाय प्रतिबन्ध-
ताया एव तथासिध्याया प्रसिद्ध । प्रकृतसूत्रे सर्वतावच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव
विश्वस्य विशेषणोक्तत्वात् । यद्वा ससमानधर्मितानुच्छेद(क)रत्वेन साम्यव-
त्ताज्ञान विशेषणीय स प्रतिबन्धकनिश्चय इति दिक् ॥

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकार-
तापटित्थप्रमाणवच्छिन्नप्रतिबन्धताविशेषैकैकसमुहासम्बन्धमादाय दोषवारणप्र-
भवासाध्यवत्ताज्ञानसामान्यनिवेशो गौरवमस्त । प्रकारताया साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययविशेषे पर्वणे बहुधर्मावयवतावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावरानिति ज्ञाननिष्ठया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नबहुधर्मावयवता-
वच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नविश्वस्यैकप्रतिबन्धताया प्रतियोगितसम्बन्धावच्छिन्न-
बहिर्भावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नप्रमाणवच्छिन्नतया कालिकसम्बन्धस्यापि समहानुपपत्त्या
बहिर्भावधूम्रादिस्वादायकस्यावयवतिरस्त्वपुषात्मम् । साध्यतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नसूत्र प्रकारतायामनिवेश बहिर्भावप्रकारकप्रमाविषयो धूम्रादिस्वादाय-
कासाध्यतावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरत्वेन साध्यवत्ता-
ज्ञान प्रति, कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छिन्नज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया कालिक
सम्बन्धसमहानुपपत्तिरित्यनिवेश । नन्वेवमपि यथेयेन बहिर्भावत्वेन बहुधर्मा-
वयवतावच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरानित्याकारकज्ञान प्रति,
यथेयेन बहिर्भावच्छिन्न पर्वते कालिकसम्बन्धेन बहुधर्मावयवताज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
तया, कालिकसम्बन्धसमहो दुर्धर एव तादृशज्ञानप्रतिबन्धताया धर्मिताव-
च्छेदकविषयिताविषया यथेयसम्बन्धावच्छिन्नबहिर्भावच्छिन्नप्रकारिताया अव-
च्छेदकतादिति वाच्यम् । सवत्तावच्छिन्नविशेष्यकबहुधर्मावयवप्रकारतावच्छिन्नज्ञान-
निरूपितप्रतिबन्धतावच्छेदकबोटी सामतावच्छेदकविषयिताया अतिविशेषोक्त-
दोषाभावात्, निर्योषेऽपि वा न बहिर्भावच्छिन्नप्रकारतात्वेन, विदुः प्रमाण-
वच्छेदकतात्वेनैव विनिवेशता या विश्वस्यैव फलेच्छानामुत्पत्त्यकल्पप्रमाण-
मितानुच्छेदकभेदेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकमानामेदस्यावयवकत्वात् । तथापि न
एति धर्मितावच्छेदकतानात्मकत्वेन प्रकारताया विशेषणीयतादिति । तद-
सत् । एव सति न्ययनिश्चयकसम्बन्धसाध्यताप्रतियोगिता[वच्छेदकत्वे प्रतियोगि-
ता]सम्बन्धेन बहु साध्यताया बहिर्भावसम्बन्धेतावच्छिन्नप्रकारताया साध्यता-
वच्छिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरानुपपत्त्यावयवतावच्छिन्न-
प्रति, कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छिन्नज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया, कालिकसम्बन्ध
समहानु दुर्धरतावच्छिन्नज्ञानीयप्रतिबन्धताया प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्न[बहि-
र्भावच्छिन्न]प्रकारताया अवच्छेदकतात् । बहिर्भावसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धता,

कृष्णमहीय ।

वच्छेदकनिधवद्वृत्तिस्वप्रकारताभावनतिरिक्तवृत्तिरूपसमवच्छेदकत्व निवे-
दयम् । निश्चयस्यमनुपादाय वा स्वप्रकारताया ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नमति-
बन्धकताया स्वरूपसम्बन्धरूपप्रवच्छेदकत्व निवेदनीयम् । प्रतिबन्धकतावि-
शेषलभार्थं च निश्चयबोध्यैतन्नमिति । वस्तुतस्तु स्वरूपवितप्रतिबन्धक-
ताव्याप्यताव्यवच्छेदकत्वसम्बन्धवच्छिन्नसाध्यवत्त्वाधयग्रहप्रतिब-
न्धकत्व निश्चयपदोपसदानुक्तम् । पृथक् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाद्युपादा-
नमगति । समानपामिक्त्याद्युपलक्षणमेतत् । इति भविष्यातिमाशङ्क्यादि-
दोषितेरव्याप्तिस्तत्प्रयोजकतासीदक्यनकृतिरर्थप्रकाशनाश्लेषहेत्यनुसन्धाऽव्याप्ति-
माशङ्क्युक्तम् । तत्र साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन सयोगवत्ताज्ञान प्रति-
तिरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन सयोगाभाववत्ताज्ञान प्रतियन्धकमिति मते
नाव्याप्ति । गुणादेरेष तेन सम्बन्धेन साध्यभाववत्त्वम् । अपितु अव्याप्य-
वृत्तिस्वज्ञानस्योपलक्षणतामते स्वरूपसम्बन्धेन सयोगाभाववत्ताज्ञान प्रतियन्ध-
कतया तन्मत एवाव्याप्तिरित्याशङ्काधीनभूत बोद्धव्य कमेव शङ्कासमाधा-
नाभ्या दुर्लभमिति—नचेति । तथाच निरवच्छिन्नविशेषणतैव तादृशीत्य-
भिप्रायः ॥

अत्र निरवच्छिन्नविशेषणतत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावरत्नं साध्यान्वयपक्षे
नाव्याप्ति । किंतु शुद्धविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तथात्वपक्षे इत्या-
न्यायदत्तः ।

यारप्रकारावच्छिन्ने यथाज्ञा, तादृशरूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धपर्याप्ताव-
च्छेदकताज्ञव प्रप्रकारताया साध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिब-
न्धतावच्छेदकत्वोद्विप्रप्रकारता च व साध्यतावच्छेदकत्वप्रतिबोधिगतालवि-
शिष्टप्रतियोगिस्तत्त्वव्याप्यता । अपितु प्रतियोगित्ववन्धावच्छिन्नकविशि-
ष्टप्रतियोगितावच्छिन्नेति गोणलोप । एतेन निरवच्छिन्नविशेषणताया एव
वपिसयोगवत्ताधीविशेषिज्ञानविषयतया लक्षणे साध्यवद्विन्नवृत्तिलविशेषण व्य-
धमिति । न वेत्यभिप्रायः । अनुवृत्तिर्मुखवच्छिन्नलविशिष्टसम्बन्धावच्छेद-
कविशेषणवत्ताज्ञान प्रति मूलावच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन कपिसयोगाभाववत्ता-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशत्वसम्बन्धेन कपिसयोगाभाववत्ताया वृत्तेऽप्यल-
विशेषणवैयर्थ्यान्वयतामिति परास्तमिति विभाव्यते । तदपि विपरीतज्ञाना-
नुसारतस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपक्षे प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वोद्वि प्रप्रकारतनि-
वेद्ये प्रयोजनविरहेण दर्शितप्रप्रकारकल्याणच्छिन्नलस्य प्रतिबन्धताया निवेद्यास-
भमात् । कालिकविशेषणतया बहुवर्गानवन्-द्वैधिकविशेषणतया बहुवर्गभाववा-
मिति ज्ञानविशिष्टस्य परंत कालिकत्वसम्बन्धेन बहुवर्गभावनामिति ज्ञानस्य बहुवर्ग-
ज्ञान प्रति, अन्वच्छेदकपर्यदर्शनविधया प्रतिबन्धकतावच्छिन्नलस्य प्रतिबन्धमदो वधि-
साध्यकत्वच्छेदुर्ध्व इति प्रतिबन्धकविशि निवृत्ततासम्बन्धावच्छिन्नम् । एव-
साप्रकारकलविशेषणतादीनामपि सार्यनगमितस्य बहुवर्गम् ॥

केचित्तु साध्यात्मकाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावयत्वं विवक्षितम् । सच संबन्धो यत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभावः साध्यात्मकः स इति नोक्तानुपपत्तिः । अयं समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यैत्वादिहेतुकस्थले कालिकसंबन्धस्यापि तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपप्रमेयनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन संबन्धेन साध्याभाववति काले हेतोर्युत्तेरव्याप्तिः । नच साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धनिवेशान्नायं दोषः । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटादावेष सत्त्वात्कालिकसंबन्धस्य न समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावात्मकस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरोधादिति वाच्यम् । तादृशप्रमेयाभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावरूपस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसंबन्धेऽप्यक्षततया व्याप्तेर्दुर्बारत्वात् । नच यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशनीयाऽतथाचोपदर्शिताभावात्मकयत्किंचित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धमादाय न दोष इति वाच्यम् । असमवेतप्रमेयस्य न समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोऽत्र नास्तीति प्रत्ययाविपक्षतया तादृशप्रमेयाभावाभावरूपे मानाभावात् । तादृशप्र-

कृष्णं यद्विषयं ।

सयेनाकाङ्क्षेतु कमिष्टमयं दग्धवति—केचित्स्थिति । साध्यात्मकाभाव-
निरूपितेति । साध्यनिरूपितेत्वर्थः । अभावपदमसंभावनाधारणात् ।

न्यायस्य ।

केचित्स्थिति । साध्यात्मकाभावनिरूपितेत्वस्य साध्यनिरूपितेत्वेवार्थः । साध्ये स्वाभावतत्कथनमसंभावनाधारणावेति अत्रेण छद्मते—नचेति । अयं निराकरोति—तत्रेह्यदिना । अयमनुपपत्त्यं पूर्वकाले बद्धमाणदोषं चावि-
त्साह—साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमत्साध्यनिरूपितेति ।

१ सेति का. पा. जधिक त. शतेऽपि. २ जनेवमिति ३. पु. पाठः. ४ निरूपय
४७. पा. व. पा.

कुण्डंमदीयं ।

एतानुयोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तन्निरूपितप्रतियोगिता-
नच्छेदकीभूतः स्वरूपसंबन्ध एवेति वाच्यमिति । अन्यथा प्रतियोगितायाः
साध्यनिरूपितत्वदर्शनेभ्यप्रसङ्गादिभि वाच्यम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाकाशाभावाभावाभावानामन्वयहेत्यादौ स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताककालवृत्तित्वस्वेतिष्ठगगनाभावानामन्वय साध्यसामन्यतया साध्य-
रूपत्वमेवेति कालवृत्तित्वमितिष्ठगगनाभावमितिष्ठान्याः साध्यनिरूपितप्रतियो-
गिताया विशेष्यमाद्यमितिष्ठेन [विशिष्टस्य शुद्धादनतिरिक्तत्वाद्वा] गगना-
भावमितिष्ठत्वमिति तद्वच्छेदकस्वरूपसंबन्धेन गगनाभावरूपसाध्याभावस्या-
त्मनि वृत्तेरव्याप्तिः । [साध्यव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गितावच्छेदकसंबन्धविशेषोपि भावात्] । नचोक्तत्वे स्वरूपसंबन्धवत्
कलमघटकत्वेऽपि अधिकरणभेदेन गगनाभावरूपसाध्याभावभेदोपगममात्रं
साध्यपन्निरूपितसाध्याभावत्वावसरममिति नास्त्येवेति कथमव्याप्तिर्दीयत इति
वाच्यम् । गगनाभावमेदोपत्यमे स्तुतिप्रतियोगितैस्त्वम स्तुतिप्रत्ययैषा-
पत्तेः । कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावसाध्यकार-
त्वहेतौ आकाशाभावासाध्यधिकरणभेदेन भेदादेवाव्याहयनवकाशात् । एवं
घटमित्रादित्वावच्छेदकालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकल घटावमिति-
ष्ठगगनाभावाभावान्त्व साध्यसामन्यतया तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिक-
संबन्धेन साध्याभाववति पटावादिहेतुसामान्यावच्छेदः स्तुतिप्रत्ययैषावत्क-
तयाऽथेत्यादिमन्थानुगमितिः । किंवा स्तुतिप्रत्ययैषावत्तत्वात् साध्यभवाव-
शिष्ठगगनाभावस्य तद्वच्छेदकालिकसंबन्धसंप्रसङ्गेन तद्वच्छेदकत्वहेतुर्वा-
त्त्वादिति चेत् । साध्यपन्निरूपितसाध्यवत्त्ववत्त्व वाच्यत्वात् । नच साध्यप्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतपदसंबन्धेन साध्यवद्विशिष्टवृत्तित्वं तत्संबन्धेन साध्या-
भावत्वरत्वं वाच्यमिति सर्वदोषपारणान्मात्रपर्वं न्यवेति वाच्यम् । विपदि-
तासंबन्धेन प्रमेयसाध्यके गगनज्ञानान्वयत्वादिस्वादावर्तित्वादिः । तत्र
कालिकसंबन्धस्वरूपसंबन्धवोरपि संग्रहसंभवाच्चाभ्यां साध्याभावाधिकरणे
ज्ञानमित्रजन्ये हेतोरसाधात् । अथ माश्रयान्तर्भावापेक्षया छायावादेन
संबन्धेन लक्षणसामान्ययो जायते स एव तत्तदेनोपादेयः । आत्मा, काला-
व्यनित्यतादिस्वादी कालिकसंबन्धेन साध्यवद्विशिष्टवृत्तेरात्मत्वाभावस्य तत्सं-
बन्धेनाधिकरणे हेतोरवृत्तेरतिव्याप्तिरन्यः प्रतियोगितावच्छेदकान्तमिति चेत् ।
प्रमेयवान् गगनज्ञानान्वयत्वादित्यादौ वञ्चित्वेव देशिकविशेषयतां समवा-
येन प्रमेयमावत्त्व यः कालिकसंबन्धावच्छिन्नभावावच्छेदादि प्रमेयत्वेन
साध्यतया तत्प्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबन्धमुत्पादयतिप्रतिप्रसंगात् ।
सत्तान्प्रमेयसाध्यके तु पूर्ववदिति । वैस्तुवस्तु सत्तान्प्रमेयसाध्याभावा-

१ इत्य मे. पु. नास्ति. २ दुर्गालेखि मे. घ. ३ न्यायेः इति मे. पाठः.

४ वस्तुवस्तु इत्यादि अप्रयुक्ते इति पर्वन्च न. पु. नास्ति.

न्यायरत्न ।

भावो व्याप्तिरिति तन्मुद्रितार्थं यथैवस्थितः । अथैवमपि कालिकसवन्धनेन सर्व-
वान्कालतादिसादौ साध्याभावनस्य यः कालिकसवन्धावच्छिन्नाभावस्तस्य सर्वा-
न्तःपातितया साध्यतावच्छेदकसवन्धनेन वृत्तिमत्साध्यस्यरूपतया कालिकसव-
न्धस्यापि तथात्वेन तादृशसवन्धनेन साध्यवर्द्धनेन जन्मकाले वर्तमानस्य साध्या-
भावस्याधिकरणे महाकाले हेतोः सत्तादव्याप्तिः । एवं दिङ्मत्विशेषणतया सर्व-
साध्यके महादिक्त्वहेतोः विषयितासवन्धनेन सर्वसाध्यके नित्यहानतत्वेना दिङ्म-
त्वविशेषणता विषयिता चाद्यायाज्यमितिर्तुर्वापः । नच तादृशसवन्धनेनेति
पञ्चम् । प्रकृते तादृशयावदन्तर्गतदेशिकविशेषणतासवन्धनेन हेतुमति साध्या
भावसत्तान्ताव्याप्येति शङ्काम् । तथा एति शब्दकुटुम्बिहितौता वक्ष्यमाणस्य
निष्ठलविशेषणप्रयोजनसङ्गतेरिति चेत् । जन्मान्न महाकालमहादिगृहिताया-
मवच्छेदकस्य मनुः कालादिकस्ये । विषयितासवन्धो नाभावप्रतियोगितावच्छे-
दको न वा तेन साध्यत्वमिति भवेन्नैतत्परिष्कारकरणात् । अथैवमपि मग-
नाभावज्ञावच्छिन्नप्रत्यक्षसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासमावे विधेयगताविशेषेण
साध्ये जातमलहेताव्याप्तिः । तादृशसाध्यस्य काङ्क्षितविशिष्टगमनाभावा-
नावसथनिवृत्ततया, तद्विषयत्वेन तदभावस्य कालवृत्तित्वविशिष्टगमनाभावरू-
पतया, देशिकविशेषणताया अपि, साध्यनिवृत्तितयासाध्यावनिष्ठप्रतियोगिताव-
च्छेदकसवन्धतया, तेन सवन्धेन गमनाभावावच्छिन्नासाध्याभावस्य, साध्यव-
र्द्धनेन वर्तमानसारमणि सत्तात् । नच साध्यनिरूपितसाध्याभावविशेषणविशेषि-
ताव्यभिचयेन रूपेण तेन सवन्धेनावच्छिन्ना, तेन रूपेण तेन सवन्धेन साध्यव-
र्द्धितमते साध्याभावस्य तेन रूपेण तेन सवन्धेन वदधिकरणं तद्वृत्तित्वमावो
व्याप्तिरिति विवक्षितम् । कालवृत्तित्वविशिष्टगमनाभावतावच्छिन्नाया साध्यनि-
वृत्तित्वविशेषणताया अवच्छेदकीभूतदेशिकविशेषणतासवन्धेन कालवृत्तित्ववि-
शिष्टगमनाभावावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यामन्वयताप्रामाण्यमिति वाच्यम् । एवं
एति प्रतियोगिताया स्तनिष्ठलविशेषणदेवप्रमाणैः । दर्मितस्यैव कालिकस-
वन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासवन्धाभावविशेषणविशेषितायो, देशिकविशेषणतास-
वन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासवच्छेदकस्येव तादृशप्रतियोगिता-
धयोभूतभावस्य साध्यवर्द्धितमतेतिरेकिनाप्रत्यक्षकालिकसवन्धावच्छिन्नाभा-
वोन्माप्यवृत्तिरिति मते प्रसङ्गादपि, तत्सर्ववद्वरणनेन निप्रस्तावदवृत्तता-
हमन्वयतेरन्यादवयवमयमिति चेत् । सावच्छेदकवच्छिन्नानिष्ठरणनिरूपित-
साध्यावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नावेवतावच्छिन्नस्य या या प्रतियोगिता, तत्तद-
न्वयस्य साध्याभावविशेषणविशेषिताया निवृत्तान्न चरतामप्रम्यात् । विशिष्टग-
मनाभावस्यैव । विशिष्टगमनावच्छिन्नप्रतियोगिताया विधेयनाप्रवृत्तितया
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताया विधेयनाप्रवृत्तितया
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताया विधेयनाप्रवृत्तितया
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताया विधेयनाप्रवृत्तितया
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताया विधेयनाप्रवृत्तितया

कृष्णमदीयं ।

भावः द्रव्यत्वगुणव्यवहारीयत्वमरूपः तस्य सत्त्वान्वत्वात् । अन्यथा समवे-
तप्रमेयस्वरूपत्वे मानाभावादिति प्रत्यवेयव्याप्तम् । एवं च रूपाण्यप्रमेयाभा-
वाभावादेः रूपाण्यसमवेतादिरूपतामगमिष्येय समवेतरूपतामभिधाय सुदृष्ट-
मेयाभावाभावाभावात् सत्त्वरूपत्वाभिधानसङ्गतिः । तच्चान्यप्रमेयाभावाभा-
वस्य सत्त्वरूपत्वे साध्यसत्त्वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावाभावनिरूपित-
प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिक्रमेण वा निवेशः । साध्याभावाभावात् साध्यवत्ता-
ग्रहविरोधितानिषादसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक । तेन न पूर्वोक्तदोषः ।
साध्यवन्निवृत्तिरित्यं तु यथाधुतमेव ॥

परंतु साध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणप्रतियोगिता तादृशसाध्याभावत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकानुपपत्तिरन्यतरनिर्दिष्टप्रतियोगितेत्यादिक्रमेण नि-
वेशः । नयमानुपपत्तितायां साध्यवत्ताग्रहविरोधितानिषादसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकवत्तिवेशाच्च पूर्वोक्तदोषः । घटत्वाभावसाध्यके घटरूपस-
ाध्याभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नभावमादाय कालिकसंबन्धावाद्या-
स्तिरतः साध्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां दैक्षिकविशेषणतासंबन्धावच्छि-
न्नत्वं निवेशः । तथाच तत्रैव घटरूपस्य साध्याभावनिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदक-
स्वरूपसंबन्धेन दैक्षिकत्वप्राप्तिरित्यतः समवायसंबन्धग्रहाय साध्योपा-
दानं । कालिकसंबन्धानच्छिन्नासाध्याभावभावसाध्यके भावाभावावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसंबन्धावाद्याव्याप्तिरतः साध्या-
भावावच्छिन्नत्वनिषेधः । जयन्माकासाभावसिद्धसाध्याभावतावच्छिन्नस्य
स्वरूपसंबन्धेन केवलाव्यवृत्तितात् अन्यतरघटकत्वमात्राप्रसिद्धिः । गगना-
त्मकसाध्याभावोपगमेन स्वरूपसंबन्धग्रहण साध्याभावाभावे वृत्तिमात्रवि-
शेषणेन वारणेश्चि उदप्रसिद्धिः । साध्याभावरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां
संयोगस्य रूपाण्यतरसंबन्धावच्छिन्नत्वदाने तादृशकाशाभावस्य स्वरूपसंब-
न्धेन वृत्तेस्तदुपसिद्धिः । न च स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वसंयोगसंबन्धावच्छि-
न्नत्वान्तरत्वं तद्विरोधमिति संयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वसाध्याभावाभावस्य
तद्वदकस्य प्रसिद्धिः । गगनाभावाभावातुपगमाच्च न स्वरूपसंबन्धावादाय
दोष इति वाच्यम् । तथास्तु समवायावच्छिन्नघटाभावसाध्यके संयोग-
संग्रहापर्यायस्यैव । भवेत् । संयोगविषयतोमवायवच्छिन्नत्वस्वरूपसंबन्धा-

न्यावरत्वं ।

साध्याभाववद्वृत्तितमादायेव तासाध्यके गुणवद्वृत्तौ लक्षणसमन्वय इति
दिष्टं (शिवम्) ॥

शरीरमपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशगवाभावे साध्ये
आत्मत्वादावन्त्याप्तिरनेव । तादृशसाध्यस्य यो व्यधिकरणसंयोगसंबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकमात्रो यथ तादृशसाध्यगगनोमसत्तावच्छिन्नगवावच्छयोगग-

कृष्णंभट्टीयं ।

वन्निष्ठत्वात्तन्त्रत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात् उभयत्वावच्छिन्नसंबन्धस्य
 श्रुत्यनियामकतया तस्मादास्य दोषाभावात् । नच सत्त्वान्वयप्रमेयसाध्यके गुह-
 तया सत्त्वान्वयप्रमेयसाध्यच्छिन्नाभावात्प्रसिद्धिः । गुरोरप्यवच्छेदकत्वात् । सत्ता-
 न्वसंबन्धे वा समवायेन साध्यत्वं तदभावाभावात् सत्त्वत्वेन सत्त्वारूपत्वात् ।
 एवं च घटभेदघटत्वाभावयोर्भेदे घटभेदाभावात्वावच्छिन्नस्वरूपसंबन्धावच्छि-
 न्नघटवन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावात् केवलान्वयिनो घटत्वाभावाद्यन्यतया स-
 मवायसंप्रदानुपपत्तिरतस्तत्रेवानुपपन्नमाशङ्क्यम् । ननु साध्याध्यापकनि-
 रूपितेति कस्ये कस्येवंद्विधापकरणस्य निर्वाहाय प्रतियोगिवैयर्थ्यापत्त्यस्य
 निवेदयतया समवायावच्छिन्नघटत्वाभावात्साध्यके कालिकसंबन्धावच्छिन्नघट-
 त्वाभावात् साध्यपक्षतया कालिकसंबन्धसंप्रदेयाध्याप्येति उच्यते ॥
 ननु कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालापप्रकारकप्रतियोगित्वाभावा-
 दानात्मत्वादित्यादी कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकालाभावात्
 विशेषणतया योऽभावस्तस्यापि साध्यरूपतया तद्विरुद्धित्वात्प्रतियोगितापक्षे-
 द्वादीभूतविशेषणतासंबन्धेन सादृश्यमाविश्यत्वस्यसाध्याभाववत्तामनि-
 द्वेतोः सादाद्व्याप्तिः । एवं घटभिन्नं घटवत्त्वादित्यादी साध्यनिरूपितप्रति-
 योगित्वावच्छेदकीभूतसादात्म्यसंबन्धेन घटावरूपसाध्याभावापत्तिरिति
 व्याप्तिरुद्धारणाय कालि० न निवेदयम् । तथा खनि घटेदृश्य घटभेदभा-
 वत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् घटादे तत्प्रतियोगिता स्वीकार्या ।
 अन्यथा साध्याभावादिपक्षान्निरूपितप्रतियोगित्वतद्वच्छेदकत्वावच्छेदाप-
 ष्येदकसंबन्धेन साध्याभावावच्छेद निवेदय । निवृत्तान्त आन्यतरनिर्देशनम् । न
 चेतादृश्ये घटभेदसाध्यके अन्यतरान्वयसत्तावत्तावत्सादाद्व्याप्तिरित्य-
 शङ्क्यम् । साध्यावप्रतियोगितायामन्यन्ताभाववन्निरूपितत्वंनिवेदयान् । घट-
 भेदनिरूपितघटप्रतियोगित्वसात्त्वन्ताभावात्तन्निरूपितत्वात् । तद्वच्छेदक-
 त्वद्वेतात्त्वन्ताभाववन्निरूपितत्वं न निवेदयम् । अन्यथा साध्यावच्छेदनि-
 वृत्तादप्रतियोगितावच्छिन्ना तत्रैवावच्छेदः । यथोक्तद्वययोगात्सात्त्वत्वेन
 घटमाप्येदंश्याप्तिः । घटभेदाभावात् घटावरूपतया घटभेदाभावं वाद-
 त्वच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावात्तत्रादिनि बाध्यम् । घटावच्छेद घटत्वादि
 घटभेदाभावात्तत्रैवमाह । नन्वेव कटवच्छेदः घटाभिन्न कटात्त्वादित्यादा-
 यस्यापि घटावरूपसाध्याभावादी घटभेदप्रतियोगित्वस्य तद्वच्छेदकत्वस्य वा
 तात्वेन तद्वच्छेदकत्वमप्यनेन घटावच्छेदसाध्याभावापत्तिरिति (कराते) द्वेतादृशः ।

अथ कश्चित् । साध्याभावात्तद्वच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नसाध्याभावात् तद्वच्छिन्नघट-
 त्वाभावात्तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदं विशेष्यं देयम् । घटभेदघटत्वाव-
 च्छिन्नाभावयोर्भेदस्य तद्वच्छिन्नान्वयतावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदो न घट

उक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यवद्भिरे अवृत्तेः ।
अथैवं तादृशप्रतियोगिताया स्वविप्लवनिवेशो विफलः । तदनिवेशे

कृष्णमहीय ।

किन्तु घटत्वमेवेति नाश्यासि । यद्यपि द्वितीयकस्य घटत्वस्य घटभेदप्रतियो-
गिताशून्यत्वाभेद निवेशयितुं शक्यते । नच तत्काले साध्यसमव्यापननिष्ठा-
सम्बन्ताभाववन्निरूपितप्रतियोगिताश्रयत्वं साध्यभावे निवेश्यम् । तथा सति
घटभित्तकपालरत्नादित्यादी घटात्मकसाध्याभावस्य घटानुयोगिककालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटसामान्याभावस्य च साध्यसमनियतत्वेन स-
न्निष्ठात्वन्ताभावावन्निरूपितप्रतियोगिताश्रयत्वात् साध्यप्रतियोगितावच्छेद-
कतावच्छेदकसमवायेन तद्वत्ताया कपाले स्रग्जादव्याप्ते । तथापि साध्या-
भावे साध्याभावव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावनिष्ठास-न्ताभाववन्निरूपित-
प्रतियोगिताश्रयत्वज्ञानात् दोष । नच स्मृत्यतिप्रतियोगितावच्छेदकसम-
न्धेन साध्याभावात् न च विच्छिन्नमिति न दोष इति वाच्यम् । तथा सत्यस-
न्ताभावात्तन्निरूपितप्रतियोगित्वनिवेशस्यावृत्त्यसङ्गते । प्रागुक्तात्मव्यप्रकार-
कप्रमानिशेषवत्ताभावादिसाप्यके स्मृतिव्यवहृत्समन्वयावृत्त्यसङ्गतेभ ।
अथ साध्याभावे तादृशसमव्यावच्छिन्नताप्यीयप्रतियोगितानाश्रयत्वादा-
नाश घटभित्तकपालरत्नादित्यादायव्याप्ति । वद्विमान्भूमादित्यादी वद्विमान्भेद-
निष्ठस्य वद्विस्वरूपतया वद्विमद्विष्ट एव साध्योपप्रतियोगिताश्रयत्वप्रसि-
द्धिरिति चेत्तर्हि यद्वयभावस्य वद्विमद्विष्टतया साध्योपतादृशप्रतियोगिता-
वच्छेदनाश्याप्ते । नच तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयत्वं साध्याभावे
देयम् । अथवा स-न्ताभाववन्निरूपितप्रतियोगिताश्रयत्वमिति न दोष इति
वाच्यम् । तथा सति द्वितीयकस्य घटत्वे घटभेदप्रतियोगित्यतिरहेणाश्याप्ते ।
यदि च तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगित्वतादात्म्यसमव्यावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकत्वान्वतराश्रयत्वं तत्र दीयते । तथापि घटभित्त कपालरत्ना-
दित्यादायव्याप्तिरेव । घटेति घटभेदाभावात्तन्निरूपितप्रतियोगिताया असम्बन्ताभा-
वावन्निरूपिततादात्म्यसमव्यावच्छिन्नतावच्छेदनाश्याप्ते चेत् । गुणान्वत्विशिष्ट-
सत्ताभावयानुगम्यादित्यादायव्याप्तिवारणाय साध्याभाववन्निरूपितप्रतियोगिता-
वच्छेदनिवेशनमावश्यकम् । तथाच कपाले घटभेदो नास्तीति प्रतीतिभयेन
घटभेदाभाववन्निरूपितप्रतियोगिताश्रयत्वमात्रं घटभित्त कपालरत्नादित्यादी
दोष । घटत्व घटभेदाभाव इति प्रतीतिवलेन घटत्वेऽपि घटभेदाभावत्वात्
विच्छिन्नसम्बन्धित्वं स्वीकार्यमिति नासम्बन्ताभाववन्निरूपकत्वविशेषादव्यावृत्त्य-
सङ्गतिः । परंतु घटत्वादी घटभेदादिप्रतियोगिताङ्गीकर्तव्या प्रथमकल्पस्यैव
सम्बन्धावमिति मनसिकृत्य स्मृतिव्यवहृत्तयैव सङ्गते—अवेति ।

पटमिन्नं पटत्वाभावादित्यादौ पटभेदात्मकसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वादात्म्यसंबन्धेन पटत्वात्मकसाध्याभाववाते पटत्वे पटत्वाभावरूपहेतोः पृथगेत्यादिप्रसक्तावपि, तादृशान्यात्रेपि तादृशवि-
वक्ष्यदेव धारणसमभवात् । पटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्यनिरूपितप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वादात्म्यसंबन्धेन साध्यवद्भिरेव पटेऽवृत्तेः । न-
चैव तादृशसाध्यस्य तादृशसंबन्धेन साध्यवद्भिर्नवृत्तिरभाव एवाप्र-
सिद्ध इति कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यम् । पटभेदस्य पटत्वा-
भावसमनियतत्वेन तद्विनिवृत्तया पटत्वेऽपि ममवायसंबन्धावच्छि-
न्नायास्तादृशप्रतियोगितायाः सत्त्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस-
मवायेन साध्यवद्भिर्नवृत्तिपटत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्धिसमवायः ।
तादृशाभाषणोर्भवे ह्यनिवृत्तस्य प्रतियोगितापि नोपपत्त्येऽपि पटत्वरू-
पसाध्याभावनिरूपितप्रतियोगिताप्रसिद्ध्या तदोपपादय-
स्यात् । संयोगभेदस्य व्याप्याव्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण [सयोगा-
भावाभेदाद्यभवेऽपि], संयोगवत्त्वप्रगाविषयत्वाभावाभेदे वाधकाभा-
वात् स्वरूपसमन्वयस्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसं-
व्यतया सैन संवन्धेन साध्यवद्भिर्नवृत्तेस्तादृशप्रगाविषयत्वरूपसा-
ध्याभावात् प्रसिद्ध्या संयोगिनिम्न गुणतरादितादृशव्यवस्थेनैव ता-

दृष्टमभेदः ।

संयोगपरिति । प्रथमकृतमनुपपत्तिरसंयोगभेदस्य व्याप्यवृत्तिरसंयोगाभा-
वाभेदमभेदेन तदभावमात्रादपि द्वितीयकृतमप्यत्र ॥ ३३ ॥ संयोगाभावाभा-
वस्य संयोगरूपत्वमपि द्वयवृत्तिरसंयोगाभावावच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नाभावात् न
संयोगः । मानाभावादि इति वाच्यम् । संयोगभेदाभावात् संयोगरूपतायां
संयोगभेदाभावात् संयोगाभावाभावात् संयोगरूपत्वेति द्वयवृत्तिरसंयोगा-
भावावच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नाभावात् न संयोगाभावाभावात् इति संयोगरूप-
ताभावाभावात् तादृशवच्छिन्नमपि ॥ [संयोगस्य संयोगवत्त्वप्रगाविषयत्वाभावात् संयोगरूप-
त्वमपि तादृशवच्छिन्नमपि] तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि
[संयोगभेदाभावात् संयोगाभावाभावात् संयोगरूपत्वमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि]
[संयोगभेदाभावात् संयोगाभावाभावात् संयोगरूपत्वमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि तादृशवच्छिन्नमपि]

वृष्णमद्वैय ।

वसाध्वैरस्वहानुरोवेन साध्ववद्वृत्त्यधिकरणताकृत्वस्यावश्यकतया काल-
वृत्तित्वविशिष्टगणनाभावाभावस्य साध्यसमनिपत्तयेन साध्यात्मकतया का-
लवृत्तिव्यतिशिष्टगणनाभावस्य तदभावात्साध्य साध्यवद्वृत्त्यधिकरणताकव-
त्साधिरूपे हेतुसत्त्वेनाभ्यासेल्लक्षिवेश । नच तथापि साध्यनिरूपितस्यनिष्ठ-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं दैशिकविशेषणतायामभ्याहतमिति वाच्यम् । सा-
ध्याभाववद्वृत्त्यसाध्वीयप्रतियोगिताया प्रतियोगितामृतात्वेत्वात् । कालिक-
सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव साध्याभाववद्वृत्त्यनुयोगितारूपत्वात् ।
नच तथापि एतत्कल्पे विशिष्टतत्ताभावाभावं सर्वत्रैवव्याप्तिवारणाय सा-
ध्याभावादे तादृशाधिकरणतामिरूपकतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितवाच्यद्विदि-
ष्टाधिकरणतानिबेदावश्यकतया स्तन्निष्ठत्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । पुन तर्हि
अभ्यास्यवृत्तिसाध्यकाऽभ्यासे तादृशाधिकरणतामात्रस्य निवेद्यतया वि-
शिष्टाभापपि सत्ताया सत्त्वेन तदभावविशिष्टवृत्तिवारणाय तदभावत्वेन
वृत्तिर्न कल्प्यते । आत्मनि कालिकसवन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभादो ना-
स्तीति मत्प्रतीतिप्रसङ्गस्य गणनाभावीयकालिकसवन्धावच्छिन्नधिकरणता-
विरहादेव कारणसमवायः । अत्र साध्याभावत्वेन वृत्त्यन्तरे मानान्नाह इति

न्यापरस ।

वद्वृत्त्यन्तरेणसमवायसवन्धावच्छिन्नप्रमेयभावाभावस्य सत्तास्वरूपस्य वदता-
प्रत्यक्षता प्रतियोगित्वस्य प्रकृतलक्षणे स्वरूपसवन्धसंबाधरणीयत्वात् । अथै-
वमप्यभावावच्छिन्नकालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे दैशिकविशेष-
णतया साध्ये आत्मलाघव्यमिति । अत्र साध्यस्य च कालिकसवन्धावच्छि-
न्नाभावस्य यो दैशिकविशेषणतासवन्धावच्छिन्नाभावस्य साध्यरूपतया
दैशिकविशेषणताया अपि लक्ष्यपटङ्गत्वात् । नच दर्शिताभावस्य साध्वद-
त्वेऽपि तदीयप्रतियोगिता न सन्निष्ठा साध्यातावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
वस्यैव संप्रदायस्तादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नप्रवृत्तिसाध्या-
भावस्य निमित्तताभावहनतया कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाविनिष्ठ-
प्रतियोगिताया अपि सन्निष्ठतास्यते । नच कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्या-
भावस्य दैशिकविशेषणतया नित्यमानवृत्तिवत्ता सर्वदेशसमाहृतत्वेन न तस्य
साध्यातावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नगोच्यतामात्रं कल्प्यते किंतु सर्वदेशसमाहृत-
गणनाभावादीनाम् । व्यतिरेकितया ने निरुक्तसाध्याभावरस्य कालिकाव्याप्य-
वृत्तित्वात्तेमिति वाच्यम् । व्यतिरेकिन्न कालिकसवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-

१ सा-काशाकस गच्छावच्छिन्नस्य तस्य साध्ववद्वृत्तित्वाभावेनाभ्याविरत साध्य-
वद्वृत्त्यधिकरणताकृत्वस्यावश्यकतया गानवृत्तिवर्जितगणनाभावाभावस्य साध्य-
समनिपत्तयेन साध्यात्मकतया कालवृत्तिव्यतिशिष्टगणनाभावस्य तदभावादानन
साध्यवद्वृत्त्यधिकरणता तस्याविरत्ये हेतुसत्त्वेन न्यासेल्लक्षिवेश । मे वा.

योगितावच्छेदकसंबन्धत्वविरहेणाव्याप्तेरनवकाशात् । नच साध्य-
निरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितानिवेदो साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् ।

कृष्णंमहीवं ।

[ईदं तु चिन्त्यम् । साध्यवद्विषयमात्रवृत्तित्वविवक्षणमसम्भूतम् । तथा सति
अभावे साध्योक्त्यर्थवैयर्थ्यात् । गगनाभावस्य अमेयतादेश्च तथात्वादिति ।
इदंत्ववधेयम् । साध्यवद्विषयव्यापकाधिरूपताकत्वं रात्र्यश्च साध्यापत्यस्य
सफलत्वसंभवात् । उक्तपूर्वपक्षभ्युदासाच्च । एवंच सतिष्ठत्यभावश्चक-
नेवेति ।]

परंतु समवायेन सत्त्वान्यप्रमेयसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयकहेतुक
प्रवृत्तिस्वरूपसमहास साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकस्वावच्छि-
न्नानुयोगिताकस्वनिष्ठप्रतियोगितेतं निबध्निताम् । नचैवं अतिवृत्तं व्यर्थम् ।
कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावाभावसाध्यके कालिकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
वाभावत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वमिति वाच्यम् । अत्रच्छिन्नार्थ-
व्यापकत्वम् । तथाच सादृशसाध्याभावाभावनिष्ठानुयोगितायाः साध्यव्या-
पकतावच्छेदकरूपव्यापकत्वेन सामर्थ्यवशात् । अन्यथानिरिक्तवृत्तिधर्मसाध-
वच्छेदकादाहोकारे द्रव्यवृत्तिवद्विशिष्टाभावाभावसाध्यके यथोक्तसाध्याभावस्य य-
थाकालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावो नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिमतिवृत्तभावविषयसाध्यताव-
च्छेदकानच्छिन्नानुयोगितामादावाव्याप्तेरिति । एवंच वित्यवृत्तिवद्विशिष्टा-
भाववाचित्यवद्विशिष्टा साध्याभाववच्छेदकवर्मेसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य य-
थाकालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावनिष्ठानुयोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदक-
त्वमैवावच्छिन्नरूपितप्रतियोगितावच्छेदकरात्रिकसंबन्धेन साध्यवद्विषयवृत्ति-
साध्याभाववद्विषयमहाकाशे हेतुत्वमेव वाच्यमिति वाच्यम् ।

परंतुतस्तु विशिष्टनताभावाभावो द्रव्यत्वमेव । कालवृत्तिवद्विशिष्टा-
काशाभावाभावः कालव्यापकः । एवंच गगनाभावे कालिकसंबन्धावच्छि-
न्नकर्मप्रतियोगिता अनु दैशिकविशेषणमासंबन्धावच्छिन्नापि । कालव्याभा-
यीयप्रतियोगिताया गगनाभावेऽनहोकारादिति स्ववित्त्वविवेकानामाशयः ।
धर्मनिवेशप्रकारः प्राप्तः । साध्यनिरूपितत्व तु साध्यव्यापकतावच्छेदक-
तावच्छेदकानुयोगितात्वमिति न साध्यवद्विषयमात्रवृत्तित्वपर्यन्तनिवेश-
इति (साध्याभावपदेति । साध्यांशनिवेशोक्तः । एवं सति यदनाद्यभा-
वायत्तम् ।

हेतोरिते । यदि च साध्यनिरूपितकारणसाध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदक-
यत्संबन्धेन साध्यवद्विषयवृत्तिं नादृशसाध्याभावस्य कर्तते तेन एवमेव

१ [एतद्विधान्मग्न वाच्यं वा पु. नास्ति. २ विषयवत् इति मे पाठः.
३ रूपव्यापकता इति मे पाठः. ४ ० एतद्विधान्मग्न वाच्यं वा. पु. नास्ति.

कृष्णमदीयं ।

न दोष । एवञ्च साध्यप्रतियोगिकाभावस्य भाव्यान्तरपदार्थत्वात्तात्पर्यतः । साध्यवद्भिन्ननिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकवत्संबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्येत्युक्तं साध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकवत्संबन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं स्वस्येति नोक्तौ समवायावच्छिन्नवद्गुणभावमादायाव्याप्तिः । तस्य वक्ष्यस्य मन्वाये कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेपि हृदयार्थतयो साध्यवद्भिन्नहेतुमत्तोः तदन्वयेन तस्य व्याप्यवृत्तेरेकत्वेन सत्वात् । एवं तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभाव प्रवेद्योक्तो महावसीयवद्गुणभावमादायाव्याप्ति स्वपदेन तस्यैव लाभादिति साध्यतावच्छेदकवत्संबन्धावच्छिन्नाभाव एव साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानुपयोगितया प्रवेद्यः । तथाच संबन्धवटकतया स्वपदेन तस्यैव निवेदा इति समाधत्ते—स्वपदार्थस्येति । एकत्र निरुक्तसाध्याभावविशेषो भावद्वये पुनस्तस्य स्वपदार्थत्वाया न प्रयोजनमनीषा भवति । स्वपदयोरेव व्यापकं ।

सादृशसाध्याभाववरण निवेशनीयं समवायस्य घटस्य साध्याभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् तदादायाव्याप्तिरित्युच्यते, तदा घटभेदस्य घटसाभावसमनिवृत्तेन तदमित्रलोपगमेक घटस्य तदप्रतियोगित्वव्यवस्थापनस्य निष्फलत्वापत्तिः । घटस्य घटभेदप्रतियोगिताभावेऽपि घटारमकसाध्याभावमादाय घटभेदसाध्यावच्छेदकत्वादी लक्ष्यव्यवस्थापनवादिषु चेदत्र ब्रूमः । तादात्म्यवन्धेन घटस्य साध्यतावच्छेदकत्वादास्यैव साध्यलोपगमकर्तृप्राचीनमतेनैवैतदपरिष्कारकरणादटभेदाभावस्य घटसमान्यवृत्तयेऽपि क्षतिरितिहात् । अतः वा तादात्म्यवन्धेन घटादे साध्यत तेषां न क्षति साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसंबन्धस्यैव निवृत्तत्वादित्यल (पश्चिदेन) ॥

ननु साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववद्विशेषो लक्षणे साध्याभाववद्वैवर्त्यं तदभिनेसे स्वपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वरूपेण गगनाभावपरिधायकतत्प्रसक्तवपि गगनाभावादेनिष्ठप्रतियोगिताया साध्यनिरूपितत्वाभावेन साध्यानिरूपितप्रतियोगिताया गगनाभाववृत्तित्वमात्रेण स्वनिष्ठसाध्योपप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धरूपपरम्परासवन्नापटकवृत्तित्वात् गगनाभावप्रतियोगिनत्वाभावेन सादृशचरपराया साध्याभावादीरेषावच्छिन्नवन्धताया जसमवादिषु स्वपदप्रयोगमूलकपरंपरासवन्धविवक्षागिमानेन शङ्कते—नचेति । दाशतविंशत्य साध्यावच्छेदकत्वमेव निवृत्तिं ननु परंपरात्वमिति स्पष्टतया दर्शयितुं साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभाववद्वैवर्त्यस्य द्विपानिष्ठसाध्याभाववद्वैवर्त्यं शङ्कान्तरेणाभिधाय साध्याभाववद्वैवर्त्यस्यैव स्पष्टयति—स्वपदार्थस्य द्विधा निवेशेनेति । साध्या-

यप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावत्वनिवेशप्रौढ्येण तत्प-
दवैयर्थ्यानवकाशात् । तादृशसंबन्धेन साध्यवद्विज्ञवृत्तित्वमात्र-
निवेशे साध्यवद्विज्ञवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्वृत्त्यानुपपत्तेर्यथाहुः ॥

कृष्णभट्टीयं ।

अत्र निष्पातने अपरत्र निष्पातनस्य एकत्र प्रवेशे अपरत्र प्रवेशस्य च सिद्धेरिति
न धैयर्थ्यं तादृशवकाश इत्यर्थः । एतेन साध्यवद्विज्ञमात्रवृत्तित्वनिवेशस्यैव
साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्त्तव्यं तृतीयैवाभावद्व-
ष्ट्याभावापान्तरस्य काल्पनिकसंबन्धेन द्व्यवकाशादेश्च साध्यतायां द्व्यवका-
सकसाध्याभावात् साध्यवद्वृत्तित्वेन लक्षणया घटकतयाऽदोषादिति समा-
हितम् । संबन्धघटकतया यथोक्तसाध्याभावाद्यन्यत्र साध्यवद्विज्ञमात्रवृ-
त्तित्वानिर्वाहात् । एतेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्न-
पादाने (साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनेत्यादिब्रह्मेण
मिथैवैव स्वपदेन निशिष्यैकाभावनिवेशात् महामसीयवद्व्यभावमादाया-
व्याप्तिः । किन्तु) भूमाशब्देतिवार्था संयोगसंबन्धावच्छिन्नद्व्यसामान्याभा-
वमादायातिव्याप्तिस्त्वदभावस्य भूमादिरूपत्वात् । यत्किं साध्यनिरूपितक-
श्चिदप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन सत्यं यस्य साध्यवद्विज्ञवृत्तित्वं तत्तद्विद-
रणवृत्तित्वाभावाद्दूरं विवक्षितम् । अथवा स्वाश्रयनिष्ठसाध्यनिरूपितप्रतियो-
गितावच्छेदको यः स्वाश्रयनिष्ठसाध्यवद्विज्ञवृत्तित्वाया अवच्छेदकसंबन्धः
तेन साध्यत्वेन साध्याभावावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वमेवैवः भूमाभावापारणं
च साध्याभावावच्छिन्नदोष इत्युच्यते तदा वह्निमान्भूमादित्वादीं महानसीय-
वद्व्यभावमादायान्याप्तिरिति तदुपादानमाश्रयकमिति शोकादुलोभादेव ।
साध्यवद्विज्ञवृत्तित्वानुपपत्तिवच्छेदकत्वेन साध्यस्य न निवेशः । किन्तु स्वपद-
स्थाने निरुक्तसाध्याभावपदं योजयित्वा संबन्धघटकतयैव साध्याभावनिवेश
इत्यत्राह—साध्येति । [अत्र वह्निमान्भूमादित्वादीं स्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छे-
दककाल्पनिकसंबन्धमुदासाय साध्यनिरूपितत्वनिवेश इति ध्येयम्] । अथवा
लक्षणे साध्याभावस्य स्वपदार्थत्वेन न निवेशः किन्तु साध्याभावपदार्थत्वेने-
त्यभिप्रेत्य समाधत्ते—स्वपदार्थस्येति । लक्षणं निरूपयति—साध्यामा-
पनिष्ठेति । कुत इत्याह—तादृशसंबन्धेनेति । अभावापान्तरम् । गग-
नाभावममवावावच्छिन्नवद्व्यमानमहावरीयवद्व्यभावादिः । अनुपपत्तेर्येति
चकारः प्रामादिकः । यद्वा तादृशसंबन्धो वह्निमासीयवद्व्यभावसंबन्ध एवेत्या-
न्यायरत्नं ।

निरूपितेत्यादिसंबन्धघटकतया साध्यवद्विज्ञवृत्तिसाध्याभावानवद्वृत्तित्वस्य ल-
क्षणघटकतया चेत्तर्था । निवेशेनेत्यन्त निवेशप्रौढ्ये हेतुस्वपान् साध्यनिरु-
पितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धस्य निष्ठघटनवृत्तित्वात् यथाभावप्र-

१ नेतिषु ६. मे. पा. २ मे. पु. अतिरक्त. १ साध्याभावतत्त्व एति मे. पाठः.

४ साध्याभावमनिवेश प्रकारान्तरेण निवेशे रूपमाह— ५ मे. पु. अतिरक्त.

अत्रेदं बोध्यम् । साध्यवत्त्वप्रहविषयसंबन्धेन, साध्यनिरूपि-
तप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन वा अनुमित्यौपविकव्याप्तिशरीरे
अभावत्वनिवेशेन संग्रहः । साध्यादिभेदेन व्याप्तिर्भेदान् । लाघवेन
तत्तत्साध्यकस्थले तत्तत्साध्याभाववति दैक्षिककालिकविशेषणता,
समवायादिसंसर्गाणामेव विशिष्याभावसंबन्धतया निवेशौचित्यात् ।
वृत्तरूपेण विशेषणताविशेषादीनां सन्न्यताः । अत्यन्ताप्रामाणिक-
तया तद्वाच्यविच्छिन्नस्य सन्न्यविषया व्याप्तिपटवत्यायोगाच्च । परंतु
यादृशसाध्यकस्थले यादृशसमन्वयोऽभावसंबन्धतया व्याप्तिपटवत्स-
कृष्णमहीप ।

साक्षात्तयः । विशेषणतासामान्यमिति उक्तशक्यः । अत्रेदमद्वितीयगम-
यस्येयम् । विशेषरूपेण संबन्धोपगमेऽपि निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्ध-
विच्छिन्नविशिष्टोपाभावाभाव्य करिसंयोगरूपो नोपगम्यते प्रयोजनमायादिति
माताद्वैत्येति दृष्टान्तिः । नच निदान्ते यत्र साध्यवत्ताभ्रमा(द्वि)प्रसिद्धिद्वय-
म् संबन्धनिवेशसंभय इति बाध्यम् । भागभायसाधारणविशेषणतान्नीक-
तुणा साक्षात्तयले [यौनाभागात् । अन्वाद्यप्रतिबन्धकत्वस्य निवेदानीय-
त्वात् । धर्मितावच्छेदकतामंबन्धेन प्रतिबन्धकतापक्षे दोषाद्येति ।]

व्यापारः ।

नियोगित्वाभावेऽपि विशिष्टपटवविशेषादे दैक्षिकविशेषणताकृते गगनाभा-
वप्रतियोगित्वस्यसंगतया साध्याभाववतानिधेये गगनाभावादायाव्याप्ति-
स्यादेवेति भावः । यमुत्तमं परित्यज्यव्यतिरेकेऽपि समवायसंबन्धावच्छि-
न्नमदान्तरीयतावच्छिन्नाभावमादाय यदिमान्धूमादित्तादायत्वातिवारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतावत्तावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेता आशङ्क्य-
तुदेति न साध्याभाववद्वैयर्थ्यम् ॥

वैशिष्ट्यं साध्यनिश्चिन्तयेत् । साध्यवत्त्वनिवेशेऽपि साध्याभाववद्वैयर्थ्यं ।
तथापि साध्याभाववत्त्वमपिरेव साध्यनिरूपितस्यप्रतियोगितावच्छेदकसं-
बन्धेन साध्यवत्त्वप्रतिबन्धकत्वमेव निवेद्य । साध्यस्य विशेषव्यतिपात्य-
नियमेन साध्यवत्त्वनिर्णयसमुत्पादनीयं चेन्न व्यर्थं साध्यदेनोपादेया । तथाच
गगनाभाववत्त्वमिच्छाप्रतिबन्धोन्नायत्वं साध्यनिश्चितस्यैव साध्यदेनोपा-
दानाद्येव साध्यवत्त्वमावत्तावच्छिन्नाभाववत्त्वमपि साध्यदेनोपादेयं ।
तत्र परित्यज्य साध्याभाववद्वैयर्थ्यं निवेद्य । साध्याभाववत्त्वस्य विशेषव्यति-
पातनिवृत्तमावत्तावत्त्वमपि साध्याभाववत्त्वमपिरेव साध्यवत्त्वस्याव-
देता समवायमाह—अथ साध्यमेति । साध्यवत्त्वं न साध्यवत्त्वमपिरेव ।

साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं विवक्षणीयम् । तेन गुणान्यत्वविशि-

कृत्यंभटीयं ।

नार्थः । दृष्टितादात्म्याभावावसाप्यके समवायकालिकसंबन्धासंग्रहापत्तेः । साध्यवन्ति तेन संबन्धेन वृत्तिनाप्रसिद्धेः । साध्याभावस्य साध्यवद्वृत्तिर्वा प्रत्यक्षसंबन्धानवच्छेदमिहस्येति नार्थः । [आत्मत्वादिसाध्यके साध्याभावे साध्यवद्वृत्तिनाप्रसिद्धेः । अथ यत्संबन्धावच्छिन्नतादात्म्याभावावच्छिन्नाप्येव साध्यपरिरूपितमित्यर्थः ।] विशिष्टताभावसाध्यके समवायासंग्रहात् । नापि यत्संबन्धावच्छिन्नताभावः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यव्यापक इत्यर्थः । साध्यतामात्राधिकरण्येन । सत्तादिसाध्यके कालिकसंबन्धसंग्रहापातात् । कविसंयोगाभावाभावस्य व्यापकत्वाय व्यापकत्वाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति युक्तम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नवद्व्यवभावाभावस्य केवलान्वयित्वावातिर[संबन्धे]संग्रहप्रसङ्गात् । इतोऽपि त्वयोपसंबन्धावच्छिन्नताभावः साध्यमिति । केचित्तुकाररेचोक्तावात् षडभेदव्यवभावावयोर्भेदमनुदय स्वयं साध्यवत्त्वादिप्रकाशदरणात् । सत्तान्वयमेवसाध्यकत्वलाभुतोषेन साध्यव्यापकनिरूपितप्रतियोगितोषाः निवेदोऽपि केचित्तुकारमतापरिहाराच्च । अथ साध्यवद्वृत्तिनाप्यभावस्य यत्संबन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यं साध्यवति नास्तीति निष्कर्षः । तेन सत्ताभावसाध्यके न दीयः । इदं निष्वातिरुक्तसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणतावातनाय सामान्यवदम् । विशिष्टताभावसाध्यकस्थले समवायिसंग्रहाय साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितत्वं देयमिति चेत्, आत्माज्ञातादित्यादौ कालिकविषयितादिसंबन्धासंग्रहापत्तेः । तद्वदितस्य साध्यवत्त्वविशिष्टोपसंबन्धेन साध्याभावतावच्छिन्नव्यभिचाराविरोधिनोऽव्यभिचयपदार्थत्वादौचित्यात् । आत्मज्ञातमसत्तादात्म्यसत्तादित्यादौ दक्षिणविरोधमतावच्छिन्नव्यभिचारावसाधयेषु कालिकादिपदिनतद्विनिव्याहेतुर्वातत्वाच्च । [तेन यत्संबन्धावच्छिन्नताभावः साध्यव्यापक इत्यर्थः । साध्यतामात्राधिकरण्येन । सत्तादिसाध्यके कालिकसंबन्धसंग्रहप्रसङ्गः । कविसंयोगाभावाभावस्य साध्यव्यापकत्वाय व्यापकताया प्रतियोगिवैयधिकरण्यं देयम् । एवं वद्व्यवभावावच्छिन्नताभावस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न कालिकसंबन्धसंग्रह इत्यपास्यमिति] योमागोत्वादित्यादौ कालिकसंबन्धावच्छिन्नताभावस्य कालिकदक्षिणविरोधमतासंबन्धावच्छिन्नाधिकरणतायाः साध्यवद्वृत्तित्वेन विषयतासंबन्धसंग्रहेण नागिन्याहेत्, विषयत्वयोरिव कालत्वात् । सत्तमात्रस्य तदाप्येतत्तत्साध्यकसदेतावन्त्यासिरेति । विशिष्टेति । विशिष्टाधिकरणतायां

१ तेन संबन्धेन साध्यवद्वृत्त्यभिन्नप्रतियोगिनि. वा. पा. २ मे. पु. अतिरुक्त.
२ प्रतियोगित्वेनान्वयित्वात्वाच्च. से. पा. ३ व. पु. अतिरुक्त.

ष्टसत्ताभावनान् गुणत्वादित्यादौ विनिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तारूप-
साध्याभावनस्य गुणादौ सत्त्वेषु न क्षतिः । गुणे गुणान्यत्वविशिष्टस-
त्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात् । तत्र तादृशभावत्वविशिष्टाधिकरण-
(त्वा)तानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे घटत्व-घटाकाशसंयोगान्यतरा-
भावयान् आकाशतरादित्यादावभ्याप्तिः । घटत्वस्य व्याप्यवृत्ति-
तया तद्व्यवहितान्यतराभाववद्विज्ञे घटे वर्तमानस्य घटाकाशसंयो-
गात्मकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणे गगनेऽपि वृत्तेः । निरवच्छिन्ने
साध्याभाववत्तानिवेदो च साध्यवद्विघ्नवृत्तित्वनिवेशवैयर्थ्याविति
चेन्न । एतल्लक्षणफर्तुमते स्वप्रतियोगिमामानाधिकरण्य-स्वप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यरूपविरुद्धधर्माभ्यासोऽभाव(स्य) भेदक इत्येतादृश-
युक्त्या द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्य-
व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽभ्याप्तिः समाधीयते । तथाच घटाकाश-
संयोगस्य उक्तान्यतराभावनप्रतियोगित्वेऽपि न तदभावरूपता । तथा-
सति तादृशविरुद्धधर्मयोः समावेशापत्तेः । तयोर्विरोधाभावे संयो-
गाभावस्यापि अधिकरणभेदेन भेदासिद्धेरव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले
सर्वत्रैवान्याप्तेः । एतदभिप्रायेण लक्षणान्तरस्यावतरणीयत्वादिति
गग(ने)नातिरिक्तएव तदभावः स्वीकरणीयः । सच न साध्यवद्विघ्न-

कृष्णमहीर्य ।

साध्यवद्विघ्नवृत्तिसाध्याभावविरूपितयनिवेशाभावाप्यवृत्तिसाधकाभ्याप्तिः ।
मन्यन्तु साध्यवद्विघ्नमासी साध्याभावनत्वमेति कर्मधारये सामानाधिकरण्य-
संबन्धेन साध्यवद्विघ्ननिवेशात्साध्यसामानाधिकरान्यसाध्याभावाधिकरणते-
त्यर्थः । तत्र सत्ताधिकरणतायाः साध्यसमन्ताधिकरणतया विशिष्टाधिकरण-
ताया एव तदन्यत्वाभावाप्तिरिति किं विशिष्टाधिकरणत्वविचक्षणेनेति चेन्न ।
तथा सति साध्याभावविवेकवैयर्थ्यात् । घटत्वेति । घटत्वघटाकाशसंयो-
गोभ्याभावनताप्यटे तु साध्यवद्विघ्नवृत्तितावच्छेदकत्वं नित्ये-
श्याव्याप्तिवारणं युक्तमिति तज्ज्ञेयम् । निरवच्छिन्नेति । संयोगभिन्नं
गुणत्वादित्यादावतिरिक्तस्य संयोगरूपकारक्यमाविषयत्वरूपस्य वा साध्या-
भावनस्य प्रवेशात्ताभ्याप्तिः । गगन इति । अर्थः च गगनघटसंयोगावच्छे-
दकिंवावच्छेदेन बोध्यः । साध्यवद्विघ्न इति । नच निरवच्छिन्नवृत्तिकसा-

वृत्तिरिति न दोषः । साध्यवद्भिन्ने वर्तत इत्यनेनानवच्छिन्नाया एव
वृत्तेर्विवक्षणाद्वटाकाशसयोगात्मकाभावमादाय न दोष इति तु ॥
शङ्केयम् । तथासति सुपुन्यादिकालावच्छेदेन असदायात्मवृत्तौ
स्वाश्रय(त्व)धटितसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्ये
सुखादायव्याप्तिः । तत्र साध्यवद्भिन्ने ईश्वरे सादृशसम्बन्धेन निरव-
च्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानत्वादिरूपामावस्य तेन सम्बन्धेन सुखाद्यधिक-
रणे असदायात्मनि(शशि)वृत्तेः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नप्रपञ्चादिवृत्तिता-
दृशसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघटनवादिहेता-
व्याप्तिश्च । सयोगाभावनिष्ठयोः व्याप्यवृत्तित्वान्याप्यवृत्तित्वयो
प्रतियोगितामानाधिकरण्यप्रतियोगिवैयधिकरण्ययोः बक्ष्यमाणरीला
न विरोध इति । इति द्वितीयलक्षणम् ॥

कृष्णभट्टीय ।

ध्याभावनिर्देशेनैवाव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणा साध्यवद्भिन्नीयत्वं व्य-
निति साध्यम् । तत्र प्रमाणस्येष्टत्वात् । अथ स्वानाश्रयनिरवच्छिन्नवृत्तिर्या
नुयोगिताविशेषोभवसम्बन्धेन साध्यवत्त्वमभावे निरेवमिति न वैयर्थ्य
मिति चेन्न । सम्बन्धान्तरसहितानुयोगितायाः सम्बन्धत्वस्यादृष्टत्वात्
निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वमनुयोगिताविशेषोभयपक्षस्य सत्सम्यग्भेदोपपत्तेः ।
अथवा स्वाश्रयवत्त्वाभावाश्रयत्वोभवसम्बन्धेन साध्यवत्त्वाधिकरणमिति
वैदानसाधकमसम्बन्धरूपधारकनिराकरणावुपपत्तिरिति । तथासतीति ।
एवमते च सादृशज्ञाननाभानरूपसाध्याभावस्य प्रतिबोधिरेवधिकरण्याद्य
प्यासेन ज्ञानत्वादिमिदतयाधिकरणभेदेन भिन्नवाक्याव्याप्तिः । ईश्वरे
नित्यमुक्तादीकर्ममते व्यभिचार इत्यस्य सुखादावित्यादिपदम् । आदिगा
दु लादिपरिग्रहः । इति द्वितीयलक्षणम् ।

व्याख्येयम् ।

ध्याभावानादक वाग्यात्मेत्युक्तिर्विवारणीयवेति । इत्यनेनेति । तद्वत्तमानयेने
त्यर्थः । अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपेति । तथाच तादृशवृत्तिवत्त्वमायैव
साध्यवद्भिन्नीयत्वं ननु लक्षणपटनमत्र साध्यवद्भिन्ने ईश्वरे इति तु स्वरूपकीर्तन-
माम । ननु तदवस्थरूपपटनसामिप्रायेण तादृशवृत्तिवत्त्वनिवेद्ये तदवस्थ व्यर्थ
त्वादिति ध्येयम् । तथा सतीति । समते सादृशज्ञानत्वाभावाभावस्य विद-
द्वर्माण्यासमिप्रातिरिक्तलोकारेण्यधिकरणभेदेन भेदानाव्याप्तिरेती भावः ।

१ निरवच्छिन्नवृत्तिस्वरूपवैयर्थ्यात् तात्पर्यात् इति मे पाठ २ इत्यभिप्रायेण
इति मे पाठ ३ साध्याभावस्य मे पाठ

कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह—
साध्यवदिति ।

अध्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य लेऽन्यास्या लक्षणान्तरमवतारयति ।

(अथ तृतीयलक्षणं) कर्मादाविति । इदंत्वबधेयम् । द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो गुणादौ न स्वीक्रियते । अपितु क्लृप्तवृत्तिसंयोगवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावएव संयोगाभावत्वं कस्य्यते । अतन्तगुणा-
द्यधिकरणे संयोगाद्यभावकल्पनामपेक्ष्य तथाविध एकाभावे संयोगा-
(द्य)भावत्वकल्पने लापवात् । नच संयोगवत्त्वप्रकारकं प्रमाविषयत्वा-
(द्य)भावे द्रव्यत्वाद्यभावद्रव्यं भेदरायोगिभेदादौ वा संयोगाभावत्वं
कल्प्यते इत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । तादृशभाषाणां सम-
नियतस्योऽभेदात् । एवं च द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावे गुणवृत्तिसंयोगाभा-
वयोर्भेदः सप्रमाण एव । अथैवं द्रव्यत्वाभावादीनामप्यानन्त्यापत्तिः ।

गुणाभेदात् ।

दीधितिकारोक्तं सामानाद्यं एवमिति—इदंत्विति । धर्मिणा भक्ति-
रणभेदेन भिन्नत्वाभावादीनां । विनीतिः । विनिगमत्वाविरहेण संयोगाभा-
वकल्पधर्मिणोऽन्यनन्ताधिकरणवृत्तितयाऽतिरिक्तत्वमावश्यकम् । विनिगम-
त्वाविरहेण सिद्धं चेदुभयमेव सिद्ध्यतीति व्यापात् । तथाच मानाभावादिता-
करणमात्रमिदम् । नत्वन्याऽयुर्द्वारकत्वात्वा द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावाद्गन्तव्य-
तत्त्व गुणादौ विनिगमत्वाविरहेण सिद्धत्वादिति । [एते च भिन्ना एव
मानाभावा इत्यर्थमनालोच्योक्तम्] ।

[अथ तृतीयलक्षणम् ।] साध्यव्यतिथिर्वापिनेति सूत्रम् । भयो-
पशान्ताध्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यवदटादिभेदमादायाव्याप्त्यवधारणात् सं-
गतिः । नच यत्किंचिन्नाप्यव्यतिथिर्वापिनेति वापिनेति वापिनेति वापिनेति
वाच्यम् । तथासति व्यासज्यवृत्तिधर्मान्निष्ठत्वस्वरूपमतिव्योषिताविशेष-

व्यापकम् ।

इत्यरे निरनुसारीकारे निष्कलनलाभावे साध्ये गुणं व्यभिचारीति सत्तामा-
वसाध्यकस्थलान्तरानुसरणम् । इति द्वितीयलक्षणम् ।

[अथ तृतीयलक्षणम् ।] दीधितौ कर्मादाविति । गुणादाविति

कर्मादौ गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते । अपितु कृतवृत्तिद्रव्य-
गुणान्वतरत्वाभाव एव तदभावत्वमित्यादितर्कगवेषणया कर्मादिवृ-
त्तिद्रव्यत्वाभावस्य गुणादिवृत्तितदभावतो भेदसिद्धिरिति चेदिष्टमेवै-
तदधिकरणभेदेनाभावभदवादिनाम् । नचैव सयोगाभावत्ववत्प-
त्ताया घर्मिणामप्यानन्त्यात् उच्चपिनिगमनाभावसम्भय इति वाच्यम् ।
निनिगमनाविरहे(षा)पि द्रव्यत्वाभावादौ सयोगादाभावत्ववत्प-
त्ताया निष्पत्त्युद्भवमिति । इति तृतीयलक्षणम् ।

दृष्टमष्टीय ।

नवैषर्ष्यात् । तर्कालङ्कारानां गगनादिपर्वन्तानुवाचस्य निर्वातायात् ।
एव तन्मते अनियोगिताविशेषणानभिज्ञायात् । गगनादिभिरी कुत्रापि
न लक्षणममन्त्रय इति तादृशवृत्तिमदेतु(षा)प्येदेनाल्लक्षितं पार्यते ।
नच तन्मते एतद्वचो उभयाभायो बोधमन्त्रे । तदुपगमेनाव्याहय
मिधान च तदुपगमेऽपि क्वचिद्वचनमुपपादयितुं शक्यत इति भावेनेति
वाच्यम् । अभावभेदे भावाभावमुपगम्य पक्षा परलक्षणमपत्तारितम् ।
तपोभयाभावमुपगम्य परावतारणासारदिनि । भिन्नम् । एतद्वचिसंयोगि
एतदादिवादी लक्षणमन्त्रादेव तादृशवृत्तिमदेतु(षा)प्येदेन अव्याप्तिनि
पमकलातर्कालङ्कारमते एव्याप्यवृत्तिनाम्नो लक्षणममन्त्रय निरुद्धवैष
इह लक्षण इतिमिति वक्तव्यम् । नचैव दीर्घादिपुत्रां वक्ष्यदोषादात्ता
समति तेषा तस्योपलक्षणमात् । अथ तावत्पक्षभेदे एव लक्षणमन्त्र ।
तथाच कपिसंयोगि एतदादिवादाव्याप्तिर्वादी । एतेन भावाधिकरणभेदे
तोमिति पूजक कपिसंयोगि । एतदादिवादाव्याप्तिर्वादी । कपिसंयोगि
मन्त्र । एतमपि तर्कालङ्कारानां तद्विचारणमेव चारण मयिभोगितादि
शेषणामाकात् । यद्विमाततदूमात् कपिसंयोगि एतदात्ताव्याहय
भावादाह—गमनेति । पूजकभावादिपुत्राव्याहयदेववातनाच मयिभोगीति ।

व्याख्यय ।

वच्यभेदे कर्मादपि द्रव्यवर्गीयं सूत्रा गतिविशेषणवैधर्मिण्येवम् । तादा
पर्या विनिगमनाविरहेर्ष्यानि । अथैव कपिसंयोगिभावादिपुत्राव्याहय
लोभपक्षरत्नमदप्यन्त्रि इति निदातवना कपिसंयोगिदूमात्तादाव्या
मिदुवारी । नच व्याप्तिरन्त्रे न तावत्, किन्तु मानाभावात् । इति 'दूमा
एव' वाच्यम् । कपिसंयोगिदूमात्तादाव्याहय एव मानाभावमात्र
एतत्तादाव्याहय इति । दया कुतश्च-मयि न विवर्तिन । इति च तादाव्याहय
एव' तावत् 'दूमा' इति च 'दया' इति च व्याख्या । कपिसंयोगि
वर्तितायाः । एतदाव्याहय इति च 'दूमा' इति च व्याख्या ।
एव' तावत् 'दूमा' इति च 'दया' इति च व्याख्या ।

हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह—सक-
लेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् ।

(अथ चतुर्थलक्षणं) हेतोरिति । नानाधिकरणकस्येत्यादिः ।
अध्याप्तिरिति । एतद्रूपवान् एतद्रसादित्यादौ । एतद्रसाधिकरणे
एतद्रसाधिकरणस्य द्वित्वादिनाभेदसत्त्वेऽपि व्यासग्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वेन साध्यवत्प्रतिप्रतियोगितायाः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन वा भवेत्स
विशेषितत्वेन लक्षणगमनसमवायासम्बन्धो दर्शितः ।

साकल्यमिति । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः । अत्र ता-

दृष्टमदीय ।

स्यनिरूपितरूपसामानाधिकरण्याभावसम्बन्धेन प्रतियोगिताविरुद्धाभ्यास-
मर्थः । गण वक्ष्यमन्त्रेदस्य स्वाभाव्यरूपप्रतियोगितृणित्य साक्षात्सावच्छि-
न्नप्रतियोगितापादाभावात् । नैषोपक्रमताभ्याप्यवृत्तिसाध्यकाभ्याप्तिरित्याभेद-
समञ्जसमिति साध्यम् । एतदपिसंयोगवानेतद्व्याप्तिरित्यादौ प्रतियोगितावृ-
त्तिरूपसम्बन्धेन लक्षणसंगते । अपिसंयोगी नृत्वादिह्यादौ अपिसंयोग-
व्याप्तिरित्यादौ नैवनादावाजाताभ्याप्यवृत्तिसाध्यकसत्त्वेनान्वयच्छेदेनाभ्याप्ति-
रित्याभिराससम्भवात् । [इति तृतीयलक्षणम् ।]

[अथ चतुर्थलक्षणम् ।] दीधितौ साध्येचेति । ननु महानसीपव-
ह गदेषु बहुयन्त्रमादाय साकल्यत्वात्तदभावमादायान्द्रासि । स्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसम्बन्धेन साकल्यस्य साध्याभावरणमित्ये तु पादाभावाच्छि-
न्नाभावमादायान्द्रासि । गण साकल्योपादावासाध्यतावच्छेदकत्वापकताव-
च्छेदकप्रतियोगिताकत्वमर्थः । तेन प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूप-
त्वेऽपि न बहुधावभावात्संग्रह इति वाच्यम् । तथा सत्येकव्यक्तिः साध्यमि-

व्यावरणं ।

अत्रेदं धिन्त्यम् । प्रतियोगितासत्सर्गकपिसंयोगसावच्छिन्नप्रकारप्रमा प्रति-
गुणविधया स्वविशेषकत्वविरूपप्रत्यक्षं प्रति विषयविधया च अपिधयोगतावच्छि-
न्नाभावमादायान्द्रासि । तद्वत्प्रत्यक्षसम्बन्धेन वारण्याये कल्पनीयकारणतावच्छेदकत्वं यदि
नपिधयोगतावच्छिन्नं तदा व्यौरव स्वादिनि अपिसंयोगाभावनिष्ठतद्व्यक्तिमेव
कारणतावच्छेदकं वाच्यम् । तथाचाधिकरणभेदेवाभावभेदे तद्व्यक्तिमेव कारण-
तावच्छेदकं न समवतीत्यधिकरणभेदेऽप्यभावाभेद एव स्वीकर्तुमुचित इति ।

[इति तृतीयलक्षणम् ।]

वृष्णमदीयं ।

मनु साध्ये साकल्यस्य मुख्यप्रयोजनमायास्यत्वेन । एतद्व्यापनोभयवानेत-
यक्तिवादित्वादी प्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नाधिकरणप्रतिष्ठा । एतद्व्या-
पनोभयमावस्य लक्षणघटकतया एतद्व्यापनमावसातिव्याप्तेर्विपक्षे साक-
ल्यदानेनासाकल्यपराधः । [३] साध्ये साकल्यविशेषणेनैव धारणात् ।
तस्य सकलसाध्याप्रतियोगिकत्वात् । एतद्व्यापनोभयमावस्य प्रतियोगि-
तैवधिकरणमावसात् । नच प्रतियोगिवैयधिकरणघटकप्रतियोगितावच्छे-
दकवैशिष्ट्यस्य साध्यावच्छेदकताघटकसंबन्धेन निवृत्तनीयतया पर्याप्ति-
संबन्धेनतद्व्यापनविशिष्टासंभवादेतद्व्यापनस्य लक्षणघटकतया साध्ये साक-
ल्यविशेषणसत्येऽपि न क्षतिरिति भाष्यम् । तथाप्येतद्व्यापनोभयमावसा-
दादातिव्याप्तेरुच्यते । नपैवमपि एतद्व्यापनमावसादराभापमावसाति-
व्याप्तिर्दुर्वैरिपेति भाष्यम् । अन्यतस्तस्य अत्येकधर्मत्वेन तद्व्यापित्वाभापस्य
सकलताप्यनिष्ठमतिप्रतियोगिताकृत्याभावात् । तस्यैतद्व्यापनमावसादराभाप-
तया कदाचनैतद्व्यापनस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्त्या । नच साध्ये
साकल्यानुपादानेऽपि तस्यैतद्व्यापनवृत्तिरित्यादिच्छाभापं तद्व्यापित्वावच्छि-
न्नाभावं धावाय नान्वित्यासिरिति भाष्यम् । एतद्व्यापनप्रतियोगित्वविशिष्टसमा-
यसंपन्नेन एतद्व्यापनोभयसाध्यके एतद्व्यापनस्यैव तादृशसंबन्धेन प्र-
तियोगिप्रतिकरणतया तमावसातिव्याप्तिरित्याद्य तदावश्यकत्वात् । तस्यै-
वकृतेन संसर्गाव्यापनमेऽपि सत्त्वगनोभयसाध्यकत्वादिवादी, एतद्व्यापन-
मेन साध्यतायां हेतुप्रतियोगिताप्रकारत्वेन विनापि साध्याभापयति साकल्यं
तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन प्रतियोगिता-
वच्छेदकवैशिष्ट्योक्तवपि सत्त्वान्वयसमयेतोभयमावसादादातिव्याप्तिरस्यैव ।
यदिभूमोभयमावसादरेतद्व्यापनस्य सर्वसंभवात् । एवं इत्यादिगानोभय-
साध्यतादित्वादी समवायेनैव साध्यत्वे साधनत्वे च इत्यादिपक्षोभय-
मावसादादातिव्याप्तिर्दृष्ट्या । एवं घटव्यवहारकप्रमाविशेषणार्थीयत्वरूपसं-
बन्धेन घटव्यवहारकप्रमाविशेषणत्वघटावृत्तिर्धर्मस्तु मयसाध्यतत्वादावति-
व्याप्तिरारणमपि साध्ये साकल्यस्य मुख्यप्रयोजनं । तथातः तस्यैतद्व्या-
पनव्यापनवच्छिन्नाभावादेर्लक्षणाघटकतया साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नाभापस्य
प्रतियोगित्वधिकरणत्वाभावेन नातिव्याप्तिरिति चेत् । साध्ये साकल्यदानेऽपि
गमनपटितोभयमावसाध्यके एतद्व्यापनव्यापनवच्छिन्नाभापस्य तद्व्या-
पनव्यापनवच्छिन्नाभावादेर्लक्षणघटकतया घटव्यवहारकप्रमाविशेषणत्वघटावृत्तिर्धर्मस्तु
मयसाध्यत्वे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रमेयसामान्याभापस्य सकलता-
प्यनिष्ठमतिप्रतियोगिताकृत्या तादृशमावसादादातिव्याप्तिर्दुर्वैरिपेति, अतिव्याप्ति-
रस्यैव धारणाप्रयोजनत्वात् ।

१ रिवाज. २. मे. वा. २ तद्व्या. ३ साध्यतावच्छेदकताघटकत्वमेव प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वमित्येव अनेनेतु तादृशवृत्तिविशिष्टोभयमावसादराभापो दोषः ।
तद्व्यापनवच्छेदकत्वात् ४. मे. पु. अ.

यदा. प. ७

अन्यातिवारणाय साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान्वहेरि-
त्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस-
फलसाध्याभाववाधिकरणं गुणादिरेव स्यात् । अयोगोल्लादेर्हृदासंयु-
क्तत्वावच्छिन्नाभाववाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः । वह्निमन्त्रप्रकारकप्र-
माविषयो धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीगूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतत्तद्विपक्षापुत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमात्रपृ-
त्तितया सकलसाध्याभाववाधिकरणाप्रसिद्ध्या अन्यामित्रेति तदुपेक्ष्य
साध्ये साकल्यविशेषणं निवेशितम् । ननु साध्ये साकल्यविशेष-
णदानेऽपि वह्निमान्धूमादित्यादावन्यामितादवस्थम् । पर्यतादावपि
पर्यतीयवच्छेदित्वादिनाऽभावसत्त्वेन सकलसाध्याभावसत्त्वात् । व्या-

कृष्णमहीयं ।

व्याप्तेर्दुर्वारणादिति भावः । जगदीशेन तु साध्यविषयः स्नातवदा-
सर्वेऽपि साध्याभावे साकल्यप्राप्तिव्याप्तिरित्युक्तम् । तस्याध्यतावच्छेदकसं-
बन्धावच्छिन्नाभावप्रवेते न संगच्छत इत्यतोऽव्याप्तिरित्युक्तम् । अव्याप्ति-
श्चेति । अत्र तत्तद्विपक्षापुत्तित्वादिरूपेण साध्याभावमादायासंभवः ।
जगदभितं यदव्यादित्यादावपि तत्तद्विपक्षापुत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायासंभ-
व्याप्तेः समवादिति न साधु । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
विषयादिति सूचितम् । नप भवन्मने प्रतियोगितायां साध्यावच्छेदक-
संबन्धाविषयादायवसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिविषयधिकरणस्यैव
प्रवेते स्वरूपसंबन्धेन तत्तद्विपक्षापुत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायासंभ-
व्याप्रसिद्धेर्जगदीश्याऽतिव्याप्त्युदाह. मधुरतायीयोऽसंसर्गस्य संगच्छत
एवेति वाच्यम् । कस्यद्वयमभिवृत्त्याव्याप्तेरेवाव्याप्तिरभिधानाद्विद्यादिनैति

व्यापार्यं ।

नन्वेतद्रूपगगनोभयवानेतदसादित्यादौ साध्ये साकल्यविशेषणनिवेशस्य वास्तव-
प्रयोजनं घटवति । तथाहि साध्ये साकल्यविशेषे प्रतियोगिव्यधिकरणैतद्रूपला-
वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्ति साध्याभाववति सावरवविशेषणेऽपि दुष्येत् । तदि-
द्वेष्टे न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणस्य संबन्धाभावमादायासं-
भवे नातिव्याप्तिरिति चेत् । साध्ये साकल्यविशेषणदानेनैतद्रूपगगनान्यतरला-
वच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारतया साध्याभाववच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यापनाधि-
परस्यस्य द्वेष्टी सत्प्रतिवक्ष्याऽन्यथैव वा तत्रातिव्याप्त्यारणीयतत्तत्प्रयोजनस्य
वास्तव्यपरिहारात् । किन् निरुक्तसाध्यके एतदस्य दक्षितत्वावच्छिन्नाभावसाधि-
साध्ये साकल्यविशेषणादये लक्षणपठकतया साध्याभाववक्षी सावरवदानेनः

राग्यवृत्तिधर्मानिगच्छन्प्रतियोगिरत्नेनाभावविरुद्धेण वद्विधमोक्ष-
यान् वद्वेतिर्यादावतिव्याप्तिः । वद्विमन्मथानिषत्सब्रह्माध्याभा-
वानधिरणत्वात् । साध्यतावच्छेदकानिरिक्तो यो व्यामग्यवृत्ति-
वृत्त्यमदीयः ।

[illegible][illegible][illegible]

साध्यमाभावो वा, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको
ग्राह्यः । तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि
नातिव्याप्तिः ।

धर्मस्तदनयच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनेच लापनात् । साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैवामावे निवेशनमुचितम् । किं
साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्य तथैवाह—साध्यतावच्छेदकेति ।
साध्याभाववति साकल्यविशेषणप्रयोजनमाह—विपक्षेति । वैक-
ल्पिकयोः साध्यतदभावयोः साकल्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-

कृष्णभट्टीयं ।

च्छेदकत्वे तु बह्विधमकारकप्रमापितोपरत्वाभावात् सुलभो बोध्यः । लाघ-
वादिति । अथ गुरुधर्मेण साध्यतन्म्यक्तानुरोधेन प्रकृतसाध्यव्यापकताव-
च्छेदकरूपवच्छिन्नाभावस्य साध्यतया कथं लाघवमिति चेन्न । व्याप्त्यव्यु-
त्तिर्वा निहाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वसामान्याभावव्यभिच-
योगिताकत्वमेव निवेश्यम् । साध्यतावच्छेदकापर्याप्त्यव्यवहारादव्याप्त्य-
व्युत्तिर्गोचरवच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचयोगिताकत्वविशेषे तदपर्याप्त्य-
सम्प्रवृत्तिधर्मनिहायच्छेदकताघटितविशेषणनिषेधे च महतीरवात् । एवम्
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वविशेषणावश्यकतापरया गौर-
वात् । एवंच गुरुधर्मेण साध्यताकृतानुरोधेनाश्रयिपरिभाषित साध्यताव-
च्छेदकमेव निवेश्यम् । प्रमेयबद्धिभूतोभयसाध्यके च बद्धिभूमौमयाभाव
एव लक्षणपटय । त्वैव साध्ये साकल्यमन्वापर्यकम् । यच्च साध्यव्यापक-
तावच्छेदकताप्रतियोगितावच्छेदकयोरेकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च कालि-
कसंबन्धेन बह्विधतावच्छिन्नसाध्यके समवायेन बह्विधव्यभिचिन्नाभावसंग्रहसं-
गादिनि बाध्यम् । मिदमथमिति व्यायेव साध्ये साकल्यस्यैवाभिधा-
नात् । एवंच लाघवोक्तिसंगतिः । सर्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वं सर्वलक्षा-
व्यभिन्नप्रतियोगिताशे श्रुत्यसे तेन संबन्धेन साध्याशे साध्यतावच्छेदकं
भासत इति नियमेन कारिकसंबन्धेन बह्विधव्यभिचिन्नाभावपरामर्शसं बह्वि-
धसमवायावच्छिन्नावच्छेदकताकविधेयतासास्वनुमित्वावतिरेति । एतेन
[व्याप्त्यव्युत्तिस्त्वनिवेशेन] प्रमेयबद्धिभूमौमयाभावसाध्यकेऽप्यतिरेव । किंच
व्याप्त्यव्युत्तिस्त्व गुरुधर्मसाध्यावच्छेदकत्वमते, लाघवं तु तस्यावच्छेदकत्वमत

१ प्रतीप. २ ते पा. ३ कारिकसंबन्धेन बह्विधतावच्छिन्नसाध्यके समवायेन
बह्विधतावच्छिन्नाभाववात्तयाव ४. व. पु. न. ५ अरण इति. मे. दा.
५ समग्र बाधमिदं मे. पु. ना.

हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यपि हेत्वभावे प्रति-
योगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसयोगी कपिविभा-
गादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहेतुकेऽप्यव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वं साध्याभावे
तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्तीत्यकिञ्चित्करम् । तथापि हेत्व-
भावे तद्विशेषणप्रतिसिद्धान्तिनैव व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थलेऽव्याप्तिनि-
र्णयो भवतीत्येतदमिसन्धायैव तदुक्तम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च
न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके यथाविभहे-
तुके च तादृशसाध्याभावहेत्वभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः । अपितु प्रति-
योग्यनधिकरणवृत्तित्वं । तथाच प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशि-
ष्टसाध्याभावाधिकरणेषु यावत्सु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरविशिष्ट-
सन्वर्तते वोऽभावस्तप्रतियोगित्वमर्थः । तेन कपिसयोगी एतद्वृद्ध-
त्वादित्यादौ कपिसयोगाद्यनधिकरणगुणाविवृत्तित्वोपलक्षितकपिस-
योगाद्यभावस्य हेत्वधिकरणे सर्वेऽपि नाव्याप्तिः । नया एतद्वृद्धत्व-
वान् कपिसयोगादित्यादौ तथाविधकपिसयोगाद्यभावस्य हेत्वधि-

कृष्णभट्टीयः ।

तदधिकरणवृत्तिरिति शिष्टसाध्याभावाप्रमादुपाध्याते । एतेन परस्परव्या-
प्यव्यापकभावाभावापन्नत्वं साध्यवित्तेष्वपि प्रयुक्तं । कप्याद्यवृत्तिधीर्वा-
दित्यादौ कस्यापि रूपव्यवधानाधिकरणवत्त्वाभावेति नात्राधिकरणवृत्तिता-
वच्छेदकसाध्यताया उद्भवस्तल्ल इत्युपायान्वयसि । इत्थं पुद्गिरीणादित्यादौ
च विशिष्टाभावादिक्रमादुपाध्याहित्तत्वाप्राप्त्येदेनाप्यवस्थायात् इति ।

एतद्वृद्धत्वयानिति । एतत्प्रबोधनं चित्तम् । एतत्प्रत्येतत्तं वा सां-
ध्यतावच्छेदकम् । अत्र प्रिष्टाधिकरणतानिवेदो गौरवम् । एवञ्च विशिष्ट-
सत्ताया नान्वितिकत्वे नाव्याप्यवृत्तिव्यतिरिक्तवृत्तिव्याप्तेर्भेदत आह—
प्रतियोगीति । अतु [सु] प्रतियोगित्वेन साध्योपादानं व्यर्थं साध्यानधि-
करणत्वनिवेगे नु साध्याभावाधिकरणत्व व्यपमिति चेत् । इदानीं मूलाश्रु-
तोपेन साध्याभावाधिकरणताया स्वरूपकामातीत्यत्र स्वावच्छेदकावच्छि-

न्यावरणः ।

रूपगोमरामावश्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य समवायव्यवस्थेयान्वयसिद्धिरिति चेत् ।
परतस्तैव साध्याभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् साध्यावच्छेदकप्रति-
योगिताकामावश्यं युरूपमानञ्चिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाप्रतिद्वेषात् साध्यावच्छि-
न्नावच्छिन्ना ।

१ साध्याभावाधिकरणे इति कः च २ साध्य ३ ते वा ४ नारे
पठ्या ५ ते च

करणे सत्येऽप्यतिव्याप्तिः । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्याभा-
वाधिकरणत्वावन्निष्ठस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वमिति
फलितोऽर्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन चरमे हेतुतावच्छेद-
कसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम् । तेनायमात्मा आत्मम-
हाकालान्यतरत्वावित्यादौ न्यमिचारनिरूपकाधिकरणस्य फालित्य
फालिकसंबन्धेन साध्याधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । नवा वह्निमा-
न्धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयावदन्तर्गतकालज्ञानादिषु कालि-
कृष्णबह्वीयं ।

असामानाधिकरण्य-उभयसंबन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्वयस्याभिप्रेतदेन
घटाभावादिवारणाय साध्याभावनिवेशसाधयश्चकारवान् । पक्षास्तु प्रकृतसा-
ध्यानधिकरणत्वेऽस्य स्वयमभिधानीयेत्वादिति । यद्वै साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेऽयमाधिकरणाभ्यासः । सा-
ध्याभावनिष्ठप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तितानिरूपकं यथावत्तद्विषयप्रतियोग्यन-
धिकरणवृत्तितानिरूपकताकाभावप्रतियोगित्वोक्तावगीत्वमेव ब्रूय्यम् ।
आहमेति । नच साध्ये साकस्यावरोहिः । ज्ञानस्यैव साध्यत्वात् ।
[तेषां सर्वस्यापि निषेधितासंबन्धेन ज्ञानपरवाददोषः । जन्वज्ञानविशेषस्यैव
साध्यत्वात्] एवंच जन्वज्ञानरूपप्रतियोग्यनधिकरणे महाप्रकये कालात्मा-
न्यतरत्वरूपहेतोः सत्येनातिप्रसङ्गो नास्तीति । सहेति । एतेनात्मनै साध्ये
संबन्धसामाग्येन प्रतियोग्यनधिकरणं गगनादिकमेव स्यात्तु महामरुपः ।
तथापि कालिकसंबन्धेनात्मत्वसत्तात् । तत्र च हेत्वभावात् नतिप्रसङ्ग-
न्यावरणं ।

यद्वा साध्यवह्निमवृत्तितवच्छेदकमर्मान्विष्टप्रज्ञाभावस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगि-
ताया निवेशे तत्र उद्घरणसमन्वयसमवायित्वमिष्टम् । साध्याभावाधि-
करणयावच्छिष्टस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वमिति
फलितार्थ इति । यद्यप्युक्तफलितार्थे हेत्वभावे सकलसाध्याभाववच्छिन्ननि-
शेषणाप्रवेष्टानिर्धूमजगज्जगत्पञ्चानिर्वह्नितादित्यादौ वीचिकृत्वा नश्यमाणा व्या-
प्त्यस्यतिः । तथापि यथाश्रुतामिष्टायेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणतावयावत्ता-
व्याभावावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति चिचित्परिष्काराभिप्रायेण वा नश्यमाणा-
व्याप्तिः सङ्गमनीया । आत्ममहाकाठेति । अथ महत्पदानुपादाने धूम-

१ आत्मत्वप्रतिकरणेऽपि इति का. पाठः. २ यथाश्रुतस्यैव ना मै. ३.
अधिकम्. ४ करणत्वं इ. मै. पा. ५ धानीयम्. इ. मै. पा. ६ वस्तुतस्तु.
ने. पा. ६ मै. पु. अ.

रणो बोध्यः । तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादौ नाज्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्त्वादिना तादृशभावप्रतियोगिनि सत्त्वादावतिप्रसङ्गः ।

भावपदोपादाने चाक्षराधिक्यमिति वक्तव्यम् । तत्प्रतियोगित्वं साध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम् ॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । हेत्वभावनिष्ठप्रतियोगिवैयधिकरण्य- (शरीरे) स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनस्य प्रयोजनमाह—द्रव्यत्वादाविति । विशिष्टेति । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेत्यर्थः । प्रतियोगितायां (हेत्वभावप्रतियोगितायां) । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनस्य फलमाह—भवेति । अत्रापि द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुपपद्यते । विशिष्टसत्त्वादिना गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादिना । तृतीयार्यश्च अवच्छिन्नप्रतियोगिताकथं तस्य चाभावेऽनवयः । प्रतियोगिपदार्थैकदेशप्रतियोगितान्वितमवच्छिन्नत्वं वा तदर्थः । तादृशभावेति । सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावेत्यर्थः । नच हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिषेधसत्ते हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निषेधयताम् । वतोऽपि तत्प्रयोजननिर्वाहान् । तथाच द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताभावस्य हेतुतावच्छेदकत्ववच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिन्यासितवारणसंभवात्प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिषेधे सकलसाध्याभाववन्निष्ठाया हेतुतावच्छेद-

कृष्णमटीयं ।

मत्वं वा द्रव्यत्वं तेन न साध्ये साकल्याप्रतिषिद्धिः । अवच्छिद्येति । भव्यप्रकारतया भानात् वदित्वेव नास्तीति न प्रत्ययः । हेतुप्रतियोगित्वमात्रासहिष्णुताह—प्रतियोगीति । सक्त्येति । सकलतच्छिद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वाकाभावप्रतियोगित्वं तु बहुवीक्ष्यैर्मन्वन्धसंभवात्प्रोक्तम् । सक्त्येतिपदस्य तादृशपरिष्कारे सिद्धुमत्वव्याप्यवार्तिर्बद्धित्यादित्यादावव्यासिद्धानासङ्गतिरिति सकलसाध्याभाववच्छिद्धहेतुतावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रतियो-

कावच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूप-
 णाभाव(प्रतियोगित्व)वत्त्वमर्थः स्यात्तदपेक्षया सकलसाध्याभावव-
 न्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
 च्छिन्नानधिकरणता तद्वत्स्वरूपासदीयफलितार्थस्य ध्रुत्वात् । नच
 ममापि सरलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं तद्धर्म-
 वत्त्वमित्येवार्थः । स चातिलघुरेवेति वाच्यम् । एतादृशार्थकरणे
 मूलोक्तं प्रतियोगितायां व्याप्तिर्य व्याहन्येतेति मूलानुसारेण दीधि-
 तिदृता गुर्वर्थानुसरणान् । सक्तविशेष्यविशेष्यभावेन निवेष्टे
 व्यर्थविशेष्यतानवकाशान् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिक-
 रण्यनिवेष्टे सरलसाध्याभावरवन्निष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकर-
 णाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्यान्
 साधनवताददज्ञाया तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः । अस्मन्मते तु सत्य-
 तियोगित्वं चेत्ततो लभ्यस्य सादृशप्रतियोगितायच्छेदकहेतुतावच्छेद-
 कस्य व्याप्तिर्यया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य गुणेऽपि भ्रम-
 तादित्याहुः ।

यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विषयो वा, तत्र निर्धूमत्वव्याप्ये,

[अथ चतुर्थलक्षणदूषणम्] । एतद्वक्ष्यं दूषयित्वा उत्तरलक्षण-
मवतारयति—यत्रैकव्यक्तिकमिति । यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्रा-
व्याप्तिरित्यन्वयः । एतदूषणानेतद्द्रष्टादित्यादौ अव्याप्तिरित्यर्थः । अने-
काशेषत्वरूपसाफल्यस्य साध्येऽस्तत्वादिति भावः । साध्ये साफल्यवि-
शेषणं परित्यज्य कल्पान्तरानुसरणात् तदोपावकाश इत्यत आह—
विषयो वेति । विषयः साध्याभावात् । अत्राप्येकव्यक्तिक इत्यस्य
विपरिणतत्वानुपपन्नः । तथाचैतद्वदभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्याभा-
ववत्पेतद्वदादौ साकल्याप्रसिध्याऽव्याप्तिरित्यर्थः । सकलपक्षस्याशे-
पमानपरत्वे दोषान्तरगाह—निर्धूमत्वव्याप्य इति । तत्त्वेन
निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन । तथाच भूम्बत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यत्वात् वह्नि-
स्यावच्छिन्नाभावादित्यादावित्यर्थः । निर्धूमत्वावच्छिन्ने साध्ये एक-
हर्णमहीव ।

धिरुणत्तन्दुजम्बकोधे सादृशकोधे च विषयः यदूर्ध्ववच्छिन्नानधिकरणशब्द-
जन्यकोधे च यदूर्ध्वमन्तन्देन विशिष्टहेतुतावच्छेदकस्थले तस्योपादेयतया
साधारणादिका न विषय इत्याशयेन विशिष्टाविशिष्टहेतुरुक्त्यले विशेष्यविशे-
षणभावाद्योक्तिसङ्गतेः ।

[अथ चतुर्थलक्षणदोषः] अनेकाशेषत्वं स्वसमानाधिकरण-
त्वावधर्ममनागाधिरुणानेकसाध्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वं । निर्धूमत्व-
व्याप्यत्वं भूम्बदवृत्तिवत् । सादृशसंयमः साध्यतावच्छेदकः अन्यथा व्यभि-
चार्यम् ।

व्याप्तये व्याप्तेर्विशिष्टकार्थरूपतालुपपत्तिरतः । सकलसाध्याभाववन्निष्ठसाध्याच्छेद-
कावच्छिन्नानधिकरणवृत्तिलविशिष्टतिरुपिताविच्छरणाविरूपकामानीयहेतुताव-
च्छेदनावच्छिन्नप्रतियोगित्वं व्याप्तिरित्येव नक्तव्यं । तथाच हेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसमधिकरणनिवेशानुबोधो दुर्बल एवेति प्रतिभाति । तथापि सकलसा-
ध्याभाववन्निष्ठमेदमतिगोष्ठानच्छेदकनावच्छेदकहेतुतावच्छेदकानच्छिन्नलनि-
विष्टप्रतियोगिलक्षणावच्छिन्नार्थे तदर्थानुपपत्तिरित्यवधेयम् ।

[अथ चतुर्थलक्षणदोषः] । अनेकाशेषत्वरूपसाफल्यस्येति ।
अनानेकत्वं व्याप्त्यवृत्तिधर्मवर्णादधिकरणत्वम् । व्याप्त्यवृत्तिवत् चैकल-

१ तत्र दोषा इति वा. पाठः. तत्रैकव्ये इति मे. पाठः. २ सादृश इति वा. पाठः.

तत्त्वेन साध्ये, निर्बद्धित्वादौ चाध्याप्तिः । तत्र हेत्वभासस्य व-
द्भादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षवृत्तित्वादत आह—साध्यवदिति ।

व्यसिकतया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तन्नाप्यसाध्यकानुसरण । निर्धूम-
त्वव्याप्त्यस्य हृदादेस्तादृश्येण साध्यताया सहेतुत्वानुपपत्तिरतस्तत्त्वे-
नेत्युक्तम् । हेत्वभावस्येति । अथ बहुशात्मकहेत्वभावस्य प्रत्येकं
सकलसाध्याभासवन्निष्ठत्वात्सम्भवेऽपि सकलतन्निष्ठवद्वयभावादिभेदप्र-
तियोगितामादायैव छद्मस्य संगमनीयम् । हेतुतावच्छेदकसमन्वयेन
प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यनिषेधादेव व्यभिचारिणि सवन्धान्तरावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकहेत्वभासमादायातिप्रसमातवकाशेन हेत्वभावप्रति-
योगिताया हेतुतावच्छेदकसमन्वावच्छिन्नत्वानिवेशान् ।

पशु वह्निभेदहेतुकाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । भेदमेवस्यानवस्थाभ-
येनाधिकरणस्वरूपस्य स्वीकरणीयतया तथा तस्य च प्रत्येकं विधान्त-
तया यावद्विपक्षवृत्तित्वसम्भवात्तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनास-
म्भाविति । तन्न । आकाशाभावाधिकरणकभेदभेदस्याकौशाभभावा-
त्मनाधिकरणस्वरूपतया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव
लक्षणगमनसम्भवान् । नचैतादृशरीत्या आकाशाभासमादाय भेदहेतु-
कव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिप्रसक्त्या हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभावा-
धिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथासति अधिकरणस्वरूपाभावस्य
स्यस्मिन्नेव तदभावत्वेन वृत्तिरिति नातिव्याप्त्यवकाशः । एवचाका-

हृत्त्वमदीयम् ।

चारिवापि । व्यभिचारिणि आत्मनिष इत्येवादित्यादौ । भेदहेतु-
वेति । गुणकान्धभेदादित्यादौ । स्वस्मिन्नेवेति । पदभेदादेरुपहेतुभेदत्वेन
न्यावरत्नम् ।

पशु, पश्वच्छेदकधर्मावच्छिन्नतापवर्गास्तिरुद्धरूपमेव तन्निष्ठत्वं स्वसमानाधिकरण
नेदमतिभोगितावच्छेदकत्वादात्म्यैतदुक्तसमन्वयेन त्रिषिद्धयैरिति शब्द-
न्यदेतत् । अक्षरपत्त्यं च सममित्याहुतपदार्थतावच्छेदकपरमन्यापकीभूतो
योऽनन्तत्वाव्यासस्य प्रतिबन्धमिदो भ्रमस्तत्पर्याप्त्याधिकरणत्वं बोध्यम् । भेद-
हेतुकंति । गुणवान्धभेदादित्यादौ । स्वस्मिन्नेवेति । पदभेदह-

१ पश्वच्छेद इति का पाठ २ स्वरूपस्य स्वरूपीयतयापि मे दुष्टरे अति
नन् ३ जीवाभासभावान्तर ४ मे पा

शाभावमादाय नोक्तव्याप्तिपरिहारसंभव इति वाच्यम् । उक्तस्थले आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिरूपधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसंभवेन तादृशविशेषायाः निष्प्रयोजनत्वात् । बहिर्भूतहेतुसंस्थले च साध्याभावाधिकरणस्य हेतुरूपप्रतियोग्यनभिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसंभवविरतिः ।

अत्र केचित् । यत्र बहुवचनान्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं बहुवचनान्यत्वविशिष्टबहुवचनमात्रं हेतुः । तत्र बहुवचनस्यापि सकलसाध्याभावान्तर्गततया तत्र बहुवचनभावेदासत्त्वेन समादाय लक्षणगमनासंभवात् । नच तादृशविशिष्टहेतुरस्यले हेतुः (मन्) भेदस्य सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासंभवेऽपि अस्पष्टस्य विशिष्टात्यन्ताभावस्य समादायैव लक्षणं संगमनीयमिति वाच्यम् । प्राचीनमते विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावविशेषाभावाध्यामनतिरिक्ततया तादृशविशिष्टाभावस्य बहुवचनभावतन्मध्युभयरूपत्वेन सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासंभवात् । अथैवमपि विपर्ययादिसंयन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य बहुवचनसाध्यात्यन्ताभावस्यास्पष्टतया सकलभूतवन्निष्ठतया समादायैव लक्षणं संगमनीयमिति चेन्न । वृत्त्यनियामकतया विपर्ययादिसंयन्तां अत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान् । रात्रौगादिरूपव्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुवचनसाध्यात्यन्ताभावस्यास्पष्टतया सकलभूतवन्निष्ठत्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकीभूतबहुवच-

कृत्यंभवेति ।

रात्रौगादिरूपव्यधिकरणस्य वृत्त्यनियामकत्वम् । यदि हेतुभेदत्वेन रात्रौगाभावस्य केवलान्यत्वित्वं तदा घटभेदरूपहेतौ रात्रौगामावरूपहेतौ भेदसत्त्वेन घटभेदो न घटभेद इति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः । हेतुत्वभावेत्वेन हेतुतावच्छेदकव्यच्छिन्नयादशप्रतियोगिताकाभावेन । दूधितिरात्रोक्तस्थलेऽप्यस्त्युदारेऽप्यादिपदमात्रस्थलेऽप्यातिरिक्ति पदतां सर्वं दूषयति ।

अत्र केचिदिति । अथैवमपीत्यादि । बहुवचनसाध्यात्यन्ताभावस्येति । बहुवचनसाध्यात्यत्वविशिष्टबहुवचनसाध्यात्यन्ताभावस्येत्यर्थः । अस्पष्टतया । भतिरिक्ततया न ह्यत्र विशिष्टाभावः । विशिष्टावच्छेदकसंबन्धानव-

पगतविशेषेण सवन्धेन वृत्तिपदितसामानाधिकरण्यसवन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकधूमाभावव्याप्यवान् तादृशसामानाधिकरण्यसवन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नरमात्रादित्येतत्परम् । तत्र धूमसामानाधिकर-
ण्यरूपस्य सकलसाध्याभावस्याधिकरण हेतुरपि । तस्य धूमाधिकारणे
सन्धान् । तत्र च हेतुभेदमात्रायापि न लक्षणसमन्वयसंभवः । अत्य-

कृष्णमद्वैत ।

तान्तर्येदकप्राप् । इदं स वादित्यादौ निश्चितसत्ताभावस्य विरोधविशेष
न भावरूपतामते सकलसाध्याभाववच्छिन्नताभावेनातिव्याप्तिविरहाद्हेतुता-
वच्छिन्नतावच्छिन्नप्रतियोगिताविशेषण बोधादेयम् । गुणद्विप्रत्येकं वद्व-
भावभेदतद्भावो कीर्तनमस्त्विति चेत् । तत्र प्रतियोगिता न हेतुतावच्छि-
दीभूतवह्नयभावत्वावच्छिन्नेति प्रत्यविरोधात् । तस्माद्विहितामृद्व्यादित्यादौ
साध्याभावरूपकल्लिप्तधूमाभावमादावातिव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छिन्नक-
र्मावच्छिन्नतामावच्छिन्नं चाप्यम् । वह्नयभावभेदासत्त्वेनेति प्रत्यक्षं गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितान्नवच्छिन्नकमेत वह्नयभावान्वत्त्वविशिष्टवह्नयभावभेदप्रमिष्ये-
त्येक । एवं च कालिकसमन्वयवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावभेदविशिष्टव
ह्नयभावभावस्य हेतुरपि तादृशभावस्य प्रतियोगितावच्छिन्नकत्वं निष्प-
त्तम् । ननु कालिकसमन्वयवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावव्यावविशिष्ट
वह्नयभावाभावकालिकसमन्वयवच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावभावयो स
तन्निपत-वेनैव च हेतुवह्नयभाववत्त्वेन च प्रतियोगितान्नवच्छिन्नकत्वं । ननु
विशिष्टवह्नयभाववत्त्वेति प्रतियोगिताया हेतुतावच्छिन्नकत्ववच्छिन्नताभावेना-
व्याप्तिरूपस्येति चेत् । तत्र तेन सवन्धेन हेतुभावस्य वह्नयभावोऽप्यव-
च्छिन्नक । तेन सवन्धेन वह्नयभावभावस्य तु तेन सवन्धेन वह्नयभेद-
प्येति अवच्छिन्नकभेदेनैव तयोर्भेदात् । अन्यथा क्विप्ययोगाभावविपरि-
तयोगाभावयोरप्येवमप्येति । एवं विशिष्टताभावस्य विशेषताभावविशेष
णामावाप्त्यामनक्तिरिति चेत् इदं विशिष्टसत्तावच्छिन्नतावच्छिन्नप्रतियोगिता-
क्षया निर्वाक्यादिनि । येषां सत्ताया निश्चितसत्ताभेदासत्त्वेन तमादाय
लक्षणसमन्वयो नास्ति । सकल स्तर्गते साध्याभाववन्ति तेषां सृजत जन्म-
प्रतियोगनधिकरणवच्छिन्नेन कालिकसमन्वयवच्छिन्नहेतुभाववत्त्वेन अन्ता
रुप्युदात्तमवात् । तथापि महाचार्येति स्तुतत्वात्तथा बोधः । एतद्विधितिप्रत्या-
स्यपि नृपि तादृशसाध्यादेरप्यत्र इति तत्राय । हेतो साध्याभाववत्ता-
सपत्तये विशेषणताविशेषेणेति । रूपस्येति । तत्समन्वयवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकानामावात् तत्समन्वयरूप इत्याद्येनेदम् । तस्य सामानाधिकरण्यसव-

१ एतद् इति नु अविद्यम् २ इतिव्यादि हेतुतावच्छिन्नप्रतियोगिता इति नु प्रत्यक्षं
एव केन इत्यत्र इति वा अविद्यम् इति नु अ ५ इति वाच्यं इति पाठ

न्ताभावमादाय तदसंभवो दर्शितरीत्यावसेयः । इत्थंच विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावविशेषणमावाभ्यामनतिरिक्तत्वेऽपि न दोषासंगतिरिति परास्ताम् । तत्रापि कालिकसवन्धावच्छिन्नाभावमादाय दोषवारणसंभवान् । तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकसवन्धेनैव प्रतियोगिबैयधिकरण्यं निविष्ट । प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नत्वेनैव निविष्टेत्यभिप्रायेणैव तदोपदानं । हेतुतावच्छेदकसवन्धेन प्रतियोगिनैयधिकरण्योपादाने तु अग्रिमलक्षणापेक्षया गौरवमेवेति लक्षणान्तरावतारं धीजं बोध्यं । मतेन सत्त्वलक्ष्यस्य व्यापकत्वार्थकतया साक्षात्भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव निच्छिन्नैतदलक्ष्यार्थः । धूमयान्वहेरित्यादौ प्रमेयतादिना यद्भवमायस्य साध्याभावव्यापकत्वे (पि) न क्षतिः । यद्वापानच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपत्वस्यैव लक्षणत्वात् । एवंच हेतुभावे प्रतियोगिनैयधिकरण्यं

कृष्णमहीप ।

न्धेन यद्भवभावकस्य हेतो । दर्शितेति । हेतुभावस्य सामानाधिकरण्येन यद्विरूपस्य तत्सामानाधिकरण्यरूपत्वेन नावात्मात् । कालित्येति । एवं पर्यंतवृत्तिरूपभ्यसार्वा कालित्यसम्बन्धेन हेतो स येऽपि तद्वधिकरणपटात्पन्नाभावावच्छेदेन तदुभावोऽपि बोध्यं । वनु साकस्य समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकनिष्ठव्यतिरिक्तरूपकस्य समभिव्याहृतपदार्थान्यपिसकलशब्दोत्तरवृत्तिज्ञानोपमन्वानात् । साध्याभावाधिकरण्यावृत्तिरित्ये [स] भावकार्यं ज्ञेयलक्षणं । तत्रच यद्भवभावकस्य कालिकसंबन्धेन वा वृत्तिरिति हेतो सत्तावान् जातेरित्यादौ तदग्रमिद्धि । इत्यभिन्न वृत्तिप्रसङ्गादित्यादौ हेत्वभावाभावे सत्तादौ तादृशत्रयवृत्ति च [पूर्वं स्वभावपरिकरणावृत्तिसाध्याभावस्योक्तौ च सत्ताभावयाम् जात्यभावादित्यादौ च हेत्वभावाभावे साध्याभाविकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमावायेन वृत्तप्रसिद्धादिकम्] येषां माह—व्यापकतेति । एवं चेति । ननु सत्तावान् जातिमवृत्तिरव-

न्यापरक ।

नपरं तेन प्रतियोगिताया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणकत्वेऽपि न क्षतिः । तादृशमिच्छित्यवयवाभावापत्तिरिति ज्ञेयता तदन्तत्वेन तदवच्छेदकतया न शङ्क । तथा सति तादृशविशिष्टाभावस्य चरुमात्रहृदयवच्छेदेन कालवृत्तितानुपपत्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण्यदेवैव कालवृत्तित्वावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । सत्त्वलक्ष्यस्य व्यापकत्वार्थकतयेति ।

कृष्णमहीय ।

लक्षितप्रमाणविच्छिन्नाधिकरणवृत्तिवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामाद्यस्ताभ्या
भावाधिकरणताकत्वं साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वम् । अथवा स्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकामाद्यानधिकरणमिरूपिता वा वृत्तिता सत्त्ववित्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकामावद्वृत्त्वसाध्याभावाधिकरणताकत्वं तत् । तेन प्रतियोगिता
वच्छेदकद्रोहोऽप्यलक्षणविषया भवानुपगमेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एत-
द्वर्मेक्ष स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावस्तत्पर्यवसायित्तया किं न रोचयेदित्यु-
च्यते नित्यपरिहरत्वात् । यत् साध्याभावसामानाधिकरण्य हेतुतावच्छेद-
कस्वरूपान्यतरसंबन्धेन वाच्यम् । तेन सत्तावान् जातेरित्यादी न दोष इति ।
तद्वत्तत् । अन्यतरत्वेन ससर्गाद्यानुपगमात् । उपगमेऽपि वा पर्वतो वद्वि-
मान्पर्वतानुयोगिक वद्विशिष्टकालिकसंबन्धेन पर्वत वाभावादित्यादी हेतुता
वच्छेदकस्वरूपसाध्याव्याप्यतरात्मस्वरूपसंबन्धेन पर्वतवाभावसामानाधिकरण्य
साध्याभाववद्भावावृत्तिव्याप्यतापक्षवाच्यपक्षे । विज्ञेयरूपेण ससर्गाद्यानुप-
गमेऽपि महाकाशान्यत्वविरहितत्वाभावाद्याल्लोकसंबन्धनाकाशाभावा-
दित्यादी हेतुभावाभावात्ताकाशाभावा मव साध्याभावप्रति निष्ठे स्वरूप-
समन्वेन सत्तावच्छेदकत्वम् । साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकप्रतियोगितामिदो न
कोऽपि दोष इति बोध्यम् । यत् प्रतियोगित्वेयधिकरणवद्विशिष्टसाध्याभावव-
द्विच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकत्व धूम-
शब्दवृत्तिव्याप्यवित्त्वव्याप्यतायाय वर्तिष्येति । कस्मिन्योगादिसाध्यकरात्
हाय प्रतियोगित्वेयधिकरणत्वम् । वृत्तिर च स्वरूपसंबन्धेनैव तत्तुच्छम् ।
सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादी जातीनां स्वरूपसंबन्धेनासत्त्वेन हेतुभावस्य
साध्यावृत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वेनाव्याप्ते । यत् यद्विमान् गेयादित्यादौ व्यभिचा-
रे शैबालाभावात्तस्य प्रतियोगित्वेयधिकरणवद्विशिष्टवद्व्याभावाधिकरणवद्विच्छि-
न्नसत्ताकाकभूतलवृत्तितानवच्छेदकतया साध्यावृत्तितानवच्छेदकगगनव्याप्य-
त्वादित्यव्यतिरिक्ति । तद्वद्वद्वमेव । तथापि यैपालाधिकरणवृत्तितानवच्छेद-
कत्वसत्तात् । महाकाशान्यत्वविरहितत्वाभावे साध्ये कालिकसम्बन्धावच्छिन्न-
पटवाभावाद्युपनिचारीति न दोषलेशोऽपीति । यत् साध्याभाववद्वृत्तित्वा-
दित्यादौ साध्याभाववद्वृत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वमन्येन, प्रत्येकानुमान एव
गमत्वात् । नापि यद्विच्छिन्नसंबन्धेन, निर्णयमन्येन वाभावमादापतिष्यते ।
नापि स्वरूपहेतुतावच्छेदकान्यतरसंबन्धेन, अन्यतरत्वेन ससर्गाद्यानुपगमात् ।
तदुपगमेऽप्यगमनिष्ठ पटवाभावादित्यादी कालिकसंबन्धेन हेतुता साध्याभाव-
वृत्ति स्वरूपसमन्वेन हेतो सत्तावच्छेदकत्वम् । यत् साध्यावृत्तिव्याप्यतावच्छेद-
कत्वहेतुतावच्छेदकवच्छिन्नाधिकरणतामिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृ-
त्तिप्रतियोगिताकत्वमन्येन विदोष्यम् । यत् वृत्तिवैऽपि

शृण्वभट्टीय ।

स्वरूपसद्वन्धनिवेश इति न कोऽपि शेष इति । तद्विरोपरूपेण ससर्गतान्
 नोक्तं भिर्भट्टाचार्यद्वैतचक्रमेव । तस्याहेतुतावच्छेदकसन्धान्यहेतुप्रतियोगि
 कस्यन्यान्धसम्बन्धापत्तिश्च तादृशहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वात् वा
 मृत्तिये विरोपणम् । तथाच सत्तावान् जातेरित्यादौ तथाविधस्वरूपसम्बन्धा
 वच्छिन्नवृत्तित्वसत्त्वाद्याव्याप्ति । अयान्नामभिन्न प्रमेयादिस्तादौ कालिकस
 वन्धेन हेतुताया हेतुतावच्छेदको य कालिकसवन्ध तद्वन्धप्रमेयप्रतियोगि
 कस्यन्यो दस्तत्रिज कालिकसवन्ध एवेति तद्वच्छिन्नतायाभावाधिकार-
 णीभूतामवृत्तिपात्रसिद्ध्याव्याप्ति । एष सत्तावाग्नप्रमेयादिस्तादौ समवायेन
 विषयितया च हेतावधि समवायादरेव तादृशसवन्धताहेतुप्रतियोगिकत्व
 प्रदर्शनी हेतुतावच्छेदकसवन्धेन सवन्धिव निरपेक्ष । उक्तहेतुत्वव्याहयानु
 द्धारम् । अथ साध्याभाववदवृत्तिभावेर्यद्भावापत्तिप्रानुयोगिताकथं ननु
 भावच्छिन्नप्रतियोगिवत्त्वं हेतुप्रतियोगिवत्त्वस्यार्थ । दक्षितस्थले चामवृत्ति
 वत्सत्तावाधिरैव तथाविधो धर्म धूमवान्हेतिस्तादौ वा ज्ञेयनमप्रभववहि
 रवादेस्तादृशधर्मत्वेऽपि न छनिरिति चेन्न । आत्मवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकाव्यक्त्य कथमपि सत्त्वसवन्धे स ज्ञेयव्याहयानुद्धारयिति चेत् । यथा
 समवायसद्वन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाभाववत् सत्तावामेवोपेयते । एवं का
 लिकसवन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाभाववत् [कालमयवृत्तिधर्मविषयितासव
 न्धावच्छिन्नप्रमेयाभावाभाववत्] विषयितायमेव । तथाच हेतुप्रतियोगि
 गिरैव हेतुभावाभाववत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकथमेवेति न कोऽपि शेष ।
 ण्यमसमभिन्न समवायवृत्तिप्रोभयवन्धेन कालवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयादि
 स्तादौ हेतुतावच्छेदकसवन्धाव्याहयानुद्धारयति । नचैवमुक्त्ये
 श्वाहिताद्वरभ्यमेव । धूमवान्हेतिस्तादावन्तिथ्यातिविरणार्थं हेतुतावच्छेद
 कावच्छिन्नानुयोगिताकथस्य साध्याभाववदवृत्तिये भावव्यक्तया तथाविध
 समवायसद्वन्धावच्छिन्नवृत्तिभावावत्ता तादृशानुयोगिताकथाभावादिति
 वाध्यम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकथस्य सत्त्वच्छिन्नव्यापकत्वात्
 च्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताक वरूपवात् । अथवा केवलान्वयित्वमन्योन्या
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकवात्सन्ताभावरप्रतियोगिताव्यव
 हारान्तरवर्मीदृशस्थले व्याप्तिर्मूलतम्यवेति । वैश्वपि साक्यलस्योऽपि हेतु
 तावच्छेदकसवन्धान्यहेतुप्रतियोगिकसवन्धानवच्छिन्न साध्याभावरवृत्तिव
 निवेशयितु शक्यम् । [नचैव वृत्तिमान्सयोगेन रूपादिन्याद्वरवतिव्याप्ति हे
 तुतावच्छेदकसवन्धेन तत्त्वित्वेति साध्याभावात् । एवञ्च देवभावादी मति-
 योनिवैयधिकरणनिवेक्षेऽपि सत्तावाग्न्यव्याहयितादौ न शेष इत्यालोच्य तत्र
 तादृशसद्वन्धनिवेशे व्याहयमान् हेतुभावे प्रतियोगिवैयधिकारव्य परित्यज्य

अस्तु वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्तात्त्विकं प्रति यादृश-
संबन्धेन हेतुभाववत्ताग्रहप्रतिबन्धकः तादृशसम्बन्धेन स्वावच्छि-
न्नाधिकरणमित्यस्याभावाधिकरणकं यद्यत्सं वद्विन्नत्यमेव सा-
दृश्यमधीयं ।

निराकृत्य व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं स्वावच्छिन्नानधिकर-
णत्वरूपं साध्याभाववति निषेधे तद्व्यप्यभावप्रतियोगित्वं वैयर्थ्यापरित्यज्य
निष्कर्षमाह—अस्तु चेति । तथापि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिषे-
धानुरोधेनाह—अस्तु चेति । व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं
न स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव साध्याभाववति तद्व्यप्यभावप्रतियोगित्वं
वैयर्थ्यापरित्यज्यार्थं निष्कर्षं कृतं । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुमत्ता-
ग्रहविरोधितासंबन्धेन साध्याभावव्यापकतादात्म्यच्छेदकत्वं यद्वर्मावच्छिन्नानां
साधिविरोधितासंबन्धेन तद्व्यप्यभावप्रतियोगित्वं यद्यपि योषामाश्रयण्यपि अस्तु चेति ।
गुणैर्मातृसत्त्वं परप्रतिफलवर्धमेवेति बोध्यम् । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वस्यानु-
पादाने तत्संबन्धमिति कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाकद्वयव्यापकाभावादि-
त्यादी कालिकसंबन्धेन व्यभिचारिण्यनिव्याप्तिः कालिकसंबन्धस्य स्वरूपसं-
बन्धेन हेतुमत्ताग्रहविरोधितानियामकतया न कालिकसंबन्धेन स्वावच्छिन्ना-
नधिकरणत्वस्य व्यभिचारित्वकाधिकरण्यभूतसंबन्धासमानकालीनपदा-
र्थमाश्रयिनीपदाश्रयिनीत्वात् ।

अथवा अयमसमा कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाकाकाशाभावाभा-
वादित्यादी स्वरूपसंबन्धेन व्यभिचारिणि स्वरूपसंबन्धस्यापि धर्कित्वसं-
बन्धेन हेतुमत्ताग्रहविरोधितानियामकतया तेन स्वरूपसंबन्धेन स्वावच्छिन्ना-
नभिवरणार्थं गगनाभावमादाय न संबन्धीति गगनराशापरादिषु स्व-
देनोपादाय तदवच्छिन्नानधिकरणं साध्याभावव्यापकत्वं वदित्विच्छिन्नानि
हेत्वभावे सत्तादृशव्याप्तिरित्ये हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेत्युक्तम् । अथवा हेतु-
मत्ताग्रहविरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं चेत्तदा-
स्मत्तद्व्यप्यसाम्येन व्यभिचारिणि व्याप्ता हेतुमान्तरवत्त्वं वदयामि । तद्व्या-
प्यसंरूपं हेतुमत्ताग्रहमादाय पूर्वतो घटाभाववतिनि प्रतियोग्यधीभूतग्रह-
मिषयीभूतस्वरूपसंबन्धेन गगनाभावव्यावच्छिन्नानधिकरणकाम्यत्वस्य हेत्व-
भावे सत्तादृशव्याप्तिः । हेतुमत्ताग्रहसंवच्छिन्नत्वनिषेधेऽप्यवरुद्धकत्वप-
क्षांस्तिनिषेधोऽसंभवः । तद्विनिषेधे धर्कित्वसंबन्धेन हेतुमत्ताग्रहमादायोक्त-
दोषमत्तावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वरूपं वाच्यम् । यत्तच्च निमित्तसंबन्धेन हेतु-
मत्ताग्रहव्यापिका न वापि प्रतिबन्धतेति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेत्युक्तम् ।
तच्च त्रिविधेऽपि विभिन्नवर्मावच्छिन्नहेतुमत्ताग्रहमादाय व्यापकत्वम-
प्येति वाच्यम् । तेन संबन्धेन धर्कित्वसंबन्धावच्छिन्नधर्मिकहेतुमत्ताग्रहव्या-
पकत्वस्य निषेधनीयत्वान्न अयमपदान्यतरनृत्तिपर्यवन् वातिकसंबन्धावच्छि-
न्नात्मा याभावममत्रायममत्रावच्छिन्नात्माभावोभयस्यादित्यादी वि-

ध्याभावव्यापवतावच्छेदकत्वम् । इत्थञ्च सत्तावान् ज्ञातेरित्यादौ
वैतादृश एव जातित्वामायत्तादिकमेव तद्विज्ञ च जात्यभावत्वा-
दिकमिति लक्षणसमन्वयः । इत्थञ्च एतद्वृक्षत्ववान् कपि-
सयोगादित्यादौ अपिसयोगाभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वाप्रसिद्धा
अपिसयोगाभावत्व वैतादृश एव इति अपिसयोगाभावत्वस्य साध्या
भावाव्यापकतावच्छेदकत्वादित्यत्राप्रिवारणाय हेतुभावे प्रतियोगि-
वैयधिकरण्य विशेषणं देयमेव । न देयमेव वा अधिकरणस्याभा-
वः ।

पक्षस्याप्तमनो हेतुनताप्रद्विरोधितामियामसीगुतकारिकसबन्धन हेतुभावा-
नधिकरणत्वा व्याप्तिः स्यादन्तो हेतुतावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्य निवदथ । घटबाधू
माभावदानपथ घटकामिनात कारिकसबन्धनावच्छेदकधर्मदर्शनस्य प्रतिपद्य
कतया तादृशकारिकसबन्धमादायाव्याप्तिरतो हेतुभावनिवेशः । नचधर्मपि
भूमाभाववान् भूमाभावचानपथ भूमाभाववामिना कारिकसबन्धनावच्छे-
दकधर्मदानस्य मातवन्धकत्वात्तद्विषयकारिकसबन्धमादायाव्याप्तिर्दुर्वारिवान
माध्यम् । तापदेन विहितार्क-उत्पन्नस्यकतया कतवान् अभावहेतुकस्य
मिवारिण्यतिव्याप्तविशेषणतास्वभावेष्टा । देयमेवेति । तथाच समसियो-
ग्यनधिकरण्य यदास्तान्निध्याभिकरणं तद्विज्ञ यदाध्यभारवाभिकरणं यद्विज्ञ
सत्क यत्न तद्विज्ञ यमित्यर्थः । नन्वमेतद्वृक्षत्ववा अपिसयोगाभावादित्यादौ
सयोगाभ्यन्तरेण स्वपदेन दुर्धरः । स्वमानयोगिनः सयोगाभ्यन्तरेणभिकर-
णप्रसिद्धे । स्वपदेनाभावाभ्यन्तरेमादायातिव्याप्तिरित्यत आह—न देयमिति ।

व्यापकः ।

सकलशब्दस्य व्यापकत्वरतमस्यस्य शरत्त तच्छाब्दवैधानिकस्यापि मानस-
वादादाय नियतमिति वाच्यम् । यस्तु व्यापकत्व सकलशब्दस्य शक्यं लभ्य
येति यदाभूतमेव सम्भविति तदसदिव प्रतिभाति । तथाहि सकलशब्दा हपवन्त
सकलपदनिष्ठ प्रविषीषमिच्छादी घटे व्यापकत्वाप्रतीक्षापत्तः । इतरथा सकलशब्दे
पदायेति वगभारदन्तिवर्णानुपपत्तः । एतेन सकलशब्दाव्यापकत्वं उत्तरप-
दायतानच्छेदकमन्तत्वं निरूपितं येनावशो व्यापकत्वस्य तु हपप्रविषीषयो-
रन्वय इति निरूप्यम् । पदावतावच्छेदकपदस्य घटविशेषणतयोपस्थितत्वा-
त्तस्य व्यापकत्वा वयस्ककविशेषणतयव्याप्तिरप्युपस्थितिविहेदत्वात् । व्यापकत्वस्य
रूपमपि च रूपत इति तद्विज्ञानानुपपत्तः । सविशेषणाया वृत्तिर्न इतस्य
च निरूपणयोग्य नलमिषुणवचनामिति दिक् । देयमेवेति । तथाच तद्विज्ञि-
तद्वत्तात्तत्त्वं व्यापकतावच्छेदकत्वं विव शीय । निरूप्यस्य तादृशसयोगा-
भावस्य स्वपदेनोपादानसम्भारानामित्याति । नन्वमेतद्वृक्षत्ववा अपिसयोगा-
भावात्तादायवित्याप्तः । तत्र सप्रतिपक्षव्यविकरणतत्त्वस्यसिद्धहेतुभावस्या-
प्रतिपक्ष तादृशहेतुभावस्य स्वपदेनोपादानसम्भारानावत् आह—न देयमेव

यस्यैवाधिकरणमिदं तत्स्थाने निवेशनीयत्वात् । अपिसयोगाभावादे-
रिव तदधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य साध्याभा-
ववति सत्वेनास्तिव्याप्त्यनवकाशात् । अधिकरणत्वाभावादिश्याभावा-
प्रतियोगिकतयाऽस्तिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषेणैव तद्वत्त्वं सा-
ध्याभाववति विरक्षणीयमिति । एवञ्च निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नि-
त्वादित्यादौ हेत्वभावात् न ह्ययादेः प्रत्येकं यावद्विषयवृत्तिरेवेऽपि
हेत्वभावात्त्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वात् साध्याप्रतिरिति पूर्वपक्षो-
ऽप्यकिञ्चित्तरः । यत्र यावता साध्याभाववता सम्भवस्तत्रापि प्राति-
स्यिकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशेषणतया लक्षणप्र-
दक । ननु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणैतदोपदानात् । प्रप-
रान्तरानुसरणेन परिष्कारे सबललक्षणानामेव परिष्कारसम्भवादृष्टं
पह्यितेन । इति चतुर्थलक्षणदोषः ॥

छान्दोग्यम् ।

[यदिच, प्रतियोगिमेव अधिकरणमिति, यदुक्तं चिच्छाभावत्वमेव, स्वा-
च्छिन्नाधिकरणमिदं साध्याभावाधिकरणकान्यत्वात्तु योगितया निवेशयते ।
तदा दृष्टव्यं साध्यापिसयोगाभावादित्यादाय निव्याप्त्यभावेऽपि साध्याभावे
न देशमिति प्रमाणतरो बोध्यम् ।] ननु तद्वत्तद्वत्त्वव्यापकव्याप्यादिस्यादौ
हेत्वभावत्वावच्छिन्नाधिकरणाप्रतिषेध्याऽतिव्याप्तिरित्यत आह—अधिक-
रणत्वाभावस्येति । ननु हेत्वभावाधिकरणत्वाभावो हेतुरूपस्य साध्या-
तथाच दक्षिमाधूमव्याप्यादौ तद्वत्त्वभाववत् कालिकत्वपक्षेण तद्वत्त्वव्याप-
सिद्धौ हेतुत्वावच्छेदकत्वान्नेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावात् निवेश्यम् ।
तथाच साध्याभाववति सामान्यादौ तेन सबन्धेन तद्वत्त्वप्रतिषेध्या तत्तादा-
जातेरित्यादावप्यासिद्धौ आह—अधिकरणत्वाभावादिद्येति । यत्रेति ।
साध्याभाववति प्रमत्तवृत्तित्वावच्छिन्नवृत्तिहेत्वभावेत्यर्थः । एकविषयके
॥ साकश्ये न देशमेवेत्याशयः । ननु साध्याभाववत्तया निरवच्छिन्नत्वम् ॥
इति शक्यते । सयोगिमिदं शुण्ठ्यादिसाध्यादिव्याप्तिः । अतएव साध्याभावे
निरवच्छिन्नवृत्तिकल्पमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं वा अपिसयोगसाध्यकाव्याप्ये ।
आते कथञ्चिद्विच्छिन्नासाध्याभाववत्तान्निवेशोनावोयेऽपि द्वितीये तथाविधसा-
ध्याभावाप्रतिषेधे साध्याभावे प्रतियोगिविषयिन्त्यवशिष्टोपपन्नमुच्यते । हेत्व-
भावे तु गुरतरप्रतियोगिमेव अधिकरणविशेषण हेतुमेव, किन्तु साध्या-
भाववति साकश्ये निरवच्छिन्नवृत्तित्वमेव दावताम् । नचैवमात्रमभिन्न कालि

अनन्योन्याभावस्य साध्यवचानच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यु-

[अथ पञ्चमलक्षणम् ।] साध्यवचनमितिभेदमादाया(ति)व्याप्तिं
परिहरति—अत्रेति । साध्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति ।
साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतारत्वमि-
त्यर्थः । तेन बद्धिमान्धूमादित्यादीं तत्तद्विपर्ययावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदमादाय न दोषः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्त्ववि-

दृश्यमदीर्घम् ।

कसंज्ञापापच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वादित्यादीं काटिकसम्बन्धावच्छिन्नदोष-
भायमादायानिव्याप्तिर्गुणैरेव धाव्यम् । पूर्वमते प्रतियोगितायां हेतुता-
वच्छेदकसंज्ञापापच्छिन्नतायास्तत्त्वैरेव एवमने तत्तियोगितावच्छेदकत्वादिनि दोषः ।
पुनरन्ये द्रव्यभिन्न संयोगिभेदादित्यादावव्याप्ते प्रतियोगिभेदमपिहरणस्यै-
वावश्यकात् । अथवा संयोगिभेदाभावस्य द्रव्यत्वात्तत्त्वैरेवमेवमेव सा-
ध्यताभाववशात् । हेतुभाववशात्तायां वा न निरवच्छिन्नत्वमुच्यते । तथासति
साध्यत्वमिच्छाप्रवृत्तिरोपितानियामकतत्त्वसाध्यावच्छिन्नत्ववशादि निवेतनीयता-
पक्षे । असम्भवेत्यत्र प्रतियोग्यवच्छिन्नत्ववशिष्टे साध्यत्वादित्यभिप्रायः ।
इति चतुर्थलक्षणदोषः चतुर्थलक्षणं च समाप्तम् ।

[अथ पञ्चमलक्षणम् ।] साध्यतावच्छेदकेति । विपरितया
वक्ष्येतिविशिष्टवद्भेदकारणाय साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां साध्य-
तावच्छेदकतापटकसंज्ञापापच्छिन्नत्वमावेष्टयन् तथाच तेनैवोचभेदवारणे
तद्विशेषणवैयर्थ्यम् । नच रूपवान् बुद्धिरीत्यादित्यादीं विपरितया रूप-
त्वविशिष्टवद्भेदकारणार्थमेव तद्विशेषणं प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्य-
निष्ठत्वनिवेशेऽपि गुणवान् बुद्धिरीत्यादित्यादीं विपरितया गुणत्वविशिष्टव-
द्भेदो दुर्भार एवेति धाव्यम् । साध्यतावच्छेदकद्रव्यपकत्वस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकताया निवेतनीयत्वादिति । मैवम् । व्यापकगतीरे साध्यतावच्छेदक-
तापटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वव्यवस्थानवश्यकता प्रत्युक्त व्यापकतानिवेश
पुनर्गौरवादिति । बद्धिपट्टेभवद्भेदकारणाय पर्याप्तमिति । अनुयोगितावच्छे-
दकावच्छेदेनैवेति श्रवकारः । प्रकाशकृत्यद् च क्लृप्तामात्राधिरारण्यवरण-
योगो नास्तीति प्रदर्शयति । तेन जलं च द्रव्यं सम्भवदिति वाक्यस्य नञ-
व्यापारः ।

येति । तददाने एतदुक्तत्वान्वयितव्योपास्तित्वात्तुकातिव्याप्तिं वारण्यधिक-
रणतायावत्तत्त्वैरेवसाधितम् । इति चतुर्थदोषः चतुर्थलक्षणं च समाप्तम् ।

१ निवेद्यम् ।

त्पत्तिचललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो घटादन्य इति ॥
इति दीधितौ पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

क्षिप्रबहिमस्त्व एव पर्याप्तत्वात् । व्युत्पत्तिचललभ्यम् अन्यादिपदस-
मभिव्याहारवल्लभ्यम् । नन्वपदसमभिव्याहारज्ञानस्यैव तादृशपदस-
मभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्यवितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावशब्द(पुद्धि)त्यावच्छिन्न प्रत्येव जनकत्वादिति भावः । व्युत्प-
त्तिचललभ्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवायमिति सूचितम् ।
तादृशसमभिव्याहारस्थले कप्रतियोगिताकागावगात्रबोधेऽतिप्रसङ्ग
सूचयति—नहि भवतीति । प्रामाणिकव्यवहार इति शेषः ।
तथाचान्वधिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलघटेऽपि पीतघटादिभेद-
सत्त्वेन तादृशव्यवहारोपि स्यादिति भावः । द्रव्यं न घट इत्याद्य-
प्रयोगात् । अनुयोगितावच्छेदकात्रच्छेदेनैवान्योन्याभावादिरम्यादि-
पदेन प्रत्याख्यते । अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियोग्यवृत्तिरेव धर्म
इति प्रकाशकवद्भीकृतमुत्पत्त्यनिरोधाद्धटो घटा(घ)न्य इति प्रयोग-
यात्समभयान् । नील इति । घटादन्य इत्यादौ प्राचीनसमये पञ्चम्याः

कृष्णमदीयः ।

धैर्योऽप्येवतावच्छेदकत्वेन जलमिश्र द्रव्यमित्यर्थे निराकरणपराचयवदप्रत्याधि-
रोधः । अन्यथा अनुयोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्याभावादेव तादृशार्थो
प्रसक्तवत्तदुक्तगतेरिति । अनुयोगितेति । अव्याप्यवृत्तिद्विरावच्छिन्नोऽस्य
तदनवच्छेदक एवानुयोगितावच्छेदक इवार्थो द्वित्वादिविशिष्टप्रतियोगिनो-
धकपदासमभिव्याहृतत्वेन द्विरावच्छिन्नाभावबोधवत्त्वमित्यस्य स्वीकार्यः ।
तेन द्वित्वान्यविप्रतियोगितेदस्य घटावच्छेदेन सत्त्वाद्धटो घटान्य इति
प्रयोगस्य दुर्वास्ताप्रसङ्गः । पञ्चानु प्रयोज्यमागावेनैव पदपरित्याग इत्यपि
द्रष्टव्यः । निरोधादिति । पारणेत्यनेनाश्रितः । अनुरोधादिरापि पाठः । ननु
नीलघटत्रयस्य कश्च प्रतियोग्यवृत्तिरिति चेत् । मितिष्ठतज्जकारं गुणान्य
इति व्यवहारस्य प्रागाप्यायदसौन्यच्छिन्नकत्वं । प्रतियोग्यवृत्तियदर्था वा
प्रतियोगितुक्तितानवच्छेदक तद्धर्मावच्छिन्नधर्मेन भेदानुयोगितावच्छेदकमिति
न योपि दोषः । नीलघटत्रयावच्छिन्नकत्वं च घटावृत्तिरिति दीधितिकारोक्त्यु-
त्पत्तिरप्यावश्यमिति बोध्यम् । साध्यवदन्येति समाप्ते साध्यवत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितानस्यैव लक्ष्यवत्त्वात्तदुत्तरभावप्रत्ययवच्छिन्न दीधितिकृतामनु-
चितमित्याशङ्क्यापरिहाराय साध्यवत्तोऽन्येति व्यास इव समासस्थले साध्यव-

प्रतियोगित्वमर्थः । तत्रच प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वाद्य-
वच्छिन्नत्वविशिष्टाद्येय(वा)त्वसम्बन्धेनान्वयः । अथवा केवलमाधै-
यत्वमेव (वा) घटस्य सन्न्यः । धर्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरपि अव-
च्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयोपगमात् । एक(२)विशेषणत्वेनोपस्थि-
तस्यान्यत्र पारतन्त्र्येणान्यस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोगित्वस्य
व्युत्पत्तिर्द्वैचित्र्येणान्यपदार्थरूपेभ्यो भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः ।
घटान्य इत्यादौ निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
विशिष्टो लक्षणया घटाद्विशदार्थः । तत्पुरे पूर्वपदस्य तत्तद्विभक्त्य-
न्तर्धविशिष्टे लक्षणवित्वात् । वाटशब्दादिपदार्थस्य चाभेदसम्ब-
न्धेन भेदेनान्वयः । नवीनमते (५) घटादन्य इत्यादौ अनुयोगित्वं
पञ्चम्यर्थः । तत्रच प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघटत्वाद्य-
वच्छिन्ननिरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । अनुयोगितायाश्चाभयतास-
म्बन्धेन भेदेऽन्वयः । समासस्थले च घटत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयो-
गिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चाभेदसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः ।
अथैव साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्येतादृशलक्षणयाक्यान् अमेदसम्बन्धेन
वाटशब्दप्रतियोगिताविशिष्टविशेषितस्तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषि-
तो वा यो भेदस्तादृशवृत्तित्वमेव प्रतीयते । तथाचानुमित्यौपचिकव्या-
प्तिस्वरूपनिष्ठासाया तादृशलक्षणाभिधानेऽर्थान्तरप्रसङ्गः । तादृश-
प्रतियोगितासम्बन्धेन तादृशानुयोगितासम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषि-

लक्षणमधीय ।

एतावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन कथयितुं इष्टमते वैकालिकतामासिकार्थं
वृत्तिरिति—घटान्य इति । विशेषरूपेण सम्बन्धस्यानुपगमात् । अत्रच्छि-
न्नविशेषितप्रतियोगिताया अलम्बावाह—अथवेति । यदाद-यो च घटा
दित्यादौ पञ्चम्या प्रतियोगित्वं चेत्पर्यं । तदा घटविशेषप्रतियोगिताया निरू-
पकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावबोधो वाच्यः । नच निरूपकत्वस्य रूपनिवामन-
तया तादृशमावाप्त्येव न सम्भवतीति नवीनमतानुवाचनः । अनुयोगि-
त्वचायगतारूपस्वरूपसम्बन्धेन वनते । तत्सम्बन्धस्य च वृत्तिविषयभूतया
नानुपपत्तिरिति भावः । घटो नेत्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटमात्रोपग-
मेऽपि च क्षतिः । घटो न नेत्यादेर्नैवहास्यैवास वादलो घटादन्य इत्यभिहितं,
इदानीं समाप्ते तादृशप्रतियोगितासम्बन्धेन लम्बयितुमाद्यते—अथेति ।

दिवाक्यस्य च प्रमाणत्वान् । अन्वयितावच्छेदकनिरूपितपारिभा-
षिकमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां भासत इत्युपेयम् । अतः साध्य-
वदन्य इत्यादौ मतुन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसंन्यस्य सा-
ध्यापेक्षया गुरतयाऽनवच्छेदकत्वेऽपि नोत्तलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः

कृष्णमहीचं ।

पत्ति । तादो इन्धनत्वावच्छिन्नमेदसमवादिनि । किंच घटो न प्रमेयगत-
मिति प्रयोगानुपपत्तिः । गगनरापेक्षया प्रमेयगगनत्वस्य गुरतया तदव-
च्छिन्नमेदमपि । अतः सन्निरूपितपारिभाषिकावच्छिन्नं च प्रतिपोगि-
ताया भासत इति वचन्यम् । तच्चेदवच्छिन्नत्वं यदि स्वनिर्गुणवर्गीया-
दिरूप तदा संपोषेव गगनरावशिष्टसंबन्धिनोऽप्रसिद्धिरिति चेत् । अत्र-
चित् । अन्वयितावच्छेदकव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वे तात्पर्यं । एवञ्च प्रमेयगा-
नररूपं यद्वन्वयितावच्छेदकं तद्व्यापकं यद्गगनत्वं तद्वच्छिन्नं चमेद पारिभा-
षिकतदवच्छिन्नत्वमित्यदोषः । स्वविशिष्टसंबन्धित्वं संबन्धिवद् संपाता-
यात स्वात्मकं यद्विशिष्ट इति वा निवर्धित । अभावपदं च मेदार्थकमिति
तत्ताभ । नन्वेव बहिर्न बहिरित्यदिप्रयोगावच्छिन्नैरेव । बहिरित्युक्तान्वयि-
तावच्छेदकव्यापकीभूतो यो यद्विषयोभयत्वरूपो धर्मः तद्वच्छिन्नमेदस्य
याचितत्वात् । नच व्यापकतायाः प्रतियोगित्वविकरन्वय न द्वयः । तथाच
यद्विषयोभयवृत्तिरित्येव बहिरित्यसमाविकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन
बहिरित्याव्यापकमेवेति वाच्यम् । बहिरं घटपटोभयमिति प्रयोगानुपपत्तेः ।
मेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटपटोभयत्वस्य अन्वयितावच्छेदकीभूतशिव
समाविकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तद्व्यापकत्वसम्भवात् । एतौ न
द्वारित्यादिप्रयोगानुपपत्तिश्च । एवञ्च व्यापकतायाः प्रतियोगित्वविकरन्वयत्वा-
वश्यकतया बहिरं बहिरिति व्यवहारो दुर्बल एवेति चेत् । अन्वयिताव-
च्छेदकधर्मसमन्वितधर्मावच्छिन्नत्वभेदे तद्वन्वयितपारिभाषिकमवच्छि-
न्नत्वं परवन्नुक्तत्वं च न बहिरत्वेन समन्वितमित्यदोषः । नयेवमपि द्वेय-
तान्मयिवद्वित्वेन समन्विततत्तावच्छिन्नोभयत्वावच्छिन्नमेदमादाय बहिरं
बहिरिति प्रयोगावच्छिन्नं वाच्यम् । अन्वयितावच्छेदकसमन्वितधर्म-

न्यायस्तः ।

पातार्थेऽन्वीयमाने साध्यवद्विशेषितमेदवद्विशेषितवृत्तितत्तावच्छिन्नस्यापि ताट-
नवृत्तितत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसम्बन्धेनान्वयः स्वीक्रियत इति न्याये
शब्दगोचः । न चमेदेनैकविशेषितारण्यद्वयवद्विशेषितवर्मावच्छिन्नाभावभेदेनैक-
पदावतावच्छेदकविशेषतापदावच्छिन्नवद्विशेषितवर्मावच्छिन्नाभावोऽन्य एव । प्रतियो-
गितावच्छेदकमेदादिति कथं निश्चिन्नवय इति वाच्यम् । समन्विततामाधानामे-
कदोषमेव तादवच्छिन्नाभाववर्मावच्छिन्नत्वात् । अप्रामाण्यमिति ।

इयते कम्बुमीवादिमान्यटादित्वादौ विशेषदर्शनामनुमितेः प्रामाणि-
क्ये निरुक्तपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वमेवानुमितौपयिकन्यासित्यटकं ।
तादृशगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसम-
शीलत्ववादिनस्तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नत्वमेव व्याप्तिशरीरे निवेश-
यन्ति । इति पञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

कृष्णमट्टीयं ।

योगिताप्यप्रसिद्धैवेत्यत आह—कम्यति । निरुकेति । साध्यविशिष्टसं-
वन्धनिष्ठभाष्यप्रतिबोहितावच्छेदकं यद्यत् तत्तद्व्यक्तिव्यपक्षिप्रभेदवृद्धवह-
मौवच्छिन्नप्रतिबोहितावच्छेदकमेदमित्यतः सर्वत्र कृष्णं कार्यमित्यर्थः । पारिभाषि-
कावच्छिन्नार्थं न निवेदनीयं । किंतु स्वरूपसंबन्धरूपावच्छिन्नत्वमिति मता-
न्तरमाह—तादृशेति । उभयतापत्यत्वेऽवलम्बयित्वा च भवन्ताभाष्यप्रति-
बोहितानवच्छेदकधर्मवत्साध्यकत्वं । तथाच कम्बुमीवादिमत्साध्यकाव्याप्ति-
रपि मूलकाराभिमतैवेति भावः । केवलान्वयिभिन्ने द्रव्यं प्रथिमीत्यादित्वादौ
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य केवलद्रव्यत्वाद्गौरवेण तद्भेदाप्रतिज्ञा अस्यातिरि-
क्तैवेत्यस्तरनः ॥ इति कृष्णमट्टीये पञ्चलक्षणीविवरणम् ।

- व्यापकं ।

बोधजनकलक्षणप्रकारतानिरूपितइच्छीयविशेष्यतासंबन्धेन साध्यसंबन्धविशि-
ष्टप्रकारकभावविशेष्यकज्ञानसंय तादृशान्दबोधहेतुतया तस्य च तादृशसंय-
न्धप्रकारकज्ञानाभवेन तादृशसंबन्धज्ञानाभावेपि न तदनुपपत्तिः । शाब्दबोधे
संबन्धतात्पर्यज्ञानं न हेतुः किंतु प्रकरणज्ञानमेवेति मतामिप्रायेणेति केचित् ।
नानियतसंबन्धस्थल एव संबन्धतात्पर्यज्ञानं हेतुरित्यमिप्रायेणेदमुक्तसंबन्धस्य
नियतताम तज्ज्ञानापेक्षेत्सपरे । अथपि प्रतिबोहितायां तत्तत्प्रकारेण निवेदे
तत्तादृशप्रतिबोहितावच्छेदकत्वाभावकूटवद्वर्मावच्छिन्नत्वमेव पर्यवसितं तत्र
न कम्बुमीवादिमत्त्वस्य संबन्धः कम्बुमीवादिमत्त्वप्रतियोगिकपदार्थापदितत्वा-
त्तथापि स्वसमानाधिकरणतादृशकूटवद्वर्मावच्छिन्नत्वमेव संबन्धतया विवक्षितं
सामानाधिकरूप्यपटकाधिकरणतांगस्य कम्बुमीवादिमत्त्वप्रतियोगिकतया तद्व-
दितस्य निरुक्तकूटवद्वर्मावच्छिन्नत्वस्य कम्बुमीवादिमत्त्वसंबन्धत्वनिर्वाहः । यद्वा
स्वमितिष्टिष्टसंन्यतिष्ठामापीयप्रतिबोहितावच्छेदकत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिप-
मौवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमौवच्छिन्नत्वमेव संबन्धवमवधारितपर्यन्तमु-
पलक्षणं । तस्य कम्बुमीवादिमत्त्वप्रतियोगिकपदार्थापदिततात्त्विकसंबन्धत्वनिर्वाह-
इति ध्येयम् । (इति पञ्चलक्षणी संपूर्णा) ॥

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणे ।

नापीति । साध्यमनुमानाधिकरणं यस्य, यदाधिकरणान-

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वलक्षणे यदि तदधिकरणादृ-
त्तित्वासामानाधिकरण्यं निवेदयते, तदा द्रव्यं सत्त्वादित्वादावतिव्या-
भिः। सत्तायाः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वात् सादृशासामानाधिकरण्यान-
धिकरणत्वात्। तद्वनधिकरणदृत्तित्वस्यासामानाधिकरणपदार्थत्वेऽनन्त-
रवस्थमाणलक्षणाभेद इत्यतो न्याचष्टे—साध्यमिति। असामानाधि-
कृत्यंसङ्गीतं ।

अथ सिंहध्याग्रलक्षणविवरणम् ।

तदधिकरणेति । यद्यपि समानमधिकरणं दत्तेति न तथा । अधिक-
 रणद्रव्यद्वयधिकरणत्वात्किञ्चनैव निर्णयवत् । यत्र भव्यः सामानाधिकरण्यम् ।
 साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकर-
 ण्यस्य भव्यः साध्यासामानाधिकरण्यमित्यवधीभावः । तथाच साध्या-
 धिकरणावृत्तिवैकल्यः । तत्र तत्संबन्धिकार्यबोधकोत्तरपदव्यतिथ्यमुद्घातेन
 सर्वं नश्यमास इति नश्यमप्यनिवेशोपपत्तिः । ननु न सामानाधिकरण्य-
 वत्सामानाधिकरण्यमित्यवधीभावोत्तरं साध्यपदव्यतीतपुरो न ह्यवधार्य-
 मतः । येन समासाप्रतिष्ठपदार्थान्वयस्याप्युत्पन्नतया अवधीभावसमासघटक-
 समासपदार्थे अधिकरणे साध्यपदार्थान्वयवग्रमेवमयेन समासपदस्य साध्या-
 धिकरणे वक्ष्यथा । साध्यपदस्य तत्तापस्यमाहकतायाश्च स्वीकारेण भव्या-
 न्यायत्वं ।

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणचिह्नरक्षणम् ।

[illegible]

करणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणाधिकरणार्थकत्वे

न्यापरजं ।

साध्याधिकरणनिरूपिताभेयतायान् लक्षणवाऽधिकरणपदार्थः समानपदं । तादृशाधेयं लक्षणा तात्पर्यप्रादुर्भावः । समानाधिकरणपदोत्तरगावप्रत्ययेन तादृशाभेयत्वं योज्यते । साध्यस्य सामानाधिकरण्यमित्यत्र साध्यपदोत्तरपक्षार्थं आधेयत्वं तस्य सामानाधिकरण्यपदार्थकतवाभेयतायामन्वयस्यादृशसाध्यसामानाधिकरण्यपदार्थस्य नमर्थेऽभावेऽन्यथ इति साध्यनिष्ठाभेयताभिरुपकाराधिकरणनिरूपितवृत्तिलाभात् साध्यासामानाधिकरण्यपदार्थः । तदनधिकरणवृत्तित्वस्येति । समानमेव सामानं साध्यस्य सामानं न भवतीति साध्यासामानं तादृशिकरणं यस्य स साध्यासामानाधिकरण्यस्य भावः साध्यासामानाधिकरण्यमिति विप्रदे, समानपदार्थः अभेयतानिरूपकं तदैकदेसाभेयतायां साध्यपदोत्तरपक्षार्थाभेयताया अन्वयः नमर्थो भेदवान् तदैकदेशे भेदे प्रतियोगितया समानपदार्थान्वयः तस्याच्च साध्यनिष्ठाभेयतानिरूपकमेदवान्साध्यासामानपदार्थः साध्यासामानाधिकरणं यस्येति बहुव्रीह्याधिकरणपदार्थः आधेयतानिरूपकं तदैकदेसाभेयताया यदपदोत्तरपक्षार्थाभेयताया अन्वयः तथाच यन्निष्ठाभेयतानिरूपकं साध्यनिष्ठाभेयतानिरूपकमिति विप्रदेवाक्यार्थः समासवाक्ये साध्यानधिकरणवृत्तिर्लक्षणवाऽधिकरणपदार्थः साध्यासामानपदं तादृशलक्षणादात्तपदमाहकं भावप्रत्ययेन तादृशवृत्तित्वं बोधयति इति साध्यानधिकरणवृत्तित्वं साध्यासामानाधिकरण्यपदार्थ इति केचित् । परंतु साध्यपदं साध्याधिकरणलक्षणं समानपदस्यातिशयार्थः भावप्रत्यये निर्देशः यद्वा अतिशयं तादृशत्वाच्च साध्यसमानमित्यस्य साध्याधिकरणमित्यस्येत्यर्थः ततश्च साध्यसमानं न भवतीति व्युत्पत्त्या ननोऽभावयति लाक्षणिकतया साध्याधिकरणमेदाभावात्साध्याधिकरणमित्येववदितः साध्यासामानपदार्थः अधिकरणलादिवद्भेदप्रतियोगिकाभावरूपस्य आह्वयुभयार्थित्यमवलोक्यतादात्म्यरूपस्य साध्यामेदस्यापि संसर्गनिर्भेदवृत्तित्वेन वा धटिततया संसर्गनिरूपकलाभयो मय्यतिशेयस्यापि साध्याविषयकत्वात्तादृशार्थकसाध्यासामानपदेनाधिकरणपदस्य बहुव्रीहौ भावप्रत्यये च साध्याधिकरणवृत्तित्वं साध्यासामानाधिकरण्यपदात्म्यता इति वदन्ति । यद्यप्यस्य साध्याधिकरणमेद इति । साध्यवैयधिकरण्यलधिकरणलक्षणलक्षणार्थमेद इत्यर्थः तत्रापि साध्यस्य नि अधिकरणं यस्य स साध्यधिकरणस्य भावः साध्यवैयधिकरण्यमिति विप्रदे विषयाधिकरणं भेदश्च खण्डयत्यर्थः अन्यतानामनेकार्थत्वात्प्रत्युत्साध्यपदार्थोन्विताधिकरणस्य भेदे तस्य आधेयतानिरूपकत्वाधिकरणपदार्थेऽधिकरणपदार्थकदेसाभेयतायां यदपदोत्तरपक्षार्थाभेयतायान्वये यन्निष्ठाभेयतानिरूपकं साध्याधिकरणमित्यमिति विप्रदेवाक्यार्थः । समासे तु साध्याधिकरणमित्यवृत्तिर्लक्षणवाऽधिकरणपदार्थः पूर्वपदे तात्पर्यप्रादुर्भावः भावप्रत्ययेन तादृशवृत्तित्वं बोधयति इति साध्यानधिकरणवृत्तित्वं साध्यवैयधिकरण्य-

दावव्याप्तेश्च । सत्त्वादेर्द्रव्यत्वाद्यनधिकरणाधिकरणकत्वादतस्तदधि-
करणतया तत्पदं व्याचष्टे—यदधिकरणेति । यदधिकरणानधिकर-
णकं साध्यं सत्त्वानधिकरणत्वस्य व्याप्तिरित्ये, व्याप्तेर्विशिष्टैवार्थतानुप-
पत्त्या विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वानिर्वाहः । यत्त्वत्त्वाननुगमेन
सत्त्वाधिकरणत्वाभाववृत्तस्य निवेक्षनीयतया गौरवचेत्याशयेन य-
कृष्णमदीय ।

विषय सादृशान्तरतामाह । तदधिकरणपरत्वेति । सत्त्वार्थं यदधिकर-
णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदप्रतिषेधव्यधिकरणक साध्यमित्येवेष्वप्य । यत्तु ज
गदीहोन साध्य भवमानाधिकरण यस्येत्यस्य साध्यं यदधिकरणावृत्तीत्यर्थं ।
तादागधिकरणाय च लक्षण । तत्राप्य यद्विमान्धूमादिस्वादौ यद्विमानस्य तत्त
द्रूमाधिकरणावृत्तिष्वप्यव्याप्तिरिति द्वितीयव्यत्ययेऽप्युक्तमित् । तत्रैतादृशार्थव
र्तने किं बीजम् । न तावत् इत्यप्य सत्त्वादिस्वादावनिव्याप्तिवारणम् । द्रव्याजस्य
सत्त्वाधिकरणवृत्तित्वेनाभिव्याप्ते । अथतार्थकत्वेन तदुद्धारणानुपयोगात् ।
यदि तु साध्यं यदधिकरणसामान्यवृत्तिभिन्नमिति वार्थं किंतु यदधिकरण
व्यतिरिक्तवृत्तिभिन्नमिति, तदा तद्विद्याहनुद्वारेऽपि शून्यकत्वाभेदो मृदे-
स्यभिरेत्यस्य द्वितीयपरपोऽन्यथावतामिह । सत्त्वाधिकरणानधिकरणकसाध्य
पदानधिकरणनगोनीत्याह । यतिरिति । अथवा व्यभिचारिण्यतिव्याप्ते ।
व्यापराह ।

युत्पत्तौ यदधिकरणमधिकरणविशेषनिवृत्तिरिति विप्रवृत्तावस्था । समासवाक्ये
यदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगिकभेदप्रतिषेधव्यधिकरणवृत्तिर्लक्षणोत्तरपदाथ पूर्वपदं तात्पर्यमा
हन्मिति, तदधिकरणानधिकरणकमसमानाधिकरणपदाथ इति कथितम् । अत
मानाधिकरणमित्यत्र न समानमधिकरणं यस्य साध्यस्येति अनुत्पत्तिः । यत्र च
समानपदाथ शीवालाद्यधिकरणे यत्पदार्थसाध्याधिकरणभेदो विधेयः । नतु समा-
नपदार्थभेद साध्याधिकरणे विधेय इति नान्यत्वात् विवास्पृतापदार्थलाभ इत्यन्ये ।
परेषु न समानमधिकरणं यस्य साध्यस्येति अनुत्पत्तौ यत्पदार्थसाध्यस्य रामा
नपदाथऽनिकरणेऽन्यत्वात्साध्याधिकरणविशेषितननर्थभेदसाध्याधिकरणपदार्थं शी-
वालाधिकरणपदेऽन्यत्वा इति स्वीकारानन्यत्वात् विनैव दाम्यतापठान् समर
सीति यद्विह । यदधिकरणानधिकरणं साध्यं सत्त्वानधिकरणत्वस्य
व्याप्तिरित्येऽपीति । यद्यप्यवयवौ न साध्यासमानाधिकरणमनधिकरणत्वमिति
लक्षणवाक्यवाक्यमिह । किंतु साध्यासमानाधिकरणं यस्य तत्त्वाननिकरणत्वमिति
विप्रवृत्तावस्थादेव । तथापि तस्य तादृशव्यत्ययव्यत्ययव्यतिषेधव्याप्राप्तमिति ।
लक्षणवाक्यतात्पर्यमपिपदगीभूतार्थस्यैव लक्षणत्वस्यान्यत्रोक्तत्वाल्लक्षणवादजय-
तादयोपपिपदगीभूतार्थस्तत्त्वसंज्ञार्थमिति इति द्वयम् । गौरवं चेति ।

धिकरणं साध्यं तत्त्वं, साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगि-

त्वतत्तापदितसाध्यासामानाधिकरण्यपदार्थमाह—साध्यनिष्ठेति ।
साध्यनिष्ठं यदसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणीभूतवर्त्तिकचिद्व्यतिवृत्ति-
त्वाभावाः । तत्प्रतियोगित्वं च तत्प्रतियोगिकोटिनिविष्टाधिकरणकत्वम् ।
साध्यनिष्ठाभावीवाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसदन्वयेन य-
द्वच्छेदकं तद्वृत्तिरिति यावत् । बहिर्मान्धूगादित्यादौ साध्यनि-
ष्ठाभावो ह्यदाधेयत्वाभावस्तदीयप्रतियोगितायां निरूपितत्वं उत्तसं-
वन्धेतावच्छेदकोद्भवादिः । तद्व्यतिवृत्तित्वानधिकरणत्वं धूमादाविति
लक्षणसमन्वयः । अत्र साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं साध्यताय-
च्छेदकसवन्धान्छिन्नं माहम् । अन्यथा बहिर्मान्धूगादित्यादौ पर्व-
तादिसमवेतत्वाद्यभावमादायानुपपत्तेः । तथाच सत्तावान् सम-
हृष्यमदीत्य ।

पदार्थमिति । साध्यासामानाधिकरण्ये शब्दे साध्ये असामानादि-
करण्य मध्येति व्युत्पन्नत्वाद्गीकारेण भावप्रधाननिर्देशात्साध्यनिष्ठासामा-
नाधिकरण्ये प्रतियोगित्वमम । इत्यत्र सत्तादित्यादेर्भाष्याय यत्किञ्चिदिति ।
एतन्नु प्रतियोगित्वशब्देन सामानाधिकरण्ये निरूपकत्वग्रहणे तत्राभावीप-
पत्ताय । अतस्तत्प्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरण्यमात्रनिष्ठत्वा अतिव्याप्ते
गृहीतुमशक्यत्वाद् अहम् । तत्प्रतियोगित्वं चेति । प्रतियोगियद्वत्वेना-
धिकरण्योपादाने क्षित्येष्टनेन नास्तारपरीतिभयेन तत्प्रतियोग्याधेयतानि-
रूपकत्वेन तदुपादेय । स्वाधिकरण्यभूतवर्त्तिकचिद्व्यतिवृत्तिप्रतियोगिकत्व-
त्वाभावविशेषश्च हेतुः । विवर्ण्यात् । ननु सधुक्तत्वासधुक्तलोभपामात्रप्रति-
योग्याधेयतानिरूपकत्वात् धर्मतादौ सत्त्वादन्यासितिरित्यतोऽवच्छेदकं न निय-
मयति । साध्येति । तादृशप्रतियोगिनावच्छेदकत्वं अपयोगोक्तवृत्तिरन्वये
पर्याप्तत्वादनित्यापि । हेतुनावच्छेदकसदस्यावच्छिन्नतद्वृत्तिरिति चेत्तौ च

न्यायस्त ।

इत्युपलक्षणम् । अतर्क्यशुद्धयतापि द्रष्टव्या । साध्यनिष्ठेति । साध्येऽसामा-
नाधिकरण्य साधिकरण्यनिमित्ताद्वृत्तिसामास्ये वक्ष्य्य तत्साध्यासामानादि-
करण्यमिति व्युत्पत्त्या भावप्रधाननिर्देशात्साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यकत्वम
इति
चेति । असामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरण्य एव सत्तावच्छे-
दकारिण बहवादिहेतुवैदित्यादिरित्य आह—तत्प्रतियोगित्वं चेति । सा-
ध्येति । तादृशावच्छेदकत्वसायोगोक्तवृत्तित्वे पर्याप्तत्वादनित्यासित्यो

वायित्वादित्यादौ साध्यनिष्ठाभावीयसमवेतत्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छे-
दकाधिकरणाप्रसिद्धेरव्याप्तिः । बहिष्मान्भूमादित्यादावपि धूमा-
दावयोगोलकीयबहुयादिनिष्ठपर्ववादिश्रुतित्वामावप्रतियोगितावच्छेद-

वृणमहीधं ।

असंभवं इत्यतो निरूपितत्वमन्वयेनेत्युक्तं । समवायित्वं । समवायातु-
योगित्वं । स्वरूपसंबन्धेन हेतुः । वक्षररूपेऽपि हेतुनामच्छेदकसंबन्धेन
वृषप्रसिद्धेः समवायेन हेतूपेक्षा । ननु समवेतत्वासमवेतत्वोभयाभा-
वमादाय तादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धेरधिकरणाप्रतिषेधनुधावनं तादृशाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाया अपेक्षतात्वादीं सचेऽप्यधिकरणे तद्वत्तावादिनि ।
ननु साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्यधिकरणमेव विवक्षणीयं तत्र साध्यतावच्छेद-
कसंप्रत्यापत्तिश्चापेक्षतामन्व्यावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविषेयात्त दोषः ।
तादृशेन व्यधिकरणेन सत्तायां सामान्यावभावरसंभवात्सिद्धता आह—बहि-
मानिति । अयोगोलकेति । अथ महानसीयबहुयादीं पर्वतवृत्तित्वामाव-
साधेनैवाव्याप्तेः सत्ताद्वयःपिण्डीयवद्वयनुधावनं व्यर्थम् । यच्च यद्वापपत्तिश्च-
सागानाधिकरण्याभावः साध्यनिष्ठः तदन्यहेतुतावच्छेदकत्वं तदर्थं इति
हस्तार्थश्रममिति याच्यं । इत्थं सत्तादित्यादावपि व्याहृत्युत्पत्तिर्नापत्तेः यद्-
वापपत्तिश्चयतिविद्यमिति श्रुतित्वाभाववियस्यने अथ पिण्डीयवद्वयनुधावनवै-
यर्थ्यताद्वयस्यम् । मैषम् । यदि इदानीं श्रुतित्वाभावमादावापि व्याप्तेर्भारणाय
यद्यप्यश्रुतित्वाभाववद्वयतासाध्यं तत्तद्योक्तित्वावधिकरणत्वं विपश्यते
तदा बहिष्मान्भूमादित्यादीं गत्वन्ति हेतुमन्ति तत्तद्व्यतिरिक्तान्तरावच्छेद-

व्याप्यत्वं ।

निरूपितत्वसंबन्धेन वदयच्छेदकमिति । समवायित्वं समवायातुयोगित्वं स्वरूप-
संबन्धेन हेतुः । साध्यतावच्छेदकसंप्रत्यापत्तिरसन्निवृत्त्यपि समवायेन
वृषप्रसिद्धाव्याप्तेर्दुर्बलत्वात्समवायेन हेतूपेक्षा । समवेतत्वासमवेतत्वोभयाभा-
वमादाय तादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धेरवच्छेदकाधिकरणाप्रतिषेधनम् । ननु
साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्यधिकरणत्वमेव विवक्षणीयम् । प्रतियोगिता च साध्यता-
वच्छेदकसंप्रत्यापत्तिश्चापेक्षतासंबन्धवच्छिन्नत्वेन विषेयणीया । सत्ताया सम-
वायावच्छिन्नापेक्षता व्यधिकरणसंबन्धेन सामान्याभावसंभवात्त दोषः । नच
यद्वापदी संयोगवच्छिन्नापेक्षतासंबन्धेन पर्वतहृदोभयाभावमादाय तत्प्रतियो-
गितायाः पर्वते सत्ताद्वयमिति याच्यम् । व्याहृत्युत्पत्तिरप्यमोक्षवच्छिन्नत्वेन
प्रतियोगिताया विवक्षणीयतादत्त आह—बहिष्मान्भूमादित्यादाविति ।
अयोगोलकीयेति । अथ महानसीयबहुयादीं पर्वतवृत्तित्वाभाववद्वय-
व्याप्तिरसंभवेऽयोगोलकीयवन्निर्पर्वतानुधावने किं वीरमिति चेद्भूयान्नहेतुतादौ
हृदादिश्रुतित्वाभावमादावापि व्याप्तेर्भारणाय यद्यप्यश्रुतित्वाभाववद्वयत्वात् तत्तद्व-

त्वम्, साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् ।

कपर्ववादिवृत्तित्वादव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूततदभाव-
निवेशे गौरवमित्याक्षयेन कलितार्थमाह—साध्यनिष्ठाधेयत्व-

कृष्णमटीयं ।

स्वापि संभवमाविष्कर्तुं अपि पिण्डीवगृह्यनुपायनात् । संख्यावाग्यरिमा-
णादिस्वार्थं पत्किंचिद्व्यपेक्षेन तद्वृत्तित्वाभावावगतिनकूटमाद्यावन्वाप्तेः सत्त्वेऽपि
न क्षतिः । विषमव्याप्तेति वदतां सर्वार्थकस्याप्यमेव कक्षत्वेः । पशुतस्तु
साध्यनिष्ठो यदूपायच्छिन्नसामानाधिकरण्याभाव इत्येव साध्यनिष्ठासा-
मानाधिकरण्ये प्रतियोगित्वमिति दूधित्वर्थः । तत्र साध्यासामानाधिकर-
ण्येत्यादिलक्षणे प्रथमत एव द्रव्यं सत्त्वादित्यादयस्तिव्याप्तिः सङ्किता । तस्या-
भरमनिष्कर्षेणैव चार्थं सध्यासाध्याग्राह्यारका एवेति यथाभुतसंदर्भः ।
तगनुरन्धानानामपि पिण्डीवगृह्येनुपायनं संगच्छत इव । पूर्वेष्वधिकर-
णवदुदीहित्वसामानाधिकरण्ये शब्दार्थस्य द्रव्यं सत्त्वादित्यादाव-
तिव्यापकमया भक्तिव्यवत्वमालोच्योक्तश्रारकमकारस्य विषमव्याप्ते
पर्वतोपादिबहौ महासत्तादिवृत्तिवाभावमादाय समव्याप्ते प्राप्यासी न
कचिद्विरोधः । नच सामानाधिकरण्यस्याप्यववृत्तित्वमवगमवत्त्वस्य द्रव्यं
सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः कुतो न धार्यत इति वाच्यं । संख्यावाग्यरिमाणा-
दित्यादिसमव्यापके त्रियावच्छेदेन साध्ये सामानाधिकरण्याद्यभावमाद्या-
वन्वाप्तेः । साध्याधिकरणावच्छेदपक्षविशेषवदाने च द्रव्यं सत्त्वादित्यादाव-
तिव्याप्तेः द्वेष्याधिकरणवच्छेदापेक्षी द्रव्यं तदनवच्छेदावच्छेत्त्वादित्यादौ
परत्वादेः साध्यासंबन्धित्वेनानवच्छेदकत्वेनातिव्याप्तेः तदव्याप्यवृत्तित्वसा-
नभिमतत्वाच्च । साध्यतावच्छेदकव्यापकेति । सर्वत्र सत्तायान्तम-
प्राप्यतादित्यादावव्याप्तिर्नोदृतं आधेयतासंबन्धावच्छिन्नाधिकरण्याभावस्य
पृथग्विषयकसंख्यावच्छिन्नप्रतियोगिताऋतेनाप्रसिध्या निवेशार्थं भवादिषि
केतर्हि साध्यतावच्छेदकसंबन्धान्यसाध्यप्रतियोगिकसंबन्धान्यसंबन्धावच्छि-
न्नत्वं आधेयतायां निवेक्षनीयं । नन्वेवं वद्विमान्पूमादित्यादौ बहौ स्वरू-
पसंख्यावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वसंयोगसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वोभयाभाव-
स्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावस्य च सत्त्वादित्यादि । नच
तद्व्यतिथिप्रतियोगितावच्छेदकसत्त्वावेयतास्यस्याप्यन्तर्भावः । अन्यथा यदौ रांयो-
गसंबन्धावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वस्येन तदभावदौर्लभ्यापातात् । तदन्तर्भावे
च सामानाधिकरण्यमात्रे तादृशसंबन्धेभावच्छेदकपक्षादित्येतादृशभाजो न
रक्षणपक्षक इति वाच्यं । अपिकरणमात्रे निरूपयतासंबन्धेन अवच्छेदकप-
क्षांशेः सकलमतसिद्धत्वात् । अन्यथा वरत्त्वप्रकारकमभाविशेष्यत्वादेः ताद-

रूपकत्वेनाव्याप्तिः । एवं साध्यतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नत्वेनाधे-
यता निवेशनीया । तेन अयमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ
कालस्य कालिरसवन्धावच्छिन्नात्मत्यादिनिष्ठाधेयत्वादिरूपकत्वे-

कृष्णमहीध ।

स्वनिरूपितावृत्तित्वसवन्धेन स्वनिरूपकत्वं व्यापकमिति बह्वपादिरूपमा
ध्वान्तभावेन व्यवहारोपपत्तेः । नच साध्यनिष्ठाधेयतात्वस्य द्व्यवकावच्छि
न्नाधेयतामाधातुस्य निरवसवन्धेन जले सरसात्रोक्तसवन्धेन बह्वधि
करणत्वरूपनिरूपकत्वासम्भवं । अथैव ब्रह्मत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिता-
धिकरणत्वस्यास्य ब्रह्मादिसाधारणनिरूपकत्वं साध्याधेयताद्वय्यापकत्वा
गुणादरेव तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकत्वेन नाव्याप्तिः, तदा तुल्यदुक्त्या
धूमवान्बह्वदित्यादावभिव्याप्तिरिति बाध्यम् । आधेयतात्वव्याप्यत्वापि
निरूपकत्वाया निवेशयत्वात् । आधेयताद्वय्याप्यत्वं च साध्यानुयोति
कवविशिष्टस्याश्रयाश्रयवत्सवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाधेयतावाभावापत्ति
स्वनिरूपितवृत्तियमवन्धेनावृत्तिश्च साध्यावन्निरूपिताधेयताप्रपेक्षे यद्विस्त
मानाधिकरणद्रव्यान्तरव्याप्यवभङ्गमस्य । नचैरमपि यद्विनाद् धूमा
दित्यादावव्याप्तिः । बह्वधिविरणयाप्यन्मात्रनिष्ठबह्वधिकरणतारूपनिरू
पकताया वद्विनिष्ठशैबालादिसाधारणद्रव्यावावच्छिन्नाधेयतावन्व्यापकत्वास-
म्भवान् । ब्रह्मत्वावच्छिन्ननिरूपकतायाश्च साध्याधेयताव्याप्यत्वादिनि
वाच्य । साध्यानुयोगिकवविशिष्टस्याश्रयाश्रयवत्सवन्धेन साध्यनिष्ठाधेय
साध्याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपतारताधेयतावन्व्यापकत्वनिषेणान् ।
अथैवमनाये साध्यतावच्छेदकव्यापकवनिषेधे सौरवाभिधानमसंगतम् । नतु
यैतस्मिन्प्रवचनमपेक्ष्यतापत्तात् । अत्रेदं समाधानमाकल्यमासहे । दृष्टानुपा
धेयताविशीपाभावनस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वाव्याप्तिः । नच निरूपक
तासवन्धेन अधिहरणवद्भावे प्रवेण्य दृष्टि बाध्य । तथासति समुक्तवत्
मयेतदयो निरूपकताया वृत्तजानीव येन आधेयतायां साध्यतावच्छेदक

व्यावर्तक ।

तालहसमानान्यधर्मावज्ञेयितमित्यर्थ इति चेन्नित् । परंतु यथाधेयतावच्छेदक-
भेदेनैवाधेयतानिरूपकत्वबोधेदत्तादाडनिरूपकत्वम् । अनिरूपकत्वप्रतियोगिनि
रूपकत्वम् । आधेयताव्याप्यत्वेन आधेयतावन्व्यापकम् । तथाच साध्यानि
ष्ठाधेयतातन्वापननिरूपकत्वावच्छिन्नमेव निवेश इति सर्ववर्तिताम् । अत्र
व्याप्यत्वं साध्यानुयत्तत्वं येन व्यापकत्वं तु स्वनिरूपिताधेयतावत्तत्वं येन
शास्त्रे नाधेयतावन्निरूपकत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि न क्षतिः । नच पूर्ववान्
नहपधिविरणसादित्यादौ द्रव्यतावच्छिन्नाधेयतासाधारणसाध्यनिष्ठाधेयतात्वव्या
पकनिरूपकत्वावच्छिन्नभेदस्य गुणादावव सतादृशिव्याप्तिरिति बाध्यम् । ताद

हृत्पञ्चमीयं ।

संनन्धान्छिन्नत्वविशेषणवैयर्थ्यात् । साध्यतावच्छेदकतादितरसंबन्धावच्छिन्ना-
भाषेयतायोर्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवत्त्वसत्त्वेन तदभावात् साध्ये सत्त्वेना-
नित्याहेद्य । तद्वतिरूपकतास्यैव संसर्गत्वं तु विशेषरूपेण संबन्धतापत्ति-
पराहृतं । नच साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभाषेयतावावच्छिन्नत्वं प्रति-
योगिताविशेषणमिति वाच्यं । पुनरपि पूर्वक्षणवृत्तिरिति सिद्धपर्वतसंयुक्त-
रदभावमादायाव्याप्तेः । नच भावेऽव्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नविशेषणतासं-
वाधेन व्याप्यत्वं वा निवेश्यमिति वाच्यं । पुनरपि वृत्तपर्वतसंयुक्तावोभ-
याभाषावारणान् । नच प्रतियोगित्वैव विकल्पपापदितसाध्यतावच्छेदकव्याप-
कत्वोपादानवृत्त्याभाषावृत्तिरिति इति वाच्यं । तथापि निरवच्छिन्नपर्वतसं-
युक्तत्वोभयाभाषावारणान् । तस्यैवताम्यवित्त्वेन तदभावात्तत्वादिति ।
नच तद्वारणोऽपि न क्षतिः । पर्याप्तिसंबन्धेन तदवच्छेदकताया उभयपक्षे
सत्त्वात् । तदुभयावृत्तित्वस्य धूमे संनवेनाव्याप्यसत्त्वादिति वाच्यं । उभये
पक्षांस्ते प्रत्येकपक्षास्तिष्ठितत्वात् । अतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना-
भाषेयतासामान्यवृत्तिर्त्वं प्रतियोगिताविशेषणमावश्यकं । तद्व्याप्यच्छेदकतावच्छि-
न्नरूपकत्वस्यैव संबन्धनिरूपकतारसत्संबन्धावच्छिन्नाभाषेयतावच्छिन्नरूपकत्वमिति
नामैवभवः । स्वप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यसाध्यावच्छिन्नविशेषणमिति पूर्वक्षणवृत्ति-
रिति सिद्धपर्वतसंयुक्तत्वाद्यभाषनिरासः । तथापि साध्यविशेष्यप्रतियोगितासंब-
न्धच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमिति व्यापकतावृत्तयेऽप्यधिकवि-
शेषणसंवाह्यरवाभाससंगतिरनुपादेर्वैधेति कृतवृद्धयो विदोक्तुर्वन्तु । अत्रैव
योध्यं । अतु नैवत्यनित्येन तत्र परंपरायेदानां संबन्धत्वं चावेद्य द्रव्यत्वाव-
च्छिन्नाभाषेयतावारणाय साध्यतावच्छेदकव्याप्ये धर्मोत्तरावच्छिन्नतापत्तिव्या-
प्यत्वात्तरविशेष्यतनुत्तितानिरूपकाभाषेयताम्यत्वं साध्यनिष्ठाभाषेयताविशेषणं
तत्तद्वृत्ति-वावच्छिन्नाभाषेयतामादायाव्याप्तिवारणायवच्छिन्नात्मन्तरविशे-
षणं । पुनरुपादिसाध्यके तत्तद्व्याप्यवच्छिन्ने तद्व्याप्यवच्छिन्नाभाषेयतामेव
प्रतिष्ठिः । साध्यनिष्ठाभाषेयतावावच्छेदेनेत्यस्यान्यत्र तत्तद्वैधे । साध्यनिष्ठा-
भाषेयतामिरूपकत्वसामान्याभाषावच्छिन्नविशेषणस्य निवेश्यः । अपवा साध्यतावच्छे-
दकत्वमनियताभाषेयत्वं निवेश्यः । अहोभेदलाभायैव लघुतरैऽप्याभाषाप्रकारे
यथायुतदीधित्यनुसारेण गौरवमिधातम् । अथवा साध्यनिष्ठाभाषेयतायां साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाभाषेयताम्यत्वं, साध्यनिष्ठाभाषेयतावच्छेदेनेत्येतदुच्यते ।
अवच्छेदकानवच्छिन्नस्य पर्याप्त्यनुपादानात्सत्त्वावच्छिन्नाभाषेयतायाः सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया कविप्रतिपादयिषीति पदिसंगतिः । तदु-
निष्ठासिद्धावारणाय पर्याप्त्यनुपादानेन नन्द्यवैयर्थ्यात् । साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वोपादाने नायं दोष इत्यभिमतप्रत्यक्षमिति । नच साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नाभाषेयताया उपदानेऽपि पर्याप्त्यनुपादाननुपादानाम्यत्वं पदिसंगत्या
संगच्छेते मूयेति वाच्यम् । तथासति साध्यनिष्ठवर्तितामेवोद्वृत्ता-

तदनधिकरणत्वमित्यर्थः । साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेय-

ऽपि नातिव्याप्तिः । सादृशावेयत्वानिरूपकेत्यत्राधिकरणत्वमविषक्षि-
तम् । तदनिरूपकमात्रं निविष्टम् । प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादा-
वतिथ्यान्नेराजङ्घिततया व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिमुद्धरति ।
साध्यवद्भिन्नस्य चेति । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्येत्यर्थः ।

कृष्णमहोदय ।

[illegible]

न्यायवत्स ।

[illegible]

त्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसंगः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकभावप्रतियोग्याधिकरणतासामान्यकत्व-

अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वाच्यम् । अन्यथा वक्षिमान्धूमादित्यादौ वह्नादिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वावयवादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याख्यापत्तेः । इत्थंच सत्तावान् द्रव्यस्यादित्यावाञ्ज्यामिः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धात्मकसमवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धेः । एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादायपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्तायनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणगुणविवृत्तित्वानधिकरणत्वासंभवाद्द्वयमिरित्यतो निष्कृष्टार्थमाह—साध्यनिष्ठेति । अत्रापि पूर्ववोपबारणाय साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं निवेशनीयम् । गृहमधिकरणत्वमप्यविवक्षितम् । तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतैराभावे निषेदानीया तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे धूमवान्द्वहेरित्यादौ वह्न्यधिकरणतासामान्याभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वादिवृत्तित्वादितिन्यामिरतो व्यापकतानिवेशः । व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठाव्योम्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं नतु तद्वन्निष्ठाव्यन्ताभावाप्रतियोगितम् । सर्वरथैव तथाविधद्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः । नया तद्वन्निष्ठाव्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मयत्नम् । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदतीभूताभावस्यादिकमादाय वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि धूमात्तधिकरणत्वव्यापकतया अतिव्याख्यापत्तेः । अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकताप-

वृत्त्यवधीर्षः ।

णाधिकरणनिष्ठनिरूपकत्वत्वमार्थः । सच तादृशाधेयत्वानिरूपकं वदधिकरणमिति योजनयेति । तत्तुच्छतरं । अधिकरणतासत्तापरनिरूपकत्वात्वे मानाभावात् । त्रिभिर्वाधिकरणनिष्ठनिरूपकत्वविशेषस्यैव सत्पत्त्यात् । अग्न्याधिकरणपदपूरणापत्तेः । नच तादृशनिरूपकमेदं दृष्टान्तमर्थमधिकरणपदमिति युज्यते तत्तामस्य नञ्मात्राधीनत्वात् । नापि अधिकरणपदार्थतावच्छेदकाधिकरणत्वे साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वाग्न्यर्थसधिकरणपदं । असंभवापत्तेः । साध्यवद्विषयस्येति पक्षी कथममुत्तरलक्षणेऽतिव्याप्तिनिराससूचकं ।

र्यात्वनधिकरणत्वम् । अत उभयवद्भेदमादाय न दोषः । अथवा
यदधिकरणासामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमेव समुदायार्थः । अतो व्यभाव-
त्यादिना व्यापकतामादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतु-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना प्राप्ता । तेन बहिमान्धूमादित्यादौ
बह्वधिकरणभूमावयवादौ भूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्वेऽपि
न क्षतिः । भूमयान्वहेरित्यादौ यत्किंचिद्बह्वधिकरणत्वाभावस्य
भूगानधिकरणत्वव्यापनतयाऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदम् ।
तथाप्य तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकाभावप्रतियोगितायन्तेवृत्तं
यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं, यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्ना-
भावत्वं वा तादृशानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपत्वमिति फलि-

हृत्प्राप्तद्वयम् ।

समयायेनेति । यत्किंचित्संबन्धेन वृत्तिव्योम्नैः यानि व्याप्तिर्द्रष्टव्या । हेतु-
तानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकर-
णाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नहेतुप्रतियोगिकसंबन्धान्वसंबन्धावच्छि-
न्नतादत्तवृत्तिरभावस्य वा निवेदो वाह—एवमिति । व्यापकत्वमर्थेति
मेवमसम्बन्धोपाधिरिति न प्रतिभोगितावच्छेदकसंबन्धनिवेदः । अवच्छेद-
कत्वं स्वरूपसंबन्धेन निवेदयं तेन हेतुव्यधिकरणत्वाभावस्य विषयितासंबन्धे-
नावच्छेदकत्वेऽपि नाव्याप्तिः । तद्व्योमोत्तरमेव वा, तद्विधेद्व्यादित्यादौ
वाहिनाम्, हेतुव्यधिकरणताभावत्वविशिष्टरूपसंसादे, साध्यनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकत्वव्यापकत्वमिति व्याप्तिः । अतो हेतुव्यधिकरणत्वाभावरूपेऽपि
स्वरूपसंबन्धेन निवेदयमिति न दातुम् । तथापि हेतुव्यधिकरणत्वामात्रव्याप-
कत्वात् । अनु एतद्दृष्टव्यवान् कसिसंयोगादित्यादौ हेतुव्यधिकरणत्वाभावादे-
केनान्वयित्वादनित्याप्तिरित्यत आह । अथचेति । इदं तु घोषं । तात्तमा-
नाधिकरणभेदप्रतिभोगितानिरूपणनिरवच्छिन्नप्रतिभोगितासंबन्धावच्छिन्नार-
वच्छेदकतामूल्याये सति निरवच्छिन्नवृत्तित्वं व्यापकत्वम् । निरवच्छिन्नवृत्तिप्रो-
पादानाज्जन्तान्विषयवत्त्वपव्यभिचारिहेतुव्यधिकरणत्वाभावस्य निरवच्छेद-
कत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकीभूताभावप्रतिभोग्यव्यधिकरणत्वनिवेदयत्वात्
हीभूतभेदप्रतिभोगितावच्छेदकव्यधिकरणत्वमिति चेत् वा । तथाचात्यन्ताभावप्र-
तिभोग्यापकत्वमिति चेत् प्राप्तेऽपि । हेतुव्यधिकरणताव्यापकप्रतिभोगिता-
कत्वमिति चेत् । तथाचेति । तादृशेति । व्यापकाभावप्रतिभोगितादाभ-
धिकरणतानिष्ठायां निरवच्छेदकत्वसंबन्धेनावच्छेदकताया अवच्छेदकहेतुता-

तोऽर्थः । तेन धूमानधिकरणत्वव्यापकीभूतग्रहयनधिकरणत्वधू-
माधिकरणत्वोभयसामान्याभावाप्रतियोगिताया बहुपनधिकरणत्व-
सामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । यदधिकरणतामात्रनिवेशे
द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादायव्याप्तिः । द्रव्यत्वानधिकरणगुणार्थौ
हेत्वधिकरणतात्वाच्छिन्नाभावसत्त्वान् । अतो यद्रूपावच्छिन्नेति ।
हेत्वभावस्य व्यापकत्वानिवेशे व्यापकताशरीरे हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन तद्वन्निष्ठत्वं निवेश्यम् । अन्यथा यद्विमानधूमादित्यादौ साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकद्वयादौ धूमात्मकाभापसा फाल्गुनसम्बन्धेन गृहे-
रव्याप्त्यापत्तेः । तथासति सत्तापान् द्रव्यत्वादित्यादायव्याप्तिः ।
ताभ्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तैरप्र-
सिद्धेः । अतो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्यापकताच्युतमेव लक्षणं
कृतम् । तथाचाधिकरणताया विशेषणताविशेषेण वृत्तिमत्तया तेन
सम्बन्धेन तन्निष्ठत्वं निवेश्य, अतो न बोधः । पूर्वकल्पपरित्यागे बीज-

वृत्ताग्रहीय ।

प्लेद्वन्तयस्य साध्यतया विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिः । यद्रूपेति । यद्रूपाय
विताधिकरणताप्रतियोगिकाभापस्य बहुधिकरणत्वयवगतोभवाभावाधिकर-
णतयाऽतिव्याप्तिः । तदवच्छिन्नाभावाप्रतीक्षेत्तत्तथा बोधम् । तादृसतिरूप
माधिकरणगृह्यताप्रतियोगिताया स्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वरूपसम्बन्धेनात्र
वच्छेदकीभूताधिकरणतानिरूपरतावच्छेदक स्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वसम्ब-
न्धेन अवच्छेदक वा यदेतुतावच्छेदक तद्वत्प्रत्ययेति न विशिष्टपरामर्शान्
नुपपत्तिः । हेत्वमापद्येति । स्वमिमांसितुपनिषामकसम्बन्धेन हेतुता
तत्र घनादिसम्बन्धस्य व्याप्यतावैवोपपत्तेः । बहुधादे साध्यताया रूपादे
सबोधेन हेतुताया व्याप्त्युपगमेऽपि न क्षतिः । तत्र पक्षधर्मतादिरहादेव र-
ामर्शोत्थाप्रमात्यसम्बन्धादिनि नात्र । हेत्वभावे प्रतियोगिवैधर्म्म्यरूपसम्बन्धेन
व्याप्यतापदकाभापस्य हेतुमत्ताग्रहविरोधितानिवासकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितानिवेशेऽप्याह । अन्यथेति । कृतमिति । अधिकरणताचेह न सच

न्यापरय ।

चेद्व साध्यनिष्ठेलादिप्रत्यक्षस्याप्यत्र तात्पर्यमिति वदन्ति । अव्याप्यवृत्त्यधिक-
रणताया अव्याप्यवृत्तिरूपमतेऽव्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरभावे प्रतियो-
गिवैधर्म्म्यव्याप्यप्रवेशे गौरवमिलालोप्याह—अथवेति । अमसिद्धेस्ततो
हेत्वधिकरणतामाद्यस्येति । एतेन वृत्त्यनियामनेन व्यधिकरणेन वा
सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वा कारणमधिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमिति

मिति निष्कर्षः । तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ।
साध्यवैयधिकरणं साध्यवद्विनाधिकरणत्वम् । चरमाधिकरण-
त्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तमपहाय स्वयमेकोज्यानुद्य दूष-

माह—तेनेति । न दोष इति । सामान्वादी हेतुतावच्छेदकसं-
न्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि तत्संबन्धाच्छिन्नायाः द्रव्यत्वाधिकरणतायाः
द्रव्ये प्रसिद्धाया जभावस्य साध्यानधिकरणत्वादिति भावः । इति
सिंहव्याघ्रलक्षणयोः प्रथमलक्षणं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याघ्रलक्षणयोः द्वितीयलक्षणम् । साध्यवैयधिक-
रणस्य निरुच्छर्प्यत्वे पौनरुक्त्यापत्तेस्तद्व्यापदे । साध्येति । इति
सिंहव्याघ्रलक्षणयोः द्वितीयलक्षणं समाप्तम् ॥

कृष्णभट्टीयं ।

नियता । तादात्म्यसंघनेन साध्यतायामपि तादात्म्येन साधनतायामपि
पराधर्मीयत्वात् । इति सिंहव्याघ्रलक्षणयोः प्रथमलक्षणं समाप्तम् ।

(अथ सिंहव्याघ्रलक्षणे द्वितीयलक्षणम् ।) निरुक्तार्थकत्व-
मिति । साध्यव्यधिकरणं यत्नेति विग्रहः । व्यधिकरणमिति बहुव्रीहिकपो-
तरपदपठितः । तत्र विभिन्न अधिकरणभिन्नं आधेयतानिरुपस्थितिं अधिकरणं
यत्नेति विग्रहात् यथाधेयतानिरुपस्थितिरपि तद्विग्रहप्रतियोगितावच्छेद-
धर्मीयत्वेन । व्यधिररगमिति समासात् व्यधिकरणविग्रहेदप्रतियोगितावच्छेद-
धर्मीयत्वेन निरुपस्थित्यापत्तेयत्वात् बुध्यत इति । दोषमभिप्रेत्या द्रष्टव्यम् ।
साध्येतीति । विभिन्नव्यधिकरणं यस्य तत् व्यधिकरणं तस्य भावनायं
साध्यवैयधिकरणं साध्यवैयधिकरणम् । साध्यवैयं साध्याधिकरणे
लक्षणेति साध्यानधिकरणवृत्तिबलात् । इति सिंहव्याघ्रलक्षणयोः
द्वितीयलक्षणं समाप्तम् ।

न्यावरणं ।

वर्गयन्तो वमदीया परास्ता । यत्त्वदीयाव्याप्तिवारणान्न न्यायकदापि तावति-
कारारम्भस्यैव मत्तान् इत्यन्तादितादावधिकरणनियेशप्रयोजनसमये
तदुपेक्षया निर्धोत्रतादिति ध्येयम् । इति सिंहव्याघ्रप्रथमद्वितीयलक्ष-
णः समाप्तः ॥

यति—तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः, साध्यं यदधिकरणा-

ननु मूले तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेनोक्त-
लक्षणद्वयानुवादोऽसङ्गतः । असामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरधिक-
रणाद्वयघटितत्वेन सादृशलक्षणयोरधिकरणतात्रयघटितत्वादानुवादे
चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवेद्यादित्यतस्तदशमूलं सङ्गमयति—
चरमेति । अनतीति । अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभावरूपतया
तद्वदकाधिकरणत्वांशं परित्यज्य साध्यासामानाधिकरण्यार्थावयवैयधि-
करण्याभाषमिवेक्षेनैवोपपत्तेरिति भावः । असामानाधिकरण्याद्यधि-
करणत्वाभाषस्वातन्त्र्यस्यासामानाधिकरण्यावभाषाघटिततया ॥ वै-
यर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनकनयेत्युक्तम् । तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं
परित्यज्य । द्वयम् साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकर-
ण्याभावरूपनिष्कृष्टलक्षणार्थद्वयम् । साध्यानधिकरणाधिकरणत्वमि-
त्यनेन संज्ञायान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिवारणाय विवक्षितस्य
प्रधानलक्षणनिष्कृष्टार्थस्य कथंचिदपि प्रतिपादनासंभवात्तदनुवाद-
कतानुपपत्तेरिति यथाश्रुतार्थानुवादपरत्वेन सङ्गमपितुं अनुव-
दनीयलक्षणार्थद्वयगाह—साध्येत्यादेरिति । लक्षणद्वयस्य क्रमेणेति

कृष्णशब्दीयम् ।

[अथ सिद्ध्याग्रलक्षणदूषणम् ।] दीधिति पूर्वोक्तत्वेत्यनेन तदुभ-
यमपि तदुभयस्य प्रतिपादयामपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्य प्रतिपा-
दयामित्यर्थानुवादलक्षणः । नचानुवादार्थद्वयेऽपि पुरोवादाभौ निर्दिष्ट एवेति
षाध्यम् । समनियतानुवादार्थमुखस्य पुरोवादाधेमुखान्वयत्वात् । प्रथम-
लक्षणेति । साध्यानधिकरणं अनधिकरणं यत्नेति विग्रहः । येन यथा
असाध्यानि साध्यविरोधीनीनि पूर्वपदार्थतावच्छेदकसाध्यविरोधव्यापकत्व-
ज्ञानः । तदेवापि साध्यक्रमेदव्यापकत्वज्ञानं ज्ञातव्येति । तथासति अनधि-
करणमिति प्राथमिकसमासासंभवादित्यनेन । विरोधात् । किं साध्यानधि-
क-

न्यावरत्नम् ।

[अथ सिद्ध्याग्रलक्षणदूषणम् ।] पूर्वनिपातितस्यैव नन इति ।
अत्र यत्कृतमाचार्येण नना उत्तरपदार्थाभावे नियमानं यदन्यत् तत्तमस्य

शेषः । सत्त्वाभाव इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थवचनम् । एवञ्च सा-
ध्याधिकरणानधिकरणशब्देन साध्य यदधिकरणानधिकरणकं तदो-
च्यते । तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसन्निविष्टमत्रा तदभावः
प्रत्याप्यत इति प्रथमलक्षणार्थबोधकत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणत्व-
मित्यस्य । नच साध्याधिकरणानधिकरणत्वपदेन नञ्समासे सारथेय

दृष्टमस्तीत्य ।

रणमधिकरण यद्वैयर्थ्येन । नचैत्रमपि पञ्चाक्षरमासे नञ्समासरीत्या नञ्
साध्यनिवेशाद्यधिकरणत्वाभावलाभ सम्भवति । नञो मध्यनिवेशोऽपि भाष्य-
प्रत्ययास्तबहुव्रीह्याधीभूततथाविधाधेयधेर्नञ् सदन्यथात् । नञ्वधिकरणतया ।
नञो बहुमांशेषोपस्थापकपदसमन्विताहारसङ्गर्भाविष्टमन्त्रतियोगिता-
कथेनाभावरणेभक्त्यनुपपत्ते । तेन वर्धिततमास एव प्रथमाधिकरणपद-
स्थाधेयतानिरूपकाधेयमुपगम्य । सत्त्वात्वाद् द्व्यन्तादिह्यादिस्यत्वीयाव्याप्ति-
पारकार्यसम्भवात्प्रथमेत्यस्यसममिति न शङ्क्य । अथ तर्कादुक्तमते भवति
करणमिति प्रापमिष्टतमास कथयितारभवतीति चेत् तदा पुरोवाद्यरीत्यैवेद-
शाखाणुवादकःकनिष्ठम । तत्र प्रथमे पुरोवाद्यस्य बहुव्रीहिरर्भवदुव्रीहिरित्वा
तापुरपगर्भयदुव्रीहिरित्वा अनुवादस्य न युज्यते । बहुव्रीहिरर्भवदुव्रीहिरित्वा
सत्त्वात्वाद् जातेरित्वादावव्याप्तिपारकार्यप्रतिषेधेति । द्वितीयेव पुरोवाद्-
पदस्य सारण्यगर्भयदुव्रीहिरित्वा अनुवादकत्व । तत्र पुरोवाद्यस्य तथा-
विषयत्वमसासगर्भवदुव्रीहिरित्वाऽप्यनुवादस्य तथाविधत्वमसासवदुव्रीहिरित्वा-
पगमेन, सत्त्वात्वाद् जातेरित्वादावव्याप्तिपारकार्यलाभ इति प्रथमेऽनुपा-
दान्भवति विशेषक । वस्तुतस्तु अनुवादपुच्छस्य पुरोवाद्यपुच्छता-
जाये पुच्छदूषणपञ्चम स्यात् । दूषणादीपविकारमिधानेच विग्रह इति
तदविशेषा तस्याते सुनचैव । प्रथमेऽनुपलक्षण द्वितीयेऽपि दृष्टव्यमिति ।
साध्यमधिकरणानधिकरण यद्वैयर्थ्येति विग्रहै अधिकरणमाधेयतानिरूपक-
स्यैति समस्य नञ्समासरूपमुत्तरपद । तत्रोत्तरपदस्य सत्त्वधिकार्याधेयक-
तया नञो मध्यनिवेशात्साधकत्वधेयेत्यन्यत्र शङ्कते—न चेति । साध्या-
धिकरणाधिकरणत्वसामात्र साध्याधिकरणानधिकरणत्वमिति नञोऽप्यपी

व्यापारस्य ।

इत्यपेक्षेन 'अध्यय विमर्शी'त्यादिसूत्रेण सिद्धोऽव्ययीभाव । यदिवा 'सुबन्तेन नञ्
सगसत्त' इत्यपेक्षेन 'ननिति' सूत्रेण सिद्धस्तत्सुस्थो चार्थीयत्वे उपनयमायि नन एव
पूर्वनिपातसत्त्वस्यव्ययमिति नविति न प्रथमान्तपदप्रतिपाद्यत्वेन समासशास्त्र-
प्रथमान्तपदप्रतिपाद्यगुणसर्जनसत्त्व स्यादित्यपेक्षेन 'प्रथमादिर्दिष्ट समासउपस-
र्जनमिति' सूत्रेणोपसर्जनसङ्गत्यात् 'उपसर्जन पूर्वमिति' पाणिनिनाऽभिधानादिति

तदर्थभावे नञ्चा प्रत्यावयितुं शक्यते । तथाच साध्यपदोत्तरं नञो निपातोऽसंभवी । समस्यमानपदपूर्वनिपतितस्यैव नञः साधुत्वादप्यथा अचित्रगुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरमपि नञ्प्रयोगापत्तेरिति वाच्यम् । ससंयन्धिकार्थबोधकोत्तरपदघटितसमुदायेन समं नञ्समासखले नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुत्वसंपादकत्वात् । अन्यथा घटानधिकरणत्वं साध्याभावपदवृत्तित्वमित्यादौ घटाधिकरणत्वाभावसाध्याभावपदवृत्तित्वाभावप्रत्ययानुपपत्तेः । नहि तत्रानधिकरणत्वपदानां घटादिपदैः समासे तादृशार्थप्रतीतिरुपपद्यते । अनधिकरणत्वपदादिजन्यप्रतीतिविशेष्यीभूताभावेन सममेव घटादिसंसर्गभानात्मस्यमानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदककोटिनिविष्टेनापरपदार्थान्वये राजपुरुषादन्य इत्यर्थे राजाऽपुरुष इत्यादिसमासापत्तेः । एवं नवान्वयिसावच्छेदकावच्छि-

कृष्णमदीयं ।

भाषतमासः । ससंयन्धिकार्थं नित्यसाकाङ्क्षितम् । विद्यमानो नियतः संबन्धी यस्यैवर्थात् । संयन्धित्वं मिश्रसत्त्वं । संयन्धोपशितिनिमित्तोपस्थितकथं वा । चैत्रस्य भावेत्यादौ भावार्थादौ घटानधिकरणमित्यादौ अधिकरणपदार्थकवेद्यात्मनः भावप्रत्ययार्थादेः चैत्रपदाद्यन्वयात् साध्यनिषेधाः । संयन्धिकार्थबोधकपदस्य पूर्वस्थानं । अगदीशमतं निराकरोति—मदीति । घटानधीति । घटस्य न अधिकरणमिति त्रिपदसमासस्तु न । अगुणासनाभावात् । तादृशार्थैः घटाधिकरणत्वाभावः । घटादिसंसर्गभानादिति । नत्यधिकरणादिनेति । नाभिमतसाधः । समस्येति । अनधिकरणत्वादिपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकम् । प्रकृते अधिकरणावाभावात्वादिनि । राजाऽपुरुष इति । राजः अपुरुष इति विग्रहः । एतेन न अधिकरणत्वावरणं ।

भाषः । प्रत्ययानुपपत्तेरिति । तथा भागवता दृषोदरादियनपाठकल्पनया दृषोदरादीनि वनोपदिष्टमित्यनेनैव निरुक्तप्रयोगार्थं साधुत्वमुपपादनीयमिति भावः । केचित्तु घटानधिकरणत्वमित्यादावधिकरणपदमेव पटाधिकरणतादृशिकं घटपदं तु तात्पर्यमाहककाङ्क्षानिर्वाहकम् । आश्रमधिकरणस्यैवार्थवत् । एवं सति न प्राथमिकसमासासंभवः । असमानाधिकरणपदस्य यदधिकरणानधिकरणत्वरूपार्थस्य यदित्युक्तस्य न समानग्रसमानमित्यावधिकरणविशेषार्थं समानपदस्य नञ् प्राथमिकसमासमभ्युपेत्यैव वक्तव्यत्वात् । नच घटपदमेव घटाधिकरणलाक्षणिकमधिकरणपदं तात्पर्यमाहकमिति कुतो न स्यादिति वाच्यम् । ननः

ज्ञाभावस्यैव बोधनाधिकरणसामान्यभेदवानेवानधिकरणपदार्थः
 स्यात्, तस्य चाप्रसिद्धा न रूपदाधिकरणपदयोः प्राथमिकसमासासं-
 मवाचेति । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूपः प्र-
 थमलक्षणस्य निष्कृष्टयवाङ्मुवाचोऽपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्व-
 मिति शब्देन प्रतिपाद्यते । तथाहि । आधेयत्वानिरूपकार्थकचरमा-
 धिकरणपदवदितेन अधिकरणानधिकरणपदेन अधिकरणमगधि-
 रणं आधेयत्वानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या अधिकरणनिष्ठभेदप्रतियो-
 गितावच्छेदयन्निरूपकताकाधेयतात्वेनान्यपदार्थो बोध्यते । बहुव्रीहौ
 विग्रहाद्यादशविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य बोधनद्विपरीतविशेषणवि-
 शेष्यभावापन्नस्य प्रत्ययात् । चिन्ता गौर्यस्येति विग्रहवाक्यात् यस्यार्थ-
 संयन्धिरवेन चिन्तागोचिन्तगुणित्यतः चिन्तागोनिष्ठसबन्धप्रतियोगित्वेन
 यत्पदार्थबोधात् । प्रकृतस्थले च विग्रहवाक्यात् यस्यपदार्थनिष्ठाधेयता-
 निरूपकत्वावच्छिन्नभेदवत्त्वेनाधिकरणप्रतीतेः । एवञ्च साध्यं यस्या-
 धिकरणानधिकरणकं यदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-

हृत्समदीय ।

मगधिकरण घटत्वानधिकरण घटानधिकरण तत्राधिकरणपदस्य यदाधिकरणे
 लक्षणा । घटपद तात्पर्यमाहकमित्यप्याह । तथासति पुरषपदस्य रामपुदपे
 लक्षणा । रामपद तात्पर्यमाहकमित्यप्याह । अत्रसिधेति ।
 एतेन शब्दशास्त्रप्रभेतापि वदन्ति । न च शब्दशास्त्रादिसिधेयपदमपि समा-
 स । “अशब्दतासमपि शब्दं ज्ञानं शब्दं करोति ही”ति ज्ञानादिति बाध्यम् ।
 तत्र ज्ञानशब्देनाशब्दधारयतिरक्तत्वात् । इह प्रमाणसमासस्यार्थभवेति ।
 अत्रमाणसमासमर्थसमासप्रामाण्यत्वादहपरत्वात् । अत्रनिष्ठाधेयप्रतियो-
 गेन वा तेषां सुप्रमाणम् । मैतावता तदुपपत्तप्रतियोगेन नञोऽप्यनिधेयो न
 व्यापरात् ।

यत्पदार्थभेदबोधकतन्मुत्पत्तिमज्ञापतेति । न अधिवरणमधिकरणमिति
 दृष्टिभ्युत्पत्त्यैव निवृत्तितात्पर्यमात्रमत्र नवो गण्यनिधेयोऽप्यभाषिक एवेति व-
 दन्ति । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावरूप इति ।
 इदमुपलक्षणं साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वस्यार्थस्य ज्ञानं घन-
 वति । तथाहि साध्येऽधिकरणानधिकरणत्वं यदधिकरणवृत्तित्वाभावो यस्य त-
 त्साध्यधिकरणानधिकरणत्वं भावप्रधानतया तावतामलक्षणात् साध्यपदोत्प-
 रणमा बोधयति इति साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यसंबन्धितायादत्तं यद्वन्पथ
 प्रतियोगित्वमेवेति । परेण साध्यनिष्ठाधेयताद्विरूपकत्वस्य साध्यवद्विग्रहस्य

नधिकरणं तत्त्वाभावः । साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव-
वधार्थः । तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-

निरूपताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वाय-
च्छिन्नभेदवदधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणानधिकरणशब्देन प्रत्या-
न्यते । तदभावः साध्यपदोत्तरनन्पदघटिततद्वाक्येनेति ।

द्वितीयलक्षणार्थमाह—साध्यस्येति । यथाच साध्यानधिक-
रणमधिकरणं आधेयतानिरूपकं यस्येति व्युत्पत्त्या साध्यान-
धिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानधिकरणवृत्तित्वं प्रत्यान्यते ।
तदभावो द्वितीयनन्वेति उक्तशब्दस्य एतदर्थानुवादकत्वेति भावः ।
पूरणसंश्लिप्तं तत्रेति प्रथमं व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । मूले
केवलान्वयिनि बहिमान्धूमानित्यादी चाध्यातौ हेत्वकथनात् ।
प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यन्यातिहेतुं पूरयति—साध्येत्यादिना,
अप्रसिद्धेरित्यन्तेन । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनि-
रूपणमदीयं ।

सुमतः । न्यूनतापक्षः । तेषामपि एव स्वातन्त्र्यात् । अतएवौक्तं साधुपैत्यादि ।
ननु साध्यानधिकरणेष्वप्यापानुवादस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यमित्याद्यर्थ-
प्रतिपादकत्वमुक्तमसंगतं । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रतिषेधमि-
महेत्ववत्प्रस्तावतिः । तस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेत्याद्यर्थप्रतिपादकतया
अप्रतिषेधकपक्षसाक्षिकत्वरत्वात् । अतस्तद्व्यापानुवादस्य तदप्रतिपादकत्व-
मधिकरणानधिकरणेति व्याससमासभेदेन पदद्वयबोधं दर्शयित्वा साध्या-
धिकरणानधिकरणेति तदभेदेन पदद्वयबोधं क्रमेण दर्शयन्नेव दृश्यते—
साध्यनिष्ठेति । व्युत्पत्त्येति । अधिरणं न अधिकरणं यस्येति त्रिपदबहु-
मीहिः । अन्यथा अनधिकरणपदे प्रसिद्धा प्राथमिक समासो न स्यादिति न
शङ्कः । साध्यपदाधिकरणाधिकरणशब्दोऽनुमीयुत्तरं जन्ममासे गमो मध्य-
निचेदेन साध्याधिकरणानधिकरणशब्दे तत्परत्वात् । अस्य पदार्थः प्रकृते
साध्यरूपः । हेत्वकथनादिति । साध्याधिकरणानधिकरण इति शब्दामा-

न्वावरणं ।

वा व्यापकीमूतोऽभावस्तत्रप्रतिबोध्यधिरण्यतासामान्यस्वरूपोऽर्थः साध्या-
नधिकरणानधिकरणत्वशब्दाप्रतिपादयितुं शक्यते । तत्रादि साध्यान-

१ वृत्तिर्नेन रूपेण भोकादिरूपान्वयपदार्थः । साध्याधिकरणानधिकरणपदेन
तद्वृत्तिपरमं वा. पु. अ.

धिकरणाप्रसिध्या, नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनि-

वेशाभिप्रायेणाप्रसिद्धिरभिहिता । यत्किञ्चिन्निरूपणभेदनिवेशे च तादृशभेदव्यधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्विध्या । ब्रह्ममाणरुमेण नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुत्वरेडव्याप्तेः सत्वात् धूममात्रे तत्कथनं मूलकृता न्यूनतासपादकमतो धूम इत्यस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण पाठ-
मधृत्यैव व्याचष्टे—नानाव्यक्तिकेति । अत्रच यथासम्भवमप्याप्ति-
र्पोष्या । तेनैतादृशितयावद्भ्रमवानेतत्त्वादित्यादौ यद्व्यमाणरीत्या अख्या-
सिधिरहेऽपि न क्षतिः । अतएव नानाधिकरणकसाध्यके सर्वत्रेति

कुल्लभदीयः ।

वाह । वक्ष्यमाणेति । एतच्च योऽपि साध्याभिप्रायेण निरूपणरूपमभि-
मेत्य । अन्यथा तदसमतेर्दुर्बलवाह । यथा संभवतीति । नानाव्यक्तिसा-
ध्यकहेतुवसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । अत्रचेदकावच्छेदेनान्यदेव वापक-
माह—सैनेति । यद्यपि शब्दद्वयं गमनत्वादित्यादावपि नाप्याप्तिः । तथा
अप्रिममिष पदप्रयोगेन न तत्रेति तद्वचनम् । वक्ष्यमाणरीत्या एकसा-
ध्यव्यक्तिनिष्ठावपयेत्यादिरीत्या । अतएव नानाव्यक्तिसाध्यक इति
प्रथम्य सामानाधिकरण्येनाप्याप्तिरवादेव । सर्वत्रेत्यनेन द्वितीयलक्षण
एवावच्छेदकावच्छेदेनाप्याप्तिं वदति । अन्यथा तत्रापि सर्वत्रेति किं न
व्यापकम् ।

धिकरणमधिकरण अथेति व्युत्पत्तिस्तत्र साध्यावधिकरणमित्यस्य साध्य
निष्ठापेयतातिरिक्तं साध्यवद्भिन्नं सार्वं । अनधिकरणं वक्ष्यमाणधिकरणपदम्
‘वद’दार्थहेतुधिकरणताशक्तिर वक्ष्यति तावत्पदादकार् । अपवादधिकरणपदमा-
पेयतामिशेषनिरूपकत्वाधिकरणे नात्यन्तिकं तद्वैकल्येनापेयतामिशेषे वक्ष्येति वक्त-
व्यार्थहेतुनिष्ठतासाधक भावप्रधानमिदं साध्यावधिकरणमित्यनेन हेतुपिष्टरण-
स्वाभावगतम् । इत्थं चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वमपि साधने प्रियेदेवातस्य
इति व्युत्पत्तिरप्युद्देश्यधिकरणताभावरूपे प्रियेव साध्यावधिकरणत्वस्योद्देश्य-
तावच्छेदकव्यापकत्वताम् इति वदति । यथासम्भवमिति । नानाव्यक्ति-
साध्यकहेतुत्वसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः । अत्रचेदकावच्छेदेनान्यदेव वापक-
माह—सैनेति । यद्यपि शब्दद्वयं गमनत्वादित्यादावपि नाप्याप्तिरप्याप्ये-
मिवशरीरमिषावधिकरणपदवृत्तिग्रास्यतावच्छेदकत्वतस्तत्त्वाभावाच्चिदाप्यह-
त्त्वशरीरमिवरमिष पदप्रयोगेन न तत्रेति तद्वचनम् । वक्ष्यमाणरीत्या
एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठावपयेत्यादिरीत्या । अतएव नानाधिकरणसाध्यके
सर्वत्रेति वदयतीति । अत्र व्यवनन्त्यानुच्यं पूर्ववदेव सामानाधिकरण्ये

प्राधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः ।
कचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्चाधे । द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये
यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधो विवक्षितः तदा

प्रत्ययति । यद्वा नानाधिकरणकसाध्यवैयत्यस्य मिथो व्यधिकरणवृत्ति-
साध्यतावच्छेदककइत्यर्थः । अत्राव्याप्तेर्हेतुं पूरयति—एकेत्यादिना
इतीत्यन्तेन । अनया रीत्याऽप्याप्तिश्च । यत्किंचित्साध्यमिष्टाधेयतानिरु-
पकत्वावच्छिन्नभेदनिवेशाभिप्रायेण साध्यमिष्टाधेयतानिरूपकसामा-
न्यभेदनिषेधे च केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति ध्येयम् । कचिद्वि-
ति । पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वयान्द्रव्यत्वावित्यादी । अतिव्यप्तिरिति ।
विशिष्टद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकितया पृथिव्यादेः साध्यमिष्टाधेय-
त्वानिरूपकस्यासम्भवादिति भावः । आधेयतायां साध्यतावच्छेदकाव-

कृत्यमस्तीति ।

यदेदिति भावः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदो न विधेयान्वयसौत्सर्गिकस्य
रक्षणायैवाह—यदेति । मिथ इति । यत्किंचित्साध्यप्रतियोगिकाभावाधि-
करणं यत्किंचित्साध्यवदकिंचित्साध्यप्रतियोगिकाभावसमामाधिकरण द-
किंचित्साध्य तदुभयवृत्तित्वं पुरित्वान्तरार्थः । तत्र च सत्ता ब्रह्मत्वपृथि-
वीबान्यतमयान् प्रकृत्यादित्यादी अभ्यात्मताभेदयूनतेषु चेत् । यत्किंचि-
त्साध्यप्रतियोगिताकाभावाधिकरणीभूतहेतवधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदक-
त्वस्य समुदायार्थमाह । यद्विदिदिति निरूपकत्वेन्येति । अत्र विशिष्टधर्मावच्छि-
न्नाधेयताया अननिरिक्तत्वासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिषेधवैयर्थ्यमिति
मतनिराकरणायाह—आधेयतायामिति । यत्किंचिरत्र व्यक्तायन्येति ।

व्याख्येयं ।

नान्यत्रात्र सादित्याद्य इति चेन्नित् । जगद्वत् सर्वत्रेति वक्ष्यतीत्यर्थताया
चात्र इवेहाप्यवच्छेदकावच्छेदेवान्वयस्य निवक्षितत्वेऽपि सर्वत्रेति पदे-
त्यपरे । मिथो व्यधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदक इति । यद्यपि
मिथो व्यधिकरणत्वं न परस्परानधिकरणवृत्तित्वं मूलत्वाभावावृत्ताभावान्य-
तरत्वात् गुणतादेर्युदैत्यतावच्छेदकाग्रान्ततया तत्राव्याप्तिरपविधेयभावेन
याथापते । नापि परस्परानधिकरणवृत्तित्वं । तादृशान्यतरसाध्यकमनस्त्वहेतोर-
सम्प्रदापते । एतेन परस्परानधिकरणहेतुव्यधिकरणवृत्तित्वमपि निरस्तम् । तथापि

केवलान्वयिनि यदिच यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदः तदा
नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्रान्वयाप्तिः ॥ इति दीधितौ सिं-
व्याघ्रलक्षणे ॥

च्छिन्नत्वनिषेधेच नैव दोषः । अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वेन
आधेयतावच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदक-
पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदक-
त्वादिति ध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
मेवनिवेशे धूर्मादौ नान्याप्तिरेव । यत्किञ्चित्साध्यव्यक्तिभेदनिवेशे च
उभयस्यल एवान्वयाप्तिरिति । मूलमिष्टायं स्फुटयन्ति—द्वितीयेचे-
त्स्यादिना । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः साध्यवैयधिक-
रण्ये विवक्षितः । साध्यवैयधिरव्यपटकतया विवक्षित इत्यर्थः ।
केवलान्वयीति । केवलान्वयिन्मेव । नानाधिकरणकेति । एक-
व्यक्तिसाध्यके सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ एकस्य साध्यवतो
भेदस्यान्यस्मिन्साध्यवति सत्त्वादव्याप्तेः नानाव्यक्तिसाध्यकेऽपि
एतद्वृत्तिरुत्पन्ननेतत्वादित्यादौ अव्याप्यसम्बन्धप्राप्तानाव्यक्तिसाध्यनेति

वृष्णभट्टीय ।

तथाच साध्यवत्तागणित्वावच्छिन्नभेद इत्यर्थः । तेन नासंभवः । मूलेति ।
यद्यपि तत्रेति शब्दलभ्या केवलान्वयिभ्यव्याप्तिः साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदनि-
षेत्तपस एव । तथापि धूर्मेत्येति चकारेण तत्रैवसाधुपहाराव्यतिरेकनिषेध-

व्याख्येयः ।

यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिरैव तात्पर्यं दोषः । अधिकरण
निरूपकतावच्छेदकस्येवेति । अत्र जगदीशमधुरानाधौ विशिष्टता
गुणवृत्तिरिति धा प्रमेव विशिष्टतावान्गुण इति धीरप्रमेवेति त्वानुमत्तानुसारेण
कल्पयन्तौ विशिष्टतात्वात् गुणवैश्यानिर्हरणत्वादिभ्यस्तत्तावच्छेदकमपि गुणनि-
रूपितधियतावच्छेदक मत्वपवेति मन्येते । गदाधरास्तद्विशेषेण दर्शितधी-
मस्याप्रमात्व मयमना विशिष्टमत्तात्वात् गुणनिरूपितधियतावच्छेदकत्व न क्ष-
मन्त इति ध्येयम् । नानाव्यक्तिरिति नोक्तमिति । यथैवमप्यत्र गरत्रेति पदं
धिमर्षं पूरेद्वत् यथासमवयवव्याख्यापि निर्वाहान् । यथ सर्वत्रलभुर्त्वा द्वितीयस्य

नोक्तम् । तथाच द्वितीयलक्षणमिप्रायेण घूस इति मूलं नानाधिकरणसाध्यकसामान्योपलक्षणमिति भावः । इति सिंहव्याघ्रलक्षणदूषणम् ।

कृष्णमष्टीयं ।

ककले पठित्वाद्यानधिकरणानधिकरण इत्युभयत्रैव हेतुरिति भावः । अव्याप्तेरिति । संभवेन न्यूनतापत्तेरिति शेषः ।

इति कृष्णमष्टीये सिंहव्याघ्रलक्षणविवरणम् ॥

व्याख्यं ।

वैकल्पिकस्यार्थस्य केवलान्वयिमित्र एव नानाधिकरणसाध्यकेऽव्याप्तिरेति श्रमः स्यादतः सर्वत्रेति वक्तव्यं । एतत्सूचनायैव सर्वत्रेत्यस्य केवलान्वयिनि व्यतिरेकिणि चेति भवानन्दादीना व्याख्यानमिति चेन्न । एवं सति नानाव्यक्तिक इति पूर्वग्रन्थेऽपि सर्वत्रेति वक्तव्यं स्यात् । अन्यथा प्रथमलक्षणीयद्वितीयवैकल्पिकार्थसाध्यसेत्तन सर्वत्रेति तद्वक्ष्येन न्यूनतासाम्यात् । मैवं नानाव्यक्तिसाध्यके चेति चकारेण केवलान्वयिनोऽपि समुच्चयात्सर्वत्रेति तत्रानुक्तवसि न्यूनताविरहात् । नन्वपि सर्वत्रेति स्थाने चकारं पठित्वा केवलान्वयिसाध्यकसमुच्चयं कुतो न कृतः वैकल्पिकस्यान्यान्यत्वादिति शङ्काम् । उपायसोपायान्तरादूपकत्वात् । अथ नानाव्यक्तिकेत्यस्य स्थाने नानाधिकरणकेति कुतो नोक्त इत्युपलक्षणादिसादी पूर्वलक्षणसाध्यविवरेहेऽपि यथासमवयवव्याप्तौ तत्पर्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । पूर्वलक्षणे साध्याधिकरणनानात्वं नानाव्यक्तिप्रयोजकं । किंतु साध्यनानात्वमित्याशयेन पूर्वं नानाव्यक्तिसाध्यकेत्युक्तं । तदपि एतदुत्तियावदमसाध्यके व्यवहारेण यथाश्रुतं न प्रयोजकमिति मिथ इत्यादिरीत्या पारिभाषिकं तदनुमतमिति ध्येयम् ॥ इति सिंहव्याघ्रलक्षणदूषणं समाप्तम् ॥

अथ सार्वभौमपरिष्कारः ।

केचित्तु । साध्येति । साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुताव-
च्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे, तेनैव संबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वा-

साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधि-
करण्यपदेन साध्याधिकरण्यवृत्तित्वाभावविवक्षणेऽपि द्रव्यं सत्यादित्या-
दावतिष्ठ्यातिर्न सभष्यति । सामानाधिकरण्यस्याप्यप्यवृत्तितया सत्ता-
दावपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वात् ।
किंतु षड्विंशतभूमादित्यादावप्याप्तिः । स्वावयवावच्छेदेन घूमादावपि
षड्विंशतिसामानाधिकरण्याभावासत्त्वात् सापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धे-
न यद्वेतुमत्तद्वच्चिन्नत्वेनाभावं विज्ञेय्य वारयितुं शक्यत इत्यभिप्रा-
येण तत्पदं तादृशाभावपरं वर्णयतः सार्वभौमस्य मतमुपन्यस्यति ।

केचित्त्विति । हेत्वधिकरण इति । सप्तम्यर्थो भवान्वेद्यव-
च्छिन्नत्वम् । तेनैव संबन्धेनेति । तृतीयार्थोऽपि वृत्त्यन्वितमव-
च्छिन्नत्वम् । वृत्तिपदस्य संबन्धार्थकत्वे तु अमेद एव तदर्थः । अ-
नधिकरणत्वपदस्याधिकरणत्वाभावः अभावमानं वा यद्यर्थः स्यात्तदा

वृत्त्यमदीयं ।

अथ सार्वभौमपरिष्कारप्रारम्भः ।

हेतुमदिति । यत्किंचित्पदार्थवद्विषयुक्तौ संबन्धेन सौमत्तादिमद्वयव-
च्छेदेन गुणादिमत्स्वायमवावच्छेदेन वा भूमे षड्विंशताधिकरण्यभावात्स-
त्वादप्यातिरिक्तो हेतुपदः । अभावमानमिति । परमाधिकरणसंज्ञा-
व्यापकः ।

अथ सार्वभौमपरिष्कारविवरणम् ।

यदेतुमदिति । यत्किंचित्पदार्थवद्विषयुक्तौ गुणरिमत्स्वायमवावच्छेदेन
षड्विंशताधिकरण्यभावात्सत्त्वात् घूमादावसत्तात्तद्वेकतादवस्थमत्तो हेतुमिदेषः ।
भूमे पदेन न यस्मिन्तद्विषयुक्तमिति प्रतीतेरधिकरण्यमेवेन तद्विषयमिति निश्चि-
त्ताधिकरणतायामेव पदेतावच्छिन्नत्वमानमुरयस्य वास्तवसंभवात्परतावच्छि-
न्नत्वमिति तादृशानामिति निश्चित्युक्त्याधिकरणतामीकारो व्यर्थ इत्यभिप्राये-

(सा)भावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः । तेन धूमस्य स्वावयवे सं-

अव्याप्यवृत्त्यधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितायाः सत्तादौ द्रव्याद्य-
वच्छेदेन साध्यासामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वाभावस्य सामाना-
धिकरण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षवत्त्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैतत्वनधि-
करणपदं अधिकरणभेदवदर्थक्यतया ध्याकरोति—तदधीति । यद्यपि
अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगानिना धूमाद्यधिकरणपर्वताद्य-
वच्छिन्नो यः संधन्धान्तरेण बहुतिरूपादिनिष्ठवह्न्यादिमत्संयुक्तत्वा-
भावः तस्यैव स्वावयवावच्छेदेन धूमादौ वर्तमानतया धूमादेस्तादृ-
शभावानधिकरणत्वं दुर्पटम् । तथापि वादृशहेत्वधिकरणवच्छिन्न-
त्वविशिष्टाभावाधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः । रूपे
पर्वते न बह्निमत्संयुक्तत्वमिति वत्, धूमे पर्वते न बह्निमत्संयुक्तत्व-
मिति प्रतीत्यनुदयात्पर्वतत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपितायाः बह्निम-
त्संयुक्तत्वा(य)भावीयपिच्छक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात् ।
अभावाधिकरणतायामेव चाधिकरणमिशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम् ।
तावतापि धूमरूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणताभेदेन कथितदोषनिराकरणसंभवात् । उभयत्र हेतुता-
वच्छेदकसंबन्धनिवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति—तेनेति । स्वावयवे

कृष्णं भट्टीयं ।

त्यागतमभिप्रेत्य । अधिकरणभेदवदिति । भेदस्तु साध्याप्यवृत्तिरिति
भावः । नन्विदमपुनः । विशिष्टाङ्गीरिक्ततापक्षे साध्याप्यवृत्तिरङ्गीरिक्तता-
वच्छेदोपपत्त्यनुोऽनधिकरणत्वस्य साध्यनिरूपितव्याप्तित्वासंग्रहात् । तच्छब्द-
सौष्यस्य साध्यसामानाधिकरण्याभावात्तत्वात्कृतत्वात् द्वैतव्यतिष्ठानप्रसिद्ध-
त्वसाधिकाधिकरणतानिरूपकत्वावच्छेदकत्वे मानामावाहीरित्वाचेत्यत आह—

न्यायरत्नं ।

आह—अभावाधिकरणतायामेव वेति । यद्यपि पूर्वकल्पे विशिष्टा-
धिकरणतानिवेशो व्यर्थः । सार्वभौममते विशिष्टातिरिक्तताहेत्वधिकरणवच्छि-
न्नत्वविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशादेवाव्याप्तिवारणसंभवात् । तथापि यत्तद्व्यसा-
धारण्येन तन्निवेशो बोध्यः । परस्परेति । यथा रूपमिष्टायां तदधिकरण-
तायां स्वावयवो नावच्छेदकस्तथा धूममिष्टतदधिकरणतायां पर्वतो नावच्छे-

सयोरोनावृत्तावपीत्यन्वयः । तथाच स्वावयवावच्छेदेन साध्यवत्सयु-
क्तत्वात्तत्वेन तदभावस्याक्षततया प्रथमतो हेतुवापच्छेदकसम्बन्धा-
निवेशे स्वावयवरूपस्याधिकरणवच्छिन्नसाध्यवत्समुक्तत्वाभावात्-
धिकरणत्वविरहेण सयोगेन भूमहेतौ कस्यापि साध्यस्य व्याप्तिर्न
स्यादिति भावः । यद्यपि तादृशसम्बन्धनिवेशेऽपि बहिर्भूतसमुक्तत्वादेः
कालिकाव्याप्यवृत्तितया भूमादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन बहिर्भूतसमुक्त-
त्वाभाववृत्तेः पर्यन्तादेरपि कालोपाधितया तादृशभावावच्छेदक-
त्वावृत्ताप्रतिवादवस्थम्, तथापि इदानीमिति प्रतीतिनियामक-
कालस्यावच्छेदकत्वादिहेति प्रतीतिनियामकदेशनिष्ठावच्छेदकताया
वैलक्षण्यं दुरपह्वम् । यद्भावात्पर्यन्ते भूमे न बहिर्भूतसमुक्तत्वमिति

कृष्णमहीव ।

अभावापीति । पर्यन्तेति । यथा रूपमिष्टाया तदधिकरणताया स्वावय-
वो नावच्छेदक तथा भूममिष्टाया तदधिकरणताया पर्यन्तो नावच्छेदक इ-
त्यर्थः । कस्यापीति । बहिर्भूतसमुक्तत्वात्सूचनाय । इदानीं भूमे न
बहिर्भूतसमुक्तत्वमिति प्रतीतिमत्र प्रमाणं । ननु सत्र पर्यन्त इति वैयाख्येन पर्य-
न्तात्तर्भावं इत्याशयेन कालोपाधिविधयेति वैलक्षण्यानुपपत्तेरप्यपत्त्याह—
यदिति । यत्तद विकल्पावच्छेदकतापरः । कालविषयावच्छेदकताया
वैलक्षण्यतावच्छेदकताविकल्पावच्छेदकतायामेव पर्यन्तरूपकालस्य भूममिष्टसाध्यता-
भावाधिकरणमाभावावच्छेदकत्वा पर्यन्ते भूमे न बहिर्भूतसमुक्तत्वमिति प्रती-
त्यापत्तिः । तस्य विकल्पावच्छेदकताविरहोत्पत्तेः । तादृशावच्छेदकतायो-
र्भेदे किं प्रमाणमित्यत्राह निराकरणाच्च इदानीमिति । प्रतीतिनियाम-
केति । इहेति प्रतीतिनियामकेति शेषः । तेषु कालविषयावच्छेदक-
तायादिक साध्यणोपाधिः । तदवच्छिन्न कालवादिभानमित्यभानकमिति
कथ्यते । यत्तु इदानीमिति मत्तयनिरूपितकालनिष्ठमिषयतानिरूपितविषय-
स्याभावात् पुन वैलक्षण्यमिति । तत्तुच्यते । इहेदानीमेति विभिन्नप्रतीत्योर्विष-
यभेदाभिही प्रतिमितयविषयता तदभावपक्षवैलक्षण्यमिष्टे । विभिन्नप्रत्य-
यपरप्रमाणस्य तदविषयवत्तदभावरूपवैलक्षण्यसाधकत्वाच्च । नहि घट
घट इत्यादिप्रत्ययानां स्वमिष्टावच्छेदभावादिविषयत्वम् । अनुपपत्तायस्तेषु
तयात्वादिति । अत्र भूममिष्टसाध्यताभावाधिकरण्यभावीया देशविषया अव-

ग्यायतम् ।

एव इत्यर्थः । कालोपाधितयेति । यत्तत्वेनेत्यर्थः । एतेन पर्यन्तस्य
तादृशभावावच्छेदकत्वे इदानीमित्यादिप्रतीतिरेव निवामिका । न तद्वदप्यते
इत्यादिप्रतीतिमिति सूचितम् । वैलक्षण्यमिति । अत्रावच्छेदविषयमिति

प्रत्ययाभावः । हेतुमन्निष्ठतादृशावच्छेदकज्ञानिरूपकत्वमेव निवेद्य-
मतो न दोषः । तत्र कालोपाधेरवच्छेदकत्वायां अवच्छेदाधिकरणे-
नावच्छेदकस्य कालिकसंबन्धो अवच्छेदकानियामकः । इत्थंच
तादृशसंबन्धानयच्छिन्नत्वमेव दैशस्यावच्छेदकत्वायां वैलक्षण्यं, अ-
न्यस्य दुर्बलत्वात् । तथाच व्यभिचारिणि कालिकसंबन्धेन हेतौ

कृष्णमहीष ।

च्छेदकता तद्विषयकालप्रियया अवच्छेदकतातो निरक्षणा कालव्यापिपञ्चम-
माप्रियपदमनिष्ठमहिमात्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वादिति प्रयोगः । तेन एवैते
धुमे न वह्निमात्संयुक्तत्वमिति प्रत्ययातिशयापि न क्षते । अथवा पर्यन्तादौ दै-
शप्रिययाऽवच्छेदकत्वत्वाभावात्तत्र तादृशावच्छेदकत्वाविषयकप्रत्ययान्तर ता-
दृशावच्छेदकताविषयतामिरूपितविषयत्वासंबन्धवर्तिष्ठमभूमनिष्ठमहिमदुत्ति-
त्यप्रत्ययान्तरादौ वा । निरोच्यैकद्वयस्य प्रमात्वविशिष्टतद्वाङ्मननियामत्वा-
दिति कर्तुः पन्थाः । व्यभिचारिणि कालिकसंबन्धेन हेताविति । सं-
धोमेन वह्निमात्कालिकेन भूमादित्यादिष्वभिचारिणोत्पत्तेः । व्यभिचारनिरूप-
कहेतवधिरणीभूतहृदाद्यवच्छेदेन वह्निमन्निष्ठपितृकालिकसंबन्धावच्छिन्न-
वृत्तिः त्वाभावात् हेतौ सन्धेऽपि तस्य हेतवधिरणीभूतहृदनिष्ठतादिरसंबन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकतावस्थानियमेन न लक्षणपटकता । विगुहदाद्यवच्छेदेन हृद-
समवेतरूपादादेव तादृशाभावात् प्रसिद्धिरिति तन्निश्चयस्य हेतौ सन्धावृत्ति-
व्याप्तिः । नच भूमावववावच्छेदेन कालिरसंबन्धावच्छिन्नतयाविभूतिता-
भावस्यैव हेतवधिरणीभूतो य स्वावयवः । तत्रिष्टयमवायसंबन्धावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकृतानिर्व्यभिचयकाश इति याच्यम् । एवमपि समवायेन
वृथिरीत्यवन्कालिकेन घटादादित्यादौ निरवयवे व्यभिचारिणि विपक्षीभूतज-
रसमवेतरूपस्यैव तादृशाभ्यावच्छिन्नत्वाभावाधिकरणतया हेतोस्तन्निश्चय-
वदिव्याप्तेः । नच तत्रापि ज्ञेयज्ञानावच्छेदेन साध्यवदुत्तिवाभावसत्ताप्रा-
प्तिव्याप्तिरिति याच्यम् । तथाप्येतद्विषयभिन्नं कालिकेन घटादित्यादावति-
व्याप्तेः । तद्वैतकिकाया एव व्यभिचारनिरूपकप्रतिष्ठापनायाः तया कालिके-
नैव हेतुनिष्ठसाध्यवदुत्तिवामानसावच्छेदकतया हेतुनिष्ठतादृशवृत्ति-
भावो न लक्षणपटकः । किन्तु क्रियात् एवेत्यनिव्याप्तिः । एवं महाकालमिह
कालिकेन कालभेदात्, स्पन्दप्रयो घट्यात्, प्रत्यभिन्न कालिकेन शोषादि-
त्यप्राप्यनिव्याप्तेः । महाकालादौ हेतोः कालवैतरसंबन्धमसिद्धेरित्यापायात् ।
कालभेदाद् कालिकेन कालभेदादित्यादौ भिरदे साध्यवद्विरूपितका-
लिकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिवामसिद्धेरत्वं व्यभिचारिण्येति । कालिकादीत्या-
न्यापरत्वं ।

शेषः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यमासङ्गं निराकृत्ये—नचेति । व्यभिचारि-
तादा. प. १३

धर्तमाने साध्यसामानाधिकरण्याभावे व्यभिचारनिरूपणाधिकर-
णीयावच्छेदकतायां कालिकसंयन्धानवच्छिन्नत्वविरहादतिव्याप्ति-
रिति वान्यम् । कालिकव्याप्यवृत्तावपि कालिकसंयन्धवदित्या-
त्मत्याकाशत्वादिसामानाधिकरण्ये दैक्षिकसंयन्धेनात्मत्यागतधिरु-
रणकालस्य देशविधयेवावच्छेदनत्वात् । कालविधया तस्याव-
च्छेदकरत्वे तादृशसामानाधिकरण्यस्य कालिकव्याप्यवृत्तित्वापत्तेः
कालिकसंयन्धानवच्छिन्नत्वादित्यस्यैव वैलभ्यस्य देशविधया
अवच्छेदकतायां स्वीकरणीयत्वात् । ऐतदधिकरण इत्यत्र हेतुपदं
अधिकरणमिन्नत्वानुयोगिततद्हेतुपरम् । अतो धूमाद्यन्तरसंयु-
क्तजम्भदीयम् ।

दिना संयन्धसामान्यपरिग्रहः । कालिकव्याप्यवृत्ती । कालानवच्छि-
न्ने । दैक्षिकसंयन्धेनात्मत्यागतमधिकरणकारत्वेनैव कालिकसंयन्धेनैव अवच्छे-
दाधिकरणसंयन्धिणं वक्तुं युक्तम् । तथाकाशत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदको यः
कालस्तद्विष्टावच्छेदकतायाः कालिकसंयन्धवच्छिन्नत्वेऽपि तस्या देशविधयेना-
वच्छेदकतात्वापत्तिरिति साक्षीयम् । इह घटे भाकाशत्वे आत्मत्वसामानाधिक-
रणमिति मत्तयादिति । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वापत्तेरिति । तत्काहा-
न्यावरत्नम् ।

णीति । महाकालमित्रो घटत्वादित्यादमित्यर्थः । नच महाकालावच्छेदेन
महाकालाव्यवृत्तित्वाभावस्य महाकालवृत्तिवृत्तितया कालिकसंयन्धावच्छिन्नता-
च्छाविकरणताप्रतिषेधो नातिव्याप्तिरिति साक्ष्यम् । महाकालपरिमाणविष्णुता-
दाधिकरणताया महाकालस्य कालिकसंयन्धेनेव समवायेनाप्यवच्छेदकत्वमवा-
रक्षमवायावच्छिन्नाधिकरणताया कालिकसंयन्धानवच्छिन्नत्वप्रतिद्वितीयत्वात् ।
कालिकव्याप्यवृत्तावपीति । आकाशत्वे इदानीमात्मत्वसामानाधिकरण्य
न तदानीमिति प्रत्ययमावादिति भावः । यद्यपि व्याप्यवृत्तावित्यस्य सामाना-
धिकरण्ये इति शीवविशेषणस्याद्वैतत्वमपेक्षितमिति व्याप्यवृत्तिगीत्येव वक्तुमु-
चितम् । तथापि व्याप्यवृत्तिपदे व्याप्या मितवच्छिन्ना वृत्तिर्यस्येति विमर्शः "तृती-
यादिषु भाषितपुरक पुनर्द्वालवत्येति" सूत्रेण तृतीयादिविभक्तौ परत पुनरुप-
धारणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वंदस्य पुनर्द्वालविधानमप्रकृत्य व्याप्यवृत्तिशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तत्वं निरवच्छिन्नवृत्तित्वस्य पुरुषसाधारण्यात् पुनर्द्वालानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।
दैक्षिकसंयन्धेनात्मत्वानधिकरण्येति । एतेन कालिकसंयन्धातिरिक्त-
वन्धेन तस्यावच्छेदकत्वाभावं सूचितः । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वापत्ते-

१ सत्त्वान्तरेण धर्तमानप्रत्येकत्वादितिग्रहत्वावच्छेदसाध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकताया एव तादृशतायावच्छेदसाध्यतापरिग्रहे प्रत्येकत्वादितिग्रहत्वं सत्त्वा-
दिति । २ वैयर्थिकत्वम् ।

तत्साम्यव्यावच्छेदेन धूमादेस्तादृशाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

एवंच व्याप्तेः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि केनापि रूपेणानुगतानां

कृष्णमदीयं ।

यदिउद्यत्स्य तदन्यकालावच्छेदेन तद्वद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यतया तदुप-
गमे तादृशप्रतियोगित्वापत्तेरित्यर्थः । तद्देशावच्छिन्नत्वं न तदन्यदेशावच्छे-
देन तद्वद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यं । ज्ञेयत्वादौ घटाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वसामा-
न्याधिकरण्यं तदन्यदेशावच्छिन्नतद्वद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यासत्त्वादिति न वै-
शिकाभ्यामव्यूक्त्यापत्तिः । ननु व्याप्तेस्तत्तद्व्यतिरिक्तरूपत्वे धूमादादेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वं न स्यात् । व्याप्यवद्वृत्त्यात् । प्रत्येकं तत्तद्व्यतिरिक्तरूपस्याप्यव्यतिरि-
क्तवृत्तिव्याप्येभ्यः आह—एवंचेति । सत्त्वान्निवृत्त्यन्तमत्वं तद्वत्त्वद्विषय-
कज्ञानव्यतिरेकस्य विरोधव्याप्यतासंक्रमेण अनुगमकं रूपं । नचैवमपि प्रत्यक्षात्
संयोगेन प्रमेयादित्याह । प्रमेयत्वमपिप्रमत्तमेवेति यावत् । स्वविशिष्टव्यापक-

व्याप्यत्वं ।

रिति । तत्तादृशवच्छिन्नत्वस्य तदन्यवादानवच्छेदेन तद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्व-
व्याप्यत्वात्तदुपगमे तादृशप्रतियोगित्वापत्तेरित्यर्थ इति केचित् । ननुतल्लु आ-
काशलमिहात्मलसमनाधिकरणमिति प्रतीतिवशात्तादृशव्याप्येणाकाशलमात्म-
लसमानाधिकरणमिह नेति प्रतीतिरप्यनुभवविद्या । तत्र प्रथमप्रतीतिः काठिक-
समन्धावच्छिन्नरूपं वातविषयाऽवच्छेदरत्नं यदि भागते तदा नैशानीमिति
प्रतीक्षापत्तेरिति भावः । धूमाद्यन्तरसंयुक्तेति । यद्यपि आद्यवद्वृत्त्युक्तधू-
मादौ तादृशाभावाभाधिकरणत्वसमवाय हेतुपदस्य तदेतुपरत्वं युक्तं । तथापि
धूमवान्वहेरित्याह । पर्यवर्त्यवहौ तादृशाभावाभाधिकरणत्वमादायातिव्याप्तेर्वार-
णाय हेतुतावच्छेदवाच्यच्छेदेन तद्वत्प्रतिफलविषयतावश्यकलाद्युक्तं तदेतुप-
रत्वं हेतुपदस्य । ननु हेतुपदस्य तदेतुपरत्वे व्याप्तेस्तत्प्रतिकरूपतापरया न
कस्यापि तत्प्रकृत्यव्याप्तिप्रपञ्चं धूमत्वमिति धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं न
स्यात् येथापत्तिः । धूमतावच्छिन्नहेतुत्वानुमेत्यपरापत्तेर्धूमादित्वादित्यापत्रयो-
गात्तादृशापत्तेरित्येतत् आह—एवं चेति । केनापि रूपेणेति । अन्यतमत्वा-
दिनेत्यर्थः । धूमत्वादिकमवच्छेदकमिति । तावत्तत्प्रकृत्यव्याप्यतमत्वाव-
च्छिन्नानतिप्रसक्तस्य धूमत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत्वं विराणार्थः । तावत्तादृशीना
स्वप्रतियोगित्वव्यतिरिक्ततागमाधिकरण्योभयसमन्वयेन भेदविशिष्टान्यतरूपानुगमक-
व्यतिरिक्तलक्षणमात्मलप्रयासतया प्राप्तं स्वव्यवस्थानं वृत्त्यवस्थापीति भावः । अथेव-
मपि सत्त्वान्नामवायेन प्रमेयादिति प्रयोगानुपपत्तिरसमवेतप्रमेयस्य निदकव्या-
प्यवच्छेदकत्वेन प्रमेयत्वस्य समवेतप्रमेयनिष्ठतत्त्वव्यतिरिक्तान्यतमत्वावच्छिन्नतातिप्रम-
कतया तदवच्छेदकत्वमिहादिति चेत् । तादृशान्यतमत्वावच्छिन्नानतिप्रमत्त-
त्वेन तादृशान्यतमत्वं हेतुतावच्छेदकसंयन्धप्रतियोगिनि यदर्थमिति चेन्न वगैवाना-
भावप्रतियोगित्वाभावनवच्छेदकं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अनुगतव्याप्तिं वदता

कृष्णभट्टीयं ।

भावमन्त्रात् स्वसन्देशोपाया वा साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणता
तदनुयोगिनी पटवप्रकारकप्रमाविशेषत्वस्याधिकरणे घटे वा हेतुतावच्छे-
दकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता तत्रित्स्वितावच्छेदकतावच्छिन्ना सैव । तद्विधा
च सद्युक्तमवेतपदार्थवृत्तिमाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतेति हेतो-
मद्विधत्वात्तत्र तत्र लक्षणसमन्वय । अन्यगुणस्य घटादेश्च कालिकसंबन्धेनै-
वाप्युपेक्षाधिकरणसंबन्धितया तत्रित्स्वितावच्छेदकता कालिकसंबन्धावच्छिन्ना
योप्या । एष सानुयोग्यधिकरणावच्छेदः सैवाहसामानाधिकरण्याभावाधि-
करणत्वात्किं तत्र गृह्यममतिमिरुद्धम् ॥ सानुयोगिन इति स्वपदमुदासी-
नाधिकरणतासाधारणाधिकरणतामात्रपरम् । मनु साध्यसामानाधिकरण्या-
भावाधिकरणतामात्रपरम् । प्रबोधनाभावादित्यनादेयम् । अद्यायनंका-
धिकरणताभेदनिवेसो गौरवान् । नच सानुयोग्यधिकरणावच्छिन्नं वाच्यं
तद्व्याधिकरणतामवयमेव कुतो नोपम् । तथासति धूमरूपयोरधिकरण-
ताया दुर्धरत्वेऽपि क्षीयैदृक्क्षेत्रालादिनिष्ठाधिकरणतामादायैव लक्षणसंयति-
ममवार्तिनि वाच्यम् । जालिमान् सत्यादित्यादी र्व्यवच्छेदेन साध्यवद्भू-
तिरामावाधिकरणताया सत्ताया संबंधेऽपि अधिकरणतावच्छेदकत्वोद्हेतुता-
वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन सा स्वतादरेन दुर्धरा । रिगु इत्यवृत्तिरा-
धमाराधिकरणमपेक्षेति सर्वस्या अपि साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरण-
तायात्वं न्येनाप्याह । धूमास्तरमंतुन्यापयवेत्तादीनां व्याप्ते न्या-
नुयोगिनिवेसः । केचिन् । सानुयोगिनी यदधिकरणमिति । सानु-
योगिनी यदधिकरणमित्यर्थः । अन्वया इत्थं तत्सादित्यादाविति व्याप्तिः ।
मन्तायां गुणे च इत्यव्यवस्थानाधिकरणमिति प्रतीतिरित्या गुणारूपेणा
द्व्यवृत्तिरामावाधिकरणता न्य तदनुयोगिताया अपि अधिकरणं किंचिद्व्य-
मेव तदनारूपेणा सैव, तद्विधा च गुणारादिनिष्ठा द्व्यवृत्तिरामावाधि-
रणमिति हेतौ तदन्वयस्य संशयः । नन्वेवमेतदुपयानेतद्व्यादित्यादी सानु-
योग्यधिकरणसिद्धयनिकेतया मानायाभावादव्याप्तिरिति चेन्न । तत्रैकस्यै-
वाधिकरणस्य सानुयोगिमिच्छा वा हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नापेक्षा ॥
मिगिति वा अधिकरणता तद्वच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकत्वस्य वा नि-
वेदयत्वात् । सानुयोग्यधिकरणताप्याहकारवच्छेदकताकाव्याप्यं तादृताधिकर-
णतारवच्छेदका ये ये धर्मा तद्वच्छिन्नमिच्छावच्छेदकतानिरपकृतमुदावा

व्यापयत् ।

इति त्रिभिन्नामधिकरणतामादाय धूमादावव्यवस्थितानां सानुयोग्यधिकर-
णतावच्छिन्नमित्यत्र सानुयोग्यधिकरणमिच्छावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदक-
संबन्धावच्छिन्नत्वस्य इत्येव निवेदयत्वा हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
ताकाव्याप्यं वा तादृताधिकरणता तद्व्याप्यं वा सानुयोग्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणता
तद्वच्छिन्नत्वस्य व्यवस्थितस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन सानुयोग्यधिकरणमप्येव

यच्छेदकत्वनिवेदोनापि वारणसंग्रहः । पर्वतरूपादौ हेतुतावच्छेदक-
संन्यधारच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठानच्छेदकताकसाध्यसामानाधिकरण्या-
भाववत्ताप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठतादृशावच्छेदकतायां धूमादिप्रसिद्धे-

दृष्टमस्तीति ।

अथैतिसाधकसङ्ग—पर्वतरूपादाविति । अप्रसिद्धाविति । नच सं-
न्यधारणतरेण वर्तमाननिष्ठतादृशाधिकरणत्वानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंन्यधा-
वच्छिन्नपर्वतरूपप्रसिद्धावपि साध्याधिकरणत्वनधिकरणमात्रवृत्तिर्दोष-
पञ्चादौ साध्याधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धेर्लक्षणसंग-
तिसंग्रहः । प्रयोजनभावेन निष्ठान्तमनुपादाय हेतुतावच्छेदकसंग्रहा-
वच्छिन्नानच्छेदकताकसाध्यमात्रेणादाताविति वाच्यम् । नचमपि जातिमान्-
स्यादित्यादौ तदप्रसिद्धेर्बुद्धेर्भावात् । लक्षणममनादिति । मध्यमसंभव-
संन्यधारणतरेण वर्तमाननिष्ठमध्यमविधाधिकरणत्वयहेतुतावच्छेदकसंन्यधा-
वच्छिन्नानच्छेदकताप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रसिद्धानुमानादौ साध्याधिकरण-
त्वनधिकरणसाधारणदोषदण्डादौ पर्वताद्यवच्छेदेन शेषादादिनवृत्तिवाभाव-
पक्षायां तादृशासंन्यधावच्छिन्नावच्छेदकतावत्प्रसिद्धेः । जातिमान् सत्तादि-
त्यादौ ध्वमाद्यच्छिन्नसाध्यवृत्तिवाभावायानुयोगिसत्ताधिकरणपक्षावच्छेदेन
प्रख्यापे शिवादौ वा न समवायापच्छिन्नावच्छेदकताका पटवृत्तिवाभाव-
पक्षा गुणरूपवत्तादित्यादौ तन्नीत्यावच्छेदेन नीलत्वादौ किमावृत्तिवाभाव-
रूपादादौ रक्तकपादिवृत्तिवाभाववत्ता येत्यादिरीत्याभ्यस्तव्यम् ॥

अथपरम् ।

नाधिकरण्याभावाधिकरणतायां हेतुतावच्छेदकसंन्यधावच्छिन्नावच्छेदकता-
स्मर्येन साधुयोग्यधिकरणत्वानवच्छिन्नप्रदानपारेण तादृशं तद्वन्तमिदं
सामादायाव्याप्त्यनवकाशात् । नचैवं रूपच्छिन्नाप्यसामानाधिकरण्याभावाधि-
करणताया अपि साधुयोग्यधिकरणनिष्ठहेतुतावच्छेदकसंन्यधावच्छिन्नावच्छेद-
कतावन्यत्वेन तादृशं यथासं तद्वन्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया
अप्रतिष्ठितिरिति वाच्यम् । साध्यवृत्तेन हेतुतावच्छेदकसंन्यधेन यो वृत्तिमाद्य-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतायां साधुयोग्यधिकरणनिष्ठहेतुता-
वच्छेदकसंन्यधान्वित्तावच्छेदकताकत्वेन स्वपदेनोपदानासमवायस्य एव
तादृशं यथासं तद्वन्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणतायादौ
सर्वत्र लक्षणसमन्वयसमवायः । यत्तु साधुयोगिनो यदधिकरणमित्यत्र यद-
धिकरणमिति वक्ष्यमन्यथा इव्य सत्तादिसादौ सत्ताभिद्वयसामानाधिकर-
ण्याभावाधिकरणतायां साधुयोग्यविवरणं यद्व्यं तदनवच्छिन्नपदेन तद्वन्-

योगेन बद्धिमतिश्च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः ।

निरुक्ताधिकरणताना भेदस्याप्यक्षततया तद्वदन्यत्वेन धूमादौ
लक्षणसमन्वयसमवादिति । तत्र साधु । तथासति किंचेलाद्यभि-
मवोपासङ्गते । गगननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया
एवोक्ताधिकरणताभिन्नाया प्रसिद्धे । बद्धिमति चेति । तथाच तेनैव
समन्वयेनेत्यनुक्त्वा यत्किंचित्समन्वयेनेत्युक्तौ पर्वताद्यवच्छिन्नबद्धिमत्स-
मुच्चयस्यपि तदवच्छिन्नबद्धिमत्समवेतत्वाभावात्तद्वत्तदुक्तस्य बद्धिज्या-
प्यत्वं नोपपद्यत इति भावः । साध्यवृत्तसमन्वयसामान्याभावनिवेशे
बद्धिमत्समवेतसामान्याभावस्य लक्षणघटकत्वेपि बद्धिमत्समन्वय-
त्वमिति हेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नसाध्यवृत्तबद्धत्वसामान्याभाव-
स्याप्रसिद्ध्या असमवो बोध्यः । साध्यवृत्तसमन्वयस्य हेतुमति सङ्गन्वास-
मवादवच्छेद्याधिकरणसन्निधेय एवावच्छेदकतया तन्निष्ठाभावे हेतु

कृष्णभट्टीयः ।

गगननिष्ठेति । आभावावच्छेदेन साध्यवृत्तिरूपितकालिकसमन्वयावच्छि-
न्नवृत्तिर्वाभावावच्छेदाभावाधिकरणता स्वपदेन प्राप्ता । स्वरूपसमन्वयेन
गगनादेरपि वृत्तिप्रवृत्तत्वावच्छेदनात्तत्र च साध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छे-
दमात्रं तु न बाध्यम् । तथासति हेत्वधिकरणावच्छेदेवेत्यस्यासंगते । अत्र वि-
षयतासमन्वयेन साध्यताया हेतुताया च वृत्ते पदावच्छेदेन साध्यवृत्तिरूपि-
तविषयतासमन्वयावच्छिन्नवृत्तिर्वाभावसंवात् स्वपदेन तदधिकरणतोपादेयेति
गगने साध्यवृत्तिवत्त्वं सायात् तद्विशिष्टावच्छिन्नवृत्तिर्वाभावाधिकरणताया
भाप्रसिद्धिरित्यवशिष्टमिति बोध्यः । तदवच्छिन्नमेति । यद्यप्योदानीमेतद्विशि-
ष्टो नास्ति वैयर्थ्यात् । तथापि तदवच्छिन्नबद्धिमत्समवेतत्वाभावावच्छेदकतया ननु
तदवच्छिन्न बद्धिमत्समुक्तत्वाभाव इत्यभावेवनाह तदुल्लिखनम् । यथायन्ता
भावावच्छिन्नवृत्तिर्वादिताम् । सयोगादिसव्यावच्छिन्नमेव विषयताप्रतियोगिव
चोर्वृत्तियोग्यकतया तत्समन्वयावच्छिन्नं च यदाभाववृत्तिवत्समवेदमिति स्व

न्यायसः ।

आभावावच्छिन्नताया तत्रात्र इत्युक्तवच्छेदकत्वमेव साध्यवृत्तिरूपितवृत्तिरिति
येरे बद्धिमाधूमादिसाया कात्रिभवेन साध्यवृत्तिरूपितवृत्तिरिति तद्वत्तदु-
क्तवच्छेदकत्वमेव साध्यवृत्तिरूपितवृत्तिरिति तद्वत्तदुक्तवच्छेदकत्वमेव साध्यवृत्तिरूपितवृत्तिरिति तद्वत्तदु-
क्तवच्छेदकत्वमेव साध्यवृत्तिरूपितवृत्तिरिति तद्वत्तदुक्तवच्छेदकत्वमेव साध्यवृत्तिरूपितवृत्तिरिति तद्वत्तदु-

मत्तोऽभवच्छेदकत्वात् । नक्षत्रिरिति । नाव्याप्तिः । नासम्भवश्चेत्यर्थः । साध्यवत्ता च साध्यभावच्छेदवसयन्धेन बोद्धा । तेन समवायेन वक्ष्ये साध्ये सयोगेन हेतौ धूमे पर्वताद्यच्छिन्नगृहिमदृष्टित्वसामान्याभावासत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । नवा सदेतावपि यत्किञ्चित्समन्धेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वाभावस्य स्वाधिकरणायच्छेदेन सत्वेऽपि न दोषः । साध्यवत्त्वं चोपलक्षणविधया अभावप्रतियोगितायच्छेदव्यफोटौ निवेशनीयम् । ननु विश्लेषणविधया तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्वात्तादृशघटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्यादौ गन्धादिपिष्टिष्टपृत्तिताभासत्वेऽपि गन्धवान् पृथिवीत्यादित्यादौ मूलावच्छिन्नपृक्षादौ यपिसयोगाभापसत्त्वात्तादृशपृक्षाद्य-

दृष्टान्तद्वयम् ।

रूपसमन्धावच्छिन्नपृक्षित्वाभावमादाय लक्षणगमनादुक्तं धूमसेति, अग्रे नाप्याप्तिरिति च । असम्भवप्रकारस्य वृत्तिवादाह—नासम्भवश्चेति । तेनेति । सन्ध्यासामान्येन साध्यवत्तानिवेदो भद्र पूर्वात्तन्वायेन वक्ष्यमयमे धूमान्तरम् भवत्साध्यतावच्छेदकममवायसंयन्धेन साध्यवत्तिरूपितसयोगसमन्धावच्छिन्नपृत्तिताभावस्य धूमान्तरे असाधेपि वक्ष्यमयमेन यद्वैतमयोगलत्र मादृशाभावस्य पर्वतावच्छेदेन लीलम्यम् । अन्वया व्यभिचारित्वानुपपत्तेरिति बोध्यम् । साध्यवत्त्वं चेति । साध्यवत्तापमानाधिकरणाधिरणताकारवापच्छिन्नाभावनिवेशासामान्यनिष्ठपृत्तिताभावस्य लक्षणघटकेतेत्यर्थः । अवच्छेदकतापवोक्तुपादानाद्य साध्यनिष्ठिष्टपृत्तिताभावव्युत्पत्तिः । तत्रनिबोधितावच्छेदकताया

व्यापकम् ।

न्यवेन।व्याप्तिप्रसङ्ग इति तन्निवेद्य इति । ततः । साधुयोग्यधिरणतावच्छिन्नेतुतावच्छेदवसयन्धावच्छिन्नावच्छेदेनानासत्सामान्याभावरूपज्ञानुसंग्यधिकरणवच्छिन्नप्रत्यवेदोनेन इत्युक्त्वादितादावच्छिन्नाधिरणतावच्छिन्नि निवेशानावक्ष्यवत्तात् । यदपि हेतुतावच्छेदकसंयन्धेनेति पृतीवान् साधुयोग्यधिरणाक्षे । नान्येति । ननु साधुयोग्यधिरणतावच्छिन्नप्रत्यवेदकतायामेवेति न तद्वैतम्यमिति तदपि न । तथा सति “रूपानिष्ठनिष्कृष्टाधिरणताया धूमादिप्रतिनिधिकाधिरणतानां मेदसाधुततया तद्वदन्त्येन धूमादी लक्षणतमन्वमादिति” ग्रन्थविरोधादिनि । साध्यवरत्वं चोपलक्षणनिधयेति । तथा च “यदुपलक्षितमिदमित्यवयवादेरवच्छेदकताघटवसवन्धर्थं तत्सोपलक्षनतयाऽवच्छेदरतमिति” सिद्धान्तलक्षणे पक्षमावृत्त्या साध्यस्योपलक्षणतयाऽवच्छेदरतमिवधायां साध्योपलक्षिताधिकरणप्रतियोगिकमित्युक्तसमन्धा-

च्छेदेन एतदृक्षादौ कपिसयोगादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपि-
सयोगी एतदृक्षत्वादित्यादौ वा नाव्याप्तिः । तत्तत्कालदेशावच्छिन्न-
तत्तदधिकरणवच्छेदेनापि तत्र तत्र हेतौ तादृशसाध्योपलक्षित-

कृष्णभट्टीय ।

देशकालावच्छेदव्यतिष्टिपदार्थसत्त्वात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तावसन-
वेतत्वाभाव एव लक्षणघटक । उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकोटिप्र-
वेशात् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च । यच्च साध्याधिकरणातिरिच-
विशेषणाविशेषितवृत्तिवाभाव एव निवेद्यम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छ-
दकत्वेऽपि न समवेतत्वाभावमदाद्योपपत्तेरिति याच्यम् । सत्तासन्नि साध्यत्व-
व्याप्त्यपदकारणात् । साध्यविशिष्टवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकेऽपि अवच्छेद-
कत्वाया निरवच्छिन्नत्वनिवेशाच्च गन्धव्यान् पृथिवीत्वादित्यादौ अव्याप्तिरिति
प्रकाशिकाकृष्णमत निराकर्तुंमाह—नयित्ति । साध्याधिकरणतावैशिष्ट्यावच्छि-
न्नवृत्तिर्वासादनिवेशे निरवच्छिन्नविशेषणनिवेशे च गौरवाद्दिति भावः । निर-
वच्छिन्नबाहुल्ये विशेषणतया साध्यत्वनिवेशोऽव्याप्तिः प्रदर्शनापलक्षणतया
सन्निवेशाद्वारणमाह—तेनेत्यादिना । एवमपि । साध्यत्वत्वयोपलक्षण-
त्वेऽपि । देशः शिखरादि । कालो वह्निप्रागभावादि , तथाच धूमाधिकरण-
ताया स्वभावेतएव निरवच्छिन्नवच्छिन्नत्वा लक्षणकत्वाभावात्साध्यासि-
रत निरवच्छिन्नत्वमापदधकमित्यभिप्रेत्य । विशिष्टवृत्तिपदार्थत्वावच्छेदकताया

व्याख्यतम् ।

वशिष्टतसाध्याधिकरणनिष्ठवच्छेदकताकृतितलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वाभ्यासानानाधिकरणभावप्रपदेन विवक्षणीयः । यद्वा साध्याधिकरणनिरूपकता-
वल्लसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठवच्छेदकत्वानिर्दिष्टवृत्तित्वप्रतिप्रतियोगिताकाभा-
ववच्छेदपदेन विवक्षणीयः । साध्यविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वाभावप्रतीती न साध-
नसाध्याधिकरणाशे मासमानस्य धर्मिपारतक्येन वृत्तित्वरूपप्रतियोग्यशे मानदिय-
मात्तात्त्वप्रतीतिनिषयमात्रं साध्यालान् वमादायोपपत्तिकर्तृगपदो न पश्चा-
न्धूमिनीलादित्यादावव्याप्तिः । ननु गन्धानाधिकरणोत्पत्तिकालविशिष्टवृत्तिव्या-
पृथिवीत्वेन गन्धवत्त्वमनेतन्नमिति प्रतारित्येवोत्पत्तिकालविशिष्टवृत्तिविरुद्धवच्छेदेन
पृथिवीत्वे गन्धविशिष्टनिरूपितसमवेतत्वाभावमवगाहते तथा धूमनिष्ठवत्तद-
वृत्तित्वानवच्छेदवन्निर्गन्धधूमानन्तरालादिविशिष्टवृत्तिवत्तत्वे धूये न वह्निमरदुपकाल-
मिति प्रतीतिरपि तादृशविशिष्टपर्वतावच्छेदेन वह्निमरदुपकालाभावमवगाहते
इति वह्निमरदावमादावव्याप्तिः । यदित्य विशेष्यस्य पर्वतादे प्रतियोग्यवच्छ-
दकताया विशिष्टस्य तस्य नाभावावच्छेदकत्वमिति तादृशभावो धूमादानवति-
द्वत्युच्यते तदा धूमादुच्यते अपि प्रतियोग्यवच्छेदकताया विशिष्टवृत्तिव्या अना-
दावच्छेदकतासमवेन तादृशभावोऽपि पृथिवीत्वादावसिद्ध इत्यभिनिरणयो

तद्धर्मिष्ठित्वसत्त्वात् । नचैवमपि धूमादौ पर्वतवृत्तेरनवच्छेदको यो
देशः कालो वा तदवच्छिन्नपर्यन्तावच्छेदेन बह्म्यादिमद्वृत्तित्वाभा-
यस्य धूमादौ सत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वैरेवेति वाच्यम् । तत्तद्देशकालावच्छि-
न्नपर्यन्तानेर्धूमाद्यसंबन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि तादृशस्यानव-
च्छेदकत्वात् । नचैवमुत्पत्तिक्षणविशिष्टपर्वते न बह्मिस्तस्युक्तत्व(मि-
त्यादि)मिति प्रतीत्यनुपपत्तिः । ब्रूयत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधि-
करण्यमित्यादिवहुत्तप्रतीतिः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावावह-
न्यनता न संभवति विशेषस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वा-
संभवादिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्ये विशिष्टप-
र्यन्तावच्छेदस्याभावापगाहित्यैवोपपत्तेः । अतश्चिह्ने पर्वते धूमस्य

वृष्णमस्ति ।

विशिष्टपर्वतुपयोगिकसंज्ञध्वनितकमित्याशयेन समापत्तेः । अतश्चेदिति ।
नच देशकालाभरावच्छेदेन धूमसंयन्धित्वं तत्कालावच्छेदेन संयन्धित्वं
तत्कालावच्छिन्नतावच्छेदकतामियामद्वरात् । तथाच धूमनिष्ठाभावस्य होव-
धिवरणावच्छिन्नत्वं प्राप्नोति भावः । नचैवमपि शिखरावच्छिन्नपर्वतस्य
कालिनसंबन्धेन साध्यवृत्तिग्राभावापुयोगिधूमवत्त्वरूपं वावच्छेदकत्व-
मिति वाच्यम् । तदवच्छेदकत्वात् देशविधेया तद्विज्ञेयात् तद्वच्छिन्नत-
त्वं तद्व्याप्यवच्छिन्नताधिकरणताया एव तद्विष्टपर्वतेतिरूपिततदवच्छिन्नतासंब-
न्धावच्छिन्नतावच्छेदकतामियामद्वरात् तद्वच्छिन्नतावच्छेदकतावच्छिन्नपर्वतमियाम-
पत्तेन रूपवाद् रसादिसादावव्याप्तिवारणादेव निरवच्छिन्नत्वमित्यपास्तम् ।
याकालावच्छेदेनावच्छेदाधिकरणसंज्ञध्वनता तत्कालावच्छेदेन हेतुः साध्यव-

व्यावरणं ।

साध्यसोपकरणतावच्छेदकत्वनिवेदो विर्यक इत्यग्निप्रायेण तद्वृत्ते—नचैव-
मपि धूमादाविति । एवं सिद्धेभ्यः प्रतीत्योक्तवच्छेदवरणेऽपि किञ्चिदपेक्षमा-
पावच्छेदवरणे । अन्यवच्छेदकत्वादिति । अवच्छेदकपटकीभूतविशेषणदि-
शोप्यधोत्पत्तेदकतया भावे तयोर्वच्छेद्यानिकरणाधिकरणत्व नियामकमन्यवा
तद्विशिष्टपर्वते धूमे न बह्मिस्तस्युक्तत्वमिति प्रतीत्यापत्तेः । एवं च धूमवृत्ति-
तानवच्छेदकदेशकालयोर्वच्छेदाधिकरणधूमावच्छिन्नतादमादौ तादृशभावा-
दिभ्या न तमादावव्याप्तिरूपविशेषणवृत्तयो पृथिवीतस्य निजतयाऽवच्छेदा-
निराणतदधिकरणत्वसमवेनोत्पत्तिरूपविशिष्टवृत्तित्वा पृथिवीत्वेन गन्धविशि-
ष्टमनोत्पत्तिमिति प्रतीतिवत्तदधिकरण्ये साध्यसोपकरणतावच्छेदकत्वनि-
वृत्तं सार्यमिति भावः । न चैवमिति । एवं विशिष्टस्यावच्छेदवरणे विशेषण-

न वह्निमत्सयुक्तत्वमिलादौ पर्वतायवच्छिन्नयद्भूमस्य वह्निमत्सयुक्तत्वं
तस्योत्पत्तिक्षणो नावच्छेदक इत्यादिरप्यर्थः सम्भवति । धूगनिष्ठव-
ह्निमत्सयुक्तत्वाभावे उत्पत्तिक्षणपर्वतोभयावच्छिन्नत्वं ॥ नार्थः ।
पर्वतस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया उक्तवर्त्मानेन द्वयोरभावावच्छेदक-
त्वस्यासम्भवात् घटपटयोर्घटत्वाभावाधिकरणतावत् । एतेनोक्तोभया-
वच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्याभाववत्त्वव्यापर्वनाय हेतुधिकरण-

कृष्णभाट्टिय ।

[illegible]

अथर्वश्रुतिः ।

[illegible]

मात्रावच्छिन्नप्रतिनिवेशनं केषांचिदनुपादेयमेव । तथासति बहुधादि-
कृष्णमदीयं ।

त्वात् । संयोगेन व्यभिचारिणि भूमवान् वदेरित्यत्रैव । ननु कालिकसंबन्धेन व्यभिचारिण्यपि । तथाप्यष्टेदकताया कालिकसंबन्धावच्छिन्नहेतु-
त्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावनिनेशो बोध्यः । एवं च यद्विमान्
भूमारित्यादौ कालिनेन हेतौ परमाणोर्बन्धुभूमनिष्ठसाध्यसामानाधिकर-
ण्याभावीयसमयायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत् कालिकसंबन्धेन हेतुसू-
न्यत्वेऽपि न शक्तिः । सयोगेन व्यभिचारिसमत्वात् । यद्विधेयसति उपपत्ति-
क्षणपर्यंतयो भूमनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावावच्छेदकत्वे पर्यंतनिष्ठाव-
च्छेदकताया एवावच्छिन्नविशेषणवत्तया हेत्वधिकरणताव्याप्यत्वेन साध्यासिद्धा-
व्यवस्थान्मानपदं ध्येयं । तदपि प्रतिबोध्यवच्छेदके एवैते तदुभावावच्छेद-
कार्यं न ह्यात् । एवैते सत्काले भूमस्य संयोगात्त्वात् । अतः कालिकसंबन्ध-
एवावच्छेदकतानियामकं ध्याय्यः । तथाच पर्यंतनिष्ठावच्छेदकताया मोह-
यानादयमिति साध्यासिद्धिः । यद्विधेय पूर्वमुत्पत्तिक्षणविधया पर्यंतत्वावच्छेद-
कस्याभिधानादिदानीं सिद्धांते च तद्वन्नीकारे विरोधः तथा पर्यंतभूमयो
संयोग एवावच्छेदकतानियामकः सिद्धांते प्रतिबोध्यवच्छेदकताया अभावा-
वच्छेदकता नास्ति एतन्मते कालनिष्ठावच्छेदकतासाधिन्येन मास्तीति विशेष-
इति मध्यते । तदा कालिकसंबन्धावच्छिन्नहेतुत्वावच्छेदकसंबन्धाव-
च्छिन्नत्वोत्पत्तिक्षणवाच्यविच्छिन्नत्वैतन्नित्यभावात् एवावच्छेदकताया निषेधः ।
तथासति पर्यंतनिष्ठावच्छेदकताया कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वेन उत्पत्तिक्षण-
निष्ठावच्छेदकताया उत्पत्तिक्षणस्यावच्छिन्नत्वेन नित्यभावावच्छेदके हेतुसू-
न्योत्पत्तिक्षणसत्येन हेत्वधिकरणवत्त्वं तदव्यापकत्वात्साध्यासिद्धिः । उभयाभावा-
न्नित्यभावावच्छिन्नत्वैतन्नित्यसिद्धिस्तत्त्वबोद्धव्यमाह—तथासतीति । यद्विधेय-
व्यापकः ।

पिदे । अत एव हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानियामवच्छेदकस्यानिरूपकत्वसिद्धि-
तत्त्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वं तदित्यपि न । सर्वथा अव्यवच्छेदक-
तया हेत्वधिकरणनिष्ठसाध्यवच्छेदकतायात्वात्तत्राप्रतिदत्तात् । अथ हेत्व-
धिकरणनिष्ठा देशविधया यावच्छेदकता तदव्यवच्छेदकत्वनिर्दिष्टपरत्वादिनमेव
तदिति नोक्तस्यैवैवमिति सिद्धिः साध्यम् । एवं सति तथा सतीत्यादिना नश्यमा-
णातिव्याधयसंभवः । तथाच निष्ठाधिकरणतायामप्यन्योन्योक्तके रूपेण भूमवत्तदुक्त-
त्वसिद्धादौ रूपेण भूमवत्तदुक्तत्वमिति प्रतीतिभ्यामन्योन्योक्तोत्पत्तिबोद्धव्यभावा-
वच्छिन्नत्वावच्छिन्नतायावच्छिन्नताया अत्रापिदे । एतेन स्वावच्छेदकताव्या-
पकहेत्वधिकरणतावत्तमेव तदिति निरुक्तम् । यदि च अगत्यादिनिष्ठाधिकरणवत्त-
त्वावच्छिन्नत्वोच्यते तदा यस्मिन्भूमादिसाध्यवत्तया एव प्रसिद्धतात्त्रैव स-
म्बन्धवत्तरेण वर्तमान इति प्रत्यक्षतोप इति चेत् । तद्वत्त्वमप्यस्य यथायुक्तानिष्ठा-

तादृशाभावश्च तत्रैव संवन्धान्तरेण वर्तमाने सुलभः ।

निष्ठभूमसामानाधिकरण्याभावस्यापि अयोगोलक्ष्णावयवोभयाव-
च्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुमन्मात्रानवच्छेद्यतयाऽति-
व्याप्तिप्रसङ्गाच्च । केचित्तु । निश्चित्यपर्वतादेरवच्छेदकतामादाया-
व्याप्तेर्वारणायावच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छिन्नतदभावे
निवेदनीयम् । एवं च पर्यतादेः कालपिषया घूमनिष्ठबहिर्मत्संयुक्तरा-
भाषानवच्छेदकत्वस्यापि व्यावृत्तिः । पर्यतादेः स्थूलक्षलतया बहिर्म-
त्संयुक्तत्वादिरूपप्रतियोगिनोऽपि अवच्छेदकत्वाच्च निष्ठाभाषावच्छे-
दकतया अपि रोषाय अघान्तरकालवच्छिन्नत्वोपगमादित्यन्याहुः ॥
हेतुमत्संबन्धे साध्यासामानाधिकरण्याभावस्योक्तयुक्त्या हेत्वधिकरणा-
वच्छिन्नतयविरहान् । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुमत्संबन्धे हेतुमद-
वच्छिन्नतादृशाभावमसिद्धिमाह—तादृशेति । हेतुतावच्छेदकसं-
बन्धेन साध्यावृत्तित्वस्य तेन संबन्धेन हेतुमदवच्छिन्नाभावेत्यर्थः ।
तत्रैव—तादृशहेतुमत्त्वेव । न च तथाविधरूपाद् । बहिर्मत्संयुक्तराभा-

हृत्प्रेमदीपः ।

स्वाध्यायेन कृताव्यापकद्वयेऽपि करणताकृताव्यापकद्वयैश्च भूतिराभावाधिष्ठितमताया त-
त्तत्तद्दृष्टव्यं निष्कर्षः । तदा नैव होय । स्वाध्यायस्योपगोचरुपशोऽप्युद्दिष्ट-
ताभिदेताधिकृत्यताभिदान् । यदिपि नानि परंते अतिशयोक्त्युद्दिष्टः भव-
त्युद्दिष्टः न भिद्यते । किं तु क्षमतिश्चैव संव्यक्त इत्युच्यते, तदा हेत्वधिकर-
णपर्यताव्युद्दिष्टैव मात्रमदायः । तादृशशोक्षितमवेष न नैपि होय इत्य-
वेषः । अयच्छेदकान्तरेति । सप्तमीपदमिदं देवताकृत्योदयारभ्येद-
व्यापकम् ।

[illegible]

यो व्याप्यवृत्तिरेवेति तत्राधिकरणविशेषस्यावच्छेदकत्व निर्युक्तिः प्र-
तियोगिमति अभववृत्तावेव विरोधमश्वनार्थ अवच्छेदकभेदापेक्षणात् ।
धूमवत्कपालादिसमवेत एव वह्निमन्महानससयुक्तगटादौ महानसाय-
वच्छेदेन वह्निमत्सयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्सयुक्त-
त्वाभावसौलभ्येऽपि एतद्वृत्तवानेतद्वत्सादित्यादौ एतद्रूपादिमत्समवेतत्व-
वति हेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसत्त्वात्तदवच्छेदेन साध्यासामा-
नाधिकरण्यमात्रवत्यासम्भवात्तद्रूपादिमति सधन्यान्तरमात्रेण धर्त-
माने साध्यवत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेतुधिकरणानव-
च्छिन्नत्वविरहेण निरुक्ताभावाप्रतिबुद्धिर्वास्तव्यमिति याच्यम् । पर्वते रूपे
न वह्निमत्सयुक्तत्वमिति प्रतीतिरनेन व्याप्यवृत्तेरपि साध्यासामाना-
धिपरण्याभावाधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात् । यत्तु व्याप्यवृत्ते-
रभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमे हेतुतावच्छेदकसधन्याव-
च्छिन्नताभ्यवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हेतुनुयोगिकरतद्दे-
त्वधिकरणविशेषावच्छिन्नत्रोभयाभायो विवक्षणीयः । तत्राच धूमा-
दिनिष्ठसाध्यवाच्यवच्छिन्नतदधिकरणताया हेतुतावच्छेदकसधन्येन
हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य रूपादिनिष्ठवह्निमत्सयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणताया
घटादिनिष्ठधूमवत्कपालावच्छिन्नतदधिकरणताया च हेतुनुयोगिक-

हृत्तमदीय ।

रयमित्यादिर्कतु । यत्तु तद्वन्धमागभाववात् तद्वन्धव्यसवित्वात् हेतौ सा-
ध्यवितिष्ठनृत्तिरभावापसंयादव्याप्तिरिति । तच्च, तत्र कालविशेषस्यावच्छेदक
घटकत्वात् । तद्वन्धनस्य घटनृत्तिरवस्थानवच्छेदककालावच्छिन्नघटत्व तद्-
सद्वन्धित्वाच्च उत्तरीत्यधोपपत्तौ विशेषणवृत्तमस्तरत । व्याप्यवृत्तेर्नाव-
च्छेदकमिति यादिना निष्कर्षमुत्थापयति । यत्त्विति । अयोगोलकनृत्तिव-

म्याथरज ।

इकलानिर्दिष्टहेतुधिकरणविशेषावच्छेदकतावेत्यथ । अत्राहुर्विस्तरत तद्द्वौत्रं
तु रूपनिष्ठवह्निमत्सयुक्ततामात्राधिकरणत्वावच्छेदकताया पर्वतनिष्ठव्यामपि
पर्वतलस्यावच्छेदकतायाऽवच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेतुधिकरणविशेषावच्छेदकता-
प्रतिष्ठाऽऽगमव । अवच्छेदवा-तरनिष्ठमिच्छाणावच्छेदकतानिर्देशोऽपि ततद्-
वा-तरकालावच्छिन्नपर्वतहेतुतात्त्विकत्वमापेक्षया ततद्वा-तरकालस्य व-
त्तत्समवेतोत्पत्तिरननिष्ठानवच्छेदकतायामवच्छेदकान्तरानवच्छिन्नताघटे-
रव्याप्तिरेति । यत्त्विति । अयोगोलकनृत्तिरूपादिनिष्ठधिकरणतायागुभयावाव-

व्यभिचारिण(स्तु)श्च व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि
तादृशाभाववत्त्वम् ।

एवस्याभावेनोभयाभावस(व)त्वाद्दक्षिणसमन्वय इति तत्र । व्याप्यवृत्तेर-
वच्छेदकानुगमे पृथिवी रूपादित्यादावस्तेव्याप्तिः । पृथिवीत्वादिव्य-
भिचारिजलीयरूपादिनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्यवृ-
त्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तेभयाभावस्याक्षतत्वात् । हेत्व-
धिकरणावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव तत्र निवेशनीयत्वाज्जायं दोषः ।
जलरूपनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावाधिकरणत्वाया अवच्छिन्नत्वविरहे-
णोभयाभावसत्त्वात् । एवंच तावतैवोपदर्शिताप्रसिद्धेरपि निवारित-
त्वात् । तान्शोभयाभावनदधिकरणतावदन्वयत्वमेव निवेशनीयम् ।
न तूक्षाधिकरणतासामान्ये हेत्यनुयोगिकत्वतादृशोभयाभाववत्वोभ-
याभावः प्रयोजनविरहादिति चेदेवमपि वक्ष्यमाणायाः कालिकादि-
सम्बन्धेन हेताव्यव्याप्तेरसङ्गतिर्दुर्वैरिचेति । तत्र कालिकसम्बन्धेनावृत्ति-
गगनादावेय दर्शितोभयाभाववत्साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकर-
णत्वायाः प्रसिद्धेः । अवृत्तावेव सर्वत्र तादृशाभावप्रसिद्ध्या सम्बन्धा-
न्तरेण वर्तमानपर्यतानुधावनविरोधश्च । तस्माद्व्याप्यवृत्तेरप्य-
वच्छेदकत्वमेव अन्धकारानुमतमित्यवचेयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादा-
चानाद्विज्ञानस्तिव्याप्तिमुद्धरति । व्यभिचारिणश्चेति । तादृशीति ।
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः । अवच्छेदकत्व सप्तम्य-
र्थः । तादृशाभाववत्त्वम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावव-
त्त्वमभेदीयम् ।

गादिनिष्ठधूमवदृष्टिवाभाववत्तावासुखवाभाववत्तावदतिव्याप्ते सामान्यपदम् ।
तदर्थं व्यापकत्वं तयाच तादृशाधिकरणत्वव्यापकम् । हेत्यनुयोगिकत्वपदमौ-
घच्छिन्नाधिकरणविशेषावच्छिन्न बोधयाभाव तद्वर्तकत्वमित्यर्थः । धूमादि-
रूपादिनिष्ठेलादि छद्ममप्यवयोज्यम् । नच धूमाद्यन्तरसंप्रसक्तपदाव-
च्छेदेनेत्यादिरित्या व्याप्तिः । बलद्वयेऽपि तद्व्यतिरिक्तत्वमकैक्यमेतैव यद्वर्मपदे-
नोपादानात् एतन्मते तादृशास्त्वान्यवस्थास्तत्वाच्च धूमान्तरेण नृत्त्यनियामक-

न्यायत्वम् ।

सत्त्वादिति व्याप्ते सामान्यपदम् । पृथिवीरूपादित्यादाविति । यद्यपि
धूमवाङ्महोरित्यादावप्ययोषोऽनीयवह्निनिष्ठा-शक्तिरूपत्वाया व्याप्यवृत्तित्वा-

सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः । नचैवं
विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् ।

वृत्तित्वाभाववत्त्वम् । अत्र प्रमाणाकङ्क्षायामाह—सत्तायामिति ।
ईदृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यप्रत्यामपि सत्तायां तदनवच्छे-
दकगुणाद्यवच्छेदेन तदभावजन्यरगाहनादिति भावः । एवं सत्तायां
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यभावोपगमे । विशिष्टसत्त्वे गुणान्यत्ववि-
शिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने । अव्याप्तिरिति । गुणान्यवच्छेदेन साध्य-
सामानाधिकरण्यमावयति केनापि रूपेण तदनधिकरणत्वासम्भवा-
दिति भावः । विशिष्टस्येति । तथाच विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमात्रवृत्तिव-
दधिकरणत्वं न गुणादेरिति न हेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ साध्यसा-
मानाधिकरण्यमावयत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि हेतुताव-
च्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वं निवेष्ट्यापीयमव्याप्तिः शक्यते
धारयितुं तथापि प्रकारान्तरेण धारणसमये अधिकनिवेदनमनु-
चितं इत्यभिप्रेत्य विशिष्टातिरिक्तत्वपक्ष आश्रितः । नच हेतुतावच्छे-
दकविशिष्टाधिकरणतानिवेशनमवश्यम् । अन्यथा इदं स्पर्शवत् भूत-
त्वमूर्तसोभयस्यादित्यादौ भूतत्वे मूर्तस्य च हेतौ स्वाधिकरणे गग-
ने मनसि च साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्या-
न्यम् । उभयवत्स्य एकविशिष्टापरत्वरूपतामवलम्ब्य विशिष्टस्यान-
तिरिक्तत्वा तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरण्यत्वरूपपरम्परासंबन्धे-

वृत्तमहीच ।

युव संयोगः हेत्वधिकरणतायै लक्ष्यधटिते युक्तिसंभवाच्च । धूमवान् वहे-
रित्यादौ धूमवत्साधारण्यवृत्तिसंभवाच्चानिव्याप्तिरत एव धीवति । शङ्कते—हे-
त्वधीति । जलेति । क्षितिजलोमेष्वृत्तिदीर्घदण्डे क्षितिजमात्रवृत्तिवदवृत्तिव-
त्सत्तायां हेत्वधिकरण्यवच्छिन्नत्वमिति । ईदृशेति । अत्र सत्ता द्रव्यवृत्तिवा-
भाववती द्रव्यवृत्तिनाभावविशेष्यकाद्येवतासंबन्धावच्छिन्नप्रमाणनारात्वात् ।
यो यद्विशेष्यकप्रमाणकारः स तद्वामिति व्याप्तेरिति प्रयोगः । केनापीति ।
विशेष्यवृत्तिवृत्तिप्रतिषेधोक्तवच्छेदकनाकमेतानुसंगित्वाया निशिष्टे भवही-
कारात् । विषद्विष्टोभयवत्त्वैव विशिष्टापरत्वरूपत्वासंभवादुभयवत्त्वमात्रसं-
वातिरित्यत्र स्वीकृत्य नहीच हेतुवत् स्वीकृत्यामिति समाप्यन्तरमाह—

नोभयत्वस्यैव वा तत्रान्यथैः समाधानसंभवान् । ननु द्रव्यं गुण-
न्यत्वेसति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टातिरिक्ततापक्षमवलम्ब्याव्याप्तेर्वारणं
न विचारसहम् । तथाहि । गुणादिवृत्तिसत्तादितो गुणान्यत्ववि-
शिष्टमत्तादेरतिरिक्तत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदः । एकव्यक्तित्ववि-
शिष्टस्य अपरव्यक्तित्वविन्यसत्वात् । नच तत्तद्व्यक्तित्वविशिष्ट-
सत्तादीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निराबाधमेवेति
वाच्यम् । शुद्धसत्तादौ तत्तद्व्यक्तित्वविशिष्टाभ्युपगमे भवतां तदे-
कत्वासंभवान् । तदेवाभ्युपगमे सत्तावृत्तित्वाप्रसङ्गान् । एवं सर्वेषा-
मेव वस्तूनां तत्तत्क्षणादिवृत्तित्वरूपविशेषणभेदाद्भेदप्रसक्त्या क्षणभ-
ङ्गापत्तिपर्यवसानं (नं दुर्वार)मेव । अथ प्रत्यभिज्ञायनुरोधेन एकस्मिन्ना-
नावेशकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यं स्वीक्रियत एव । परन्तु गुणे द्रव्यवृत्तित्ववि-
शिष्टसत्ता नास्ति इदानीं पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टघटत्वं नास्तीति प्रती-
त्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्वि(शेषणवि)शिष्टसत्त्वत्वावयः स्वी-
क्रीयन्ते । तद्वलम्बनतयैवात्तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः । द्रव्यवृत्तित्वमैशि-
ष्ट्यपुरस्कारेण चानुगतसत्त्वादेर्द्रव्यत्वानुमापकत्वा न स्वीक्रियते।अपितु
तदन्यत्तादृशविशेषणविशिष्टस्य गुणव्यवृत्तिवस्तुन एवेति तत्र द्रव्य-
त्वादिष्वपि विरहेऽपि न क्षतिरिति चेत्तादृशवस्तूनां केन रूपेण व्या-
प्यता । न द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वेन तादृशरूपस्याव्याप्यानुगतधर्मसा-
धारणान् । नापि तादृशविशेषणविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वादिना तादृशवि-
शेषणवैशिष्ट्यांशस्य वैधर्म्यात् । तद्व्यक्तित्वानुपस्थितायनुमानानिवो-
दाह । एवं विशिष्टसत्ता नास्तीत्यत्र विशिष्टस्याप्यवच्छिन्नाभाषस्य न
विषयतासंभवः तद्रूपावच्छिन्नाभावानुमापकत्वाभावा-
दुक्त्यांभटीयं ।

तत्रेति । ननु यथा परंपरासंन्येनोभयत्वस्य हेतुत्वं तथा विशिष्टातिरि-
क्तत्वेऽपि चैरावस्थापि स्वयच्छिन्नरूपितसमवायेन हेतुत्वं बलं शक्यत
इति चेदिदमेवानजिरेकेस्त्रिणादिना उद्धृत्यं । इदानीं विहितमित्यदोषः ।
न केवलमनुगतधर्ममात्रोच्छेदव्यसंयमात्रं किंत्वन्वदपीत्याह—यद्यमिति ।
अनुगतधर्ममात्रोच्छेदं क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं चोक्तं विशिष्टादवोच्य-
रानुगतमिति तत्त्वं व्यवस्थापयति । परंरिचयति । न द्रव्यत्वेति । तथा एव
गुणादौ सर्वेन व्यभिचारिण्यात् । परंतुन पश्येति । केन रूपेण तादृश-
रानुगतो हेतुतेति चेदिदानीं रूपविशेषणं भास्येवेति बोध्यम् । धर्मं सत्तादिः ।
वैशिष्ट्यांशस्यागोऽप्याह—तद्व्यक्तित्वादिस्ति । विशिष्टसत्ता नास्तीति मल-

अनतिरेके तु विशेषणविशेष्यसंबन्धस्यैव परंपरया व्या(स)-
प्यत्वात् ।

संभवान् । नापि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य
प्रतियोगितावच्छेदककोटावनुष्ठेयान् । विशेषणावच्छिन्नप्रतियो-
गिकसंबन्धो विलक्षणः सच नानुगतसत्तायाः संबन्धः, अपितु भ-
तिरिक्तविशिष्टसत्ताया एवेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृ-
त्तिसत्तासाधारण्येऽपि तत्र विशिष्टभावोऽश्व एव । प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकशून्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपि स्थि-
तत्वादिति चेत्तर्हि गुणादिसत्ताया एवातिरिक्तसंबन्धो गुणादिव्यावृत्तः
स्वीक्रियतां किं सत्तान्तररूपनेनेत्यभिप्रेत्याह । अनतिरेकेत्विति ।
विशेषणविशेष्यसंबन्धस्यैवेति । सत्त्वनिष्ठगुणान्यत्ववैशिष्ट्यस्यैवेत्य-
र्थः । परंपरया । परंपरासंबन्धेन स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायादि-
संबन्धेनेति यावत् । व्याप्यत्वादिति गुणान्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नायाः
अधिकरणताया गुणादायसत्त्वान् । तादृशसंबन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य
द्रव्यमात्रवृत्तित्वादिति भावः । एवकारेण सत्तायाः व्ययच्छेदः ।
यत्र विशेषणविशेष्यतावच्छिन्नसत्ताहेतुकद्रव्यत्वानुमितिरभिमतता तत्त-
द्वैशिष्ट्यहेतुकानुमितिरवोपेयते वैशिष्ट्यपरंपरासंबन्धेन व्याप्तिधीवि-
रहे चानुमितिरप्रसिद्धेवेति भावः । यद्यपि विशिष्टनिरूपितस्य विल-
क्षणत्वे तादृशसंबन्धेन सत्ताया अपि व्याप्यत्वं निर्वहति । तथापि
विशेषणावच्छिन्ननिरूपितसमवायरादिना न सत्तादिसंबन्धता किंतु

कृष्णमहीषं ।

यस्य स्वावच्छिन्नाभावोत्पन्नता च स्वीक्रियते । भवितु विशिष्टाभावावच्छि-
न्नेत्याशङ्कते । विशेषणेति । तर्ह्यसि । गुणादिव्यावृत्त इति ।
गुणो विशिष्टनिरूपित इति प्रतीतिनिरासाय सत्ताया इति पक्षोसंबन्ध-
पक्षनिरूपितप्रतियोगिकव्यवसायार्थं सत्तासंबन्धताया अनुपपत्त्येव निराक-
रणात् । यदपीति । एवंच विशेषणविशेष्यसंबन्धस्य व्याप्यत्वानुसरणं
निरूपयति भावः । न सत्तादीति । अन्यथा कदाचित् गुणः सत्ता-
वानिति मूलपक्ष प्रमत्तमपि स्यात् । नन्वेवं समवायभेदात् सत्तासं-
बन्धस्ये गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रमत्तमंग इत्याह—किं त्विति ।

केवलान्वयिनि चाज्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणे-
त्याहुः ।

विशिष्टसत्त्वानिति प्रत्यये वैशिष्ट्यस्यैव सत्तादिविशेषणतापत्तस्य
निरुक्तपरंपरासंन्येन धर्मिणि विशेषणत्वोपगमात्त्रातिप्रसङ्ग इत्याश-
येनेदमभिहितम् । नन्वेवरीत्या प्रथमलक्षणपरिष्कारे वक्ष्यमाणज्ञे-
रान्वयिसाध्यचाज्यात्वप्रसङ्गः । तत्रापि सवन्धान्तरेण हेतुमद्वृत्तौ
हेत्वधिरूपणान्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रसिद्धत्वा लक्षणग-
ननसम्भवादत्त आह— केवलान्वयिनीति । द्वितीयलक्षणेति । नच
तत्रैतन्नेनोभयत्वाद्यन्छिन्नस्यैव परामर्शात्प्रथमलक्षणेऽव्यात्यसम्भ-
वेऽसङ्गतिर्दुर्वारैवेति शङ्क्यम्, केवलान्वयिसाध्यज्ञे मूमे चाव्याप्तिप्रद-
र्शनात् । तदुभयत्वेनोपलितप्रथमलक्षणेऽव्यात्यसम्भवेऽपि लक्षणद्वये
यथायोग सत्त्वस्थले व्यात्यन्यये तात्पर्यान् । यद्यपि भूमावायपि सा-
ध्यसामानाधिकरण्यसामान्याभावरूपद्वितितस्य प्रथमलक्षणापार्थस्य नान्या-
त्यनयनम् । तथापि यत्किञ्चित्साध्यवद्भूतिभेदनिवेदनाभिप्रायेण

कृष्णभट्टीय ।

सत्ताद्विपक्षोपपत्तेति । द्वय वैशिष्ट्यवदित्यत्रत्ययात् । नास्तिमर्त्यमः
न गुणो गुणाम्बन्धविशिष्टसत्तावानिति प्रत्ययस्य प्रमात्यप्रमाणं । तथाच
विशेष्यस्य शुद्धसत्त्व इति वैशिष्ट्यस्य साध्यव्याप्यत्वमनुरादमिति भावः ।
यद्यपि विशिष्टस्य निरूपितमवयवो विशिष्टाधारस्यापि सत्तासद्वन्धेन
संबन्धेन सत्तावानिति प्रत्ययः गुणो विशिष्टमपानानिति प्रत्ययस्य प्रकारना-
शक्येदृक्त्वेन वैशिष्ट्यमानं एव सत्यवच्छिन्नमिति निरूपणमुपेत्य वारणाय ।
एवञ्च तेन संबन्धेन निरिष्टसत्ताया अपि व्याप्यत्वं न भवतीति वैशिष्ट्य-
वच्छेदकारणैवार्थम् । तथापि तत्त्वबन्धो न सार्वभौममिति न इति प्रदर्श-
नादेवमात्रं अतएवानायेनेत्युक्तम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वमात्म्यभेदमि-
वेति भूमिं दायुन्मत्तपृष्टिनि ह्यम् अस्यात्यभावात् । अतएवद्वयवैशिष्ट्य-
निवेदनाभिप्रायस्य चाप्यम् । तथासति तद्वैशिष्ट्या प्रथमलक्षणाव्याप्ति-
रिति दुर्बलैरेत्याशयेन समापत्तेः—तथापीति । यन्निश्चितं साध्यवत्ति

म्यापहस ।

प्रतिष्ठापितं नवसाधयि धूम्रादिहस्तद्वयपिष्टापातौ कदादिगमनाभिरे-
हंताददुर्गमम् । ननु उदमनायां तस्यपिष्टापातयेति व्याप्यरूपि-
नंदरुहादिहस्तद्वयपिष्टापातयेति ननु उदमनायां तस्यपिष्टापातयेति व्याप्यरूपि-
नंदरुहादिहस्तद्वयपिष्टापातयेति ननु उदमनायां तस्यपिष्टापातयेति व्याप्यरूपि-

तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेष्वगाहते । ननु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वामावं ।

द्वितीयलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्यागावन्निवेनाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यकस्यलेऽन्यामिन्द्रजित्-गविरद्वम् । मूले च यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरण इत्युपलक्ष्यम् । यत्किञ्चित्साध्याधिकरणापृचावित्यपि बोध्यम् । तेन प्रथमलक्षणाव्याप्तिर्संपादकहेत्वकथनान्मूलत्वस्य नावकाश इति श्येयम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वायां प्रमाणसिद्धायामेव दर्शितातिव्यतिरिक्त-रयितुं शक्यते । तत्रैव न प्रमाण उक्तप्रतीतेरन्यविषयकत्वादित्याह—
सत्तायामिति । प्रतीतिर्हि इति । अभाव गुणेष्वगाहत् इत्यग्निमे-
णान्यथः । अवच्छेदकत्वस्येति । निरूपकत्वस्येत्यर्थः । तेन सामा-
नाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वमते तदवच्छेदकत्वस्य प्रामाणिकत्वेऽपि न क्षतिः । उक्ताकारप्रतीति अवच्छेदकत्वानुलेपान् । अवच्छेदकत्वा-
भावावगाहिता न संभवतीत्याशङ्क्याह—परंपरेति । ननु परंपरासं-
बन्धो न वृत्तिनियामकः । आकाश द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवति-
त्यमत्ययात् इति उक्तसंबन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृ-
शाभावावच्छिन्नतापि नोक्तप्रतीतिः संभवतीत्याशङ्कोद्घारायानुरूपद-

ह्युपभृष्टीय ।

बोध्यम् । विशिष्टानतिरेकतामते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविनश्वरैव विशिष्टमत्तातिसाधनानिव्याप्तिवारणाय तदतिरेकतामते तु लक्षणद्वयेऽपि साध्यं पुन तदतिरेकतामते न क्षतिः । सामानाधिकरण्येऽपि दीपिनिर्वाणाय तत्रापि साध्यसंबन्धे वा सत् । आकाशमिति । सत्तायां संप्रदानाभा-
वेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य । यद्ये द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति

न्यायस्य ।

न केवलमनुगतधर्मिमात्रेच्छेदं किलन्यदपीत्याह—एवमिति । केचित् ननु विशिष्टमत्तातिसाधनानिव्याप्तिवारणाय नानुमितिरनुमधिविदेसत आह—

सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृ-

ष्टान्तमाह—द्रव्यत्वे इति । गुणस्यावच्छेदकत्वानियामकद्रव्यत्वस-
म्बन्धशून्यतया द्रव्यत्वनिष्ठामावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या गुण-
निष्ठो द्रव्यत्ववृत्तिविधीत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परस्परसम्ब-
न्धावच्छिन्नसादृश्यसामानाधिकरण्याभाव एव सादृश्यप्रतीतिविषय
इति अवश्य उपेयम् । तद्वत्प्रापीत्यर्थः । स्वरसत्तो यादृशसन्धानं
यादृशार्थः प्रतीयते तादृशसन्दोहलिखितप्रत्यये सादृश्यविषयकत्वमे-
वासति बाधये युज्यते इत्याशयेन वृत्तिप्रतीतिः सत्ताया गुणाव-
च्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहिताया बाधप्रतीतिमाह—सत्ता न-
द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति । नच द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृ-
त्तिरूपस्य सत्तायामसम्भवेऽपि सत्तात्वम् । नैवस्याः प्रतीतेर्नाधिक-
त्व सम्भवंति विरोध्यविषयकत्वानिति बाध्यम् । सादृश्यसंज्ञेन द्रव्य-
वृत्तित्वाभावावच्छेदस्यैव प्रत्ययनम् । अपरप्रतीतेरपि तद्वत्प्रापगाहित-

कृणमहीत्य ।

सामान्याकारस्य सर्वमतसिद्धत्वमन नोक्तम् । गुणस्येति । समवायक
पनारसवन्धशून्यवमुक्तं, सामान्यतः सादृश्यसम्बन्धशून्यत्वे तु नित्य
गुणो बोध्यः । कालिकसम्बन्धस्य अन्यगुणे सत्वात् । अथवा कालिक
सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वानियामकत्वे इदमिदानीमिति प्रत्ययः स्यात् । नच
कालिकसम्बन्धेनावच्छेदकस्यापि पूर्वोक्तपुण्या देशविषया अवच्छेदस्यत्व
स्वीकार इति बाध्यम् । सकलकाले अतमरसकाशव्योभवसामानाधिकर-
ण्यसंज्ञेन निरवच्छिन्नतया तयामात्रविरहादुक्तस्यास्येति प्रयोगः कथञ्च । का-
लिकाभ्यामवृत्तिबाधितिरिहात् । सम्बन्धस्य सिद्धांतरित्वादित्यवधे-
यम् । अनुरूपमिति । वृत्तिनियामकसमवायवृत्तिभावावगाहीकरि ।
अथवा द्रव्यवृत्तिवृत्तिविधीत्वसामानाधिकरण्ये गुणनिरूपितपरमार्थे बोध्यः ।
कदापि न द्रव्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो भवति । सत्तायां गुणे न द्रव्य-
वृत्तिवृत्तिभावावगाहिताया । सम्बन्धावच्छिन्नभाव इति सूचनाय तदुक्तम् ।
सत्ता नैवादिक् न दूषणान्तरं चकताभावान् । अतो दृष्टान्तेषु बाधप्र-
योगान्यप्येवपादय प्रवृत्ते हि बाधकमित्याशङ्क्यामिदमित्याशयेनानार-
थापरत्वम् ।

एवमिति । द्रव्यवृत्तित्वाभाववच्छेदस्येति । तद्वत्प्रापमाननिगडित
प्रतिपन्नगुणोपिवाचकद्रव्यमभिव्याहारसत्तादिति भावः । शरीरद्रव्यावच्छेद-

या पापकृत्यान् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वाविरहेण सामानाधिकरण्या-
भावयद्भेदस्य तदभावविरोधित्वान् । यद्विच भेदस्याव्याप्यवृत्तित्व-
मतमयलभ्य तादृशप्रतीतिर्विरोध्यविषयकत्वमुपपाद्यते तदा स-
त्तायां द्रव्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरणमित्रत्वस्याप्यक्ष-
ततयाऽतिव्याप्तिवारणप्रशङ्क्यमिति भावः । अव्याप्यवृत्तित्व-
साध्यकदर्शितप्रतीतिरगावरूपविशेष्ये सत्तावृत्तित्वावगाहिताया उप-
गमात्तत्राभावविशेष्यकसत्तावृत्तित्वविरोधिविषयकप्रत्यक्षं बाधक-
तयौपन्यसति—द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । यद्यपि द्रव्यवृत्तित्वाभावे
सत्तावृत्तित्वं गुणाद्यवच्छेदेन ननु द्रव्यावच्छेदेनेति तदवच्छेदेन
तत्र सत्तावृत्तिनाभावः संभवति । एवं सत्तावृत्तित्वसत्तात्वसामाना-
धिकरण्यरूपम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वमते अव्याप्यवृत्ती-
ति । तदनवच्छेदगुणत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावे तदभावः संभ-
वत्येवेति न-विरोधः । तथाप्युक्तयुक्त्या वर्धितप्रतीतिः सत्तावृत्तिभे-
दावगाहितया बाधकत्वं दुर्धारमेव । यत्तु सत्तावृत्तावभावेऽवच्छेद-
कभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसम्भवेऽपि अवच्छेदकाप्रतीतिवशात्

कृष्णभट्टीयं ।

यति—स्वरूपसत् इति । अशक्यमेवेति । हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्य-
सामानाधिकरण्याभावाधिकरणं यद्यत् तत्तद्विधत्वरूपलक्षणकरणे व्याप्या-
वृत्तिधर्मोत्प्रेक्षलक्षणेनाव्याप्तेः साध्यावहितत्वं विशेषणये तद्विशिष्टव्यभि-
चयमप्यव्याप्यवृत्त्येव भविष्यति । यद्विच तत्सामानाधिकरणसकृत्तदधिकरा-
वच्छिन्नविशेष्यमर्थ इति मन्यते, तदापि व्यभिचार्यतण्ड्रव्यवृत्तिरूपाया-
त्मकतयाविरह्यलेऽप्यव्याप्तेः । अकार्ष्यं तदभ्यस्त्यार्थेति । यद्यपीत्यादि ।
नच द्रव्यवृत्तित्वाभावनिरूप्यतावृत्तितायां कथं गुणाद्यवच्छेदकत्वं अवच्छे-
दाधिकरणगुणद्रव्यवृत्तित्वाभावेन सार्थं गुणसंबन्धभावादिति पाप्यम् ।
द्रव्यवृत्तित्वाभावे गुणाद्यवच्छेदतायाः सत्त्वेन सत्तावृत्तित्वागावयोः संब-
न्धस्य सत्तावृत्तिफलक्षणस्य तदवच्छेपत्वान् । संयोगसाम्यवच्छेदतया
तत्समवायादेस्तदवच्छेदतादिनि । अथवा तदभावो यदवच्छेदेन तदभाव-
यत्तिवृत्तित्वमपि तदवच्छेदेनेत्यनुभवापुमारोण तथोक्तिः । तदनव-
च्छेदकेति । द्रव्यवृत्तित्वाभावे गुणत्वे सत्तावृत्तित्वं नास्तीति अनुभवा-
दिति भावः । दुर्धारमेवेति । एवंच प्रसक्तमद्रव्यवृत्तित्वाभावा न सत्ता-
वृत्तिरिति प्रत्ययस्यैव सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीते-

त्तिरित्यादिसर्वजन(प्रसिद्ध)प्रतीतिमाधितत्वात् । बाधकाभा
वात्तु सयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेन एकत्र प्रतीत्या तदुभ-
योरैकत्र प्रसिद्धिः । अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारि-

जायमानप्रत्ययस्य सत्तावृत्तित्वमहमतिरन्धकृतया तदुत्तर जाय-
मानाया सत्ताया गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीते
सामानाधिकरण्याभावे भ्रूतवृत्तिबाधगाहित्वासम्भवेन गुणनिष्ठसा-
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावाद्यगाहित्वे सर्वत्रैव तद्वगाहित्वक-
ल्पनमुच्यतेमिति भाववर्जनम् । नदम्नम् । एव सति अवच्छेदकाविप-
रिण्या द्रव्यसमानाधिकरणत्वेन सत्ताया तत्सामानाधिकरण्यविषय-
कप्रतीतेरपि बाधपतासम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभावयतीत्यादि
पर्यन्धानुधावनस्य निर्वाजिवापात्ताम् । नन्वेव सयोगादिमति सधो
गादेरप्यभावो नायातु मूले न कपिसयोग इति प्रतीतेरपि मूलनिष्ठ
सयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावायलम्बनतयोपपत्तेरित्यत्र आह—**ग्राध-**
काभावादिति । तत्र कपिसयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्या-
ननुभवादिति भावः । सयोगाभावे वृक्षावृत्तित्वप्रत्यय इव द्रव्यवृत्ति-
त्वाभावे सत्तावृत्तित्वप्रत्ययेऽपि विवादसम्भवाच्च सामानाधिकर-
ण्याभावात् न प्रत्यक्षसम्भयः तत्र तत्सत्त्वे सामानाभावेन तदनपि
करणस्य निष्प्रत्यूहमित्यस्तिव्याप्तिरित्याह—**अतीन्द्रियसाध्यकमिति ।**

सुखमहीयः ।

अवृत्तिरवाभासविषयद्वया असंभव । कथमिच्छातायाश्च पूर्वप्रतीतिविषयदि
हृदापेक्षिविषयवेग इत्यत्र । अहि विरुद्धविषयबोध्यभयो प्रतीतयो प्रमात्व
संभव । एवमेव तन्ताया गुण इत्यादिप्रतीति प्रमात्वे सति गुणावच्छेदद्वय
वृत्तिरामानन्दकल्पना सहिरुद्धव्यवृत्तिरामानन्दविज्ञापनकारकप्रमात्म
कप्रतीयकवादिति प्रयोगः । य प्रत्यय य पदान्निर्विकल्पकाधित्वविषयकप्रमा
रूपनलापा उत्तरं स प्रमात्वे सति तपदायस्त्रियज्जन्माभाववानिति व्याप्तेः ।
यद्वा सत्ता द्वयवृत्तिरामानन्दविद्यमानविषयगतानिरूपितविषयताशून्यद्वय
वृत्तिरामानन्दद्वित्रयविषयमात्रकारकानिरूपितविज्ञेयताशास्त्र्याद्यैः । यदि
परीतनिष्ठप्रमाणपरतानिरूपितविज्ञेयतामल्लिख यत्र तत्र तन्निष्ठप्रमावि
षयतानिरूपितविषयताशून्यरहितेति व्याप्तेरेणि । अर्तान्द्रियसाध्यक
इत्यादि दीपितौ अतीन्द्रियसाध्यकोक नतीन्द्रियहेतुक चरमादेवि व्यभि

प्यतिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासंभवे-
नासिद्धेः । नच तदभाववद्बुचित्वेन तत्र तदनुमेयं तद्वद्बुत्तिभि-

इदं गुरुद्रव्यत्वात्पृथिवी गुरुत्वादित्यादावित्यर्थः । अथवा सान्भवादौ
पिशाचत्वाभावस्यैव सान्भत्वादौ पिशाचत्वसामानाधिकरण्याभावस्य
महति बाधौ रूपाभावरूपेव महत्त्वादौ रूपसामानाधिकरण्याभावे-
स्यापि प्रत्यक्षत्वादुभयप्रातीन्द्रियत्वोपादानम् । तत्रेति । गुरु-
त्वादिसाध्यपक्षे साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यातीन्द्रियप्रतियो-
गिकतया अतीन्द्रियत्वेन अतीन्द्रियहेतुकक्षले च धर्मिण एव
संभत्वात् । हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासंभ-
वेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः । तदभाववद्बुचित्वेन गुरुत्वाभा-
वनद्बुचित्वेन । तत्र द्रव्यत्वादौ । तत् गुरुत्वादिमद्बुत्तित्या-
भावपरम् । अनुमेयमिति । तद्विरुद्धास्तेनेत्यादिः । तद्वदिति ।

कृष्णमदीय ।

आदिद्वय प्रतीयत इत्याशयेनाह—इदं गुर्यिति । साध्यवित्तिष्ठतृत्तित्या-
भावाविषेयमभिमतम् । ननु कीदृशी गुरुत्वविशिष्टतृत्तित्याभावस्यैव प्रत्यक्षा-
संभव उक्तः । तस्य क्षिनिप्राप्त्यन्तरतृत्तित्याभावानन्त्यकत्वात् । ननु तदु-
पहिततृत्तित्याभावरूपस्य गुरुत्वसामानाधिकरण्याभावस्य सेतुभाष्यपक्षे-
देन द्रव्यत्वादौ श्रुतिप्राप्त्यन्तरतृत्तित्याभावस्य प्रत्यक्षतया गुरुत्तित्या-
भावरूपापि तद्व्याप्त्येन प्रत्यक्षत्वात् । नच समन्विताभारमेदमते दीधि-
तिसंगतिः । तथापि प्रत्यक्षमूलेन जलपृथिव्यन्तरतृत्तित्याभावरूपत्वेनैव
तदनुमानसंभवत् । तथाच गुरुत्वसाध्यके सात्त्विकतिसंज्ञेन पक्षमागो-
पाधेयताधिरवभङ्गाच्च । चकारादौनेन व्यभिचारिद्रव्याकाशं वह्यमाणास्त्र-
संज्ञेन मनस्यनदण्डादिष्वेकव्यभिचारिपरतामाह—अथयेति । इष्टा-
न्तरादौ तत्रेणैतत्पक्षे साध्यसामानाधिकरण्याभावाप्रत्यक्षत्वात् । तद्विरु-
द्धम् । सात्त्विकोपपत्त्येवमित्येव । नन्वणुत्वं गनोत्तित्याभावरूपं मनस्यभाव-
वद्बुत्तित्यादयमवदित्यादौ साध्ये व्यभिचारिरूपकाधिकरण्यावच्छेदकस्य कस्य

न्यायरत्न ।

कीदृशानतीन्द्रियताभक्त्येकमपरं भातीन्द्रियहेतुमिति व्यभिचारिद्रव्य प्रतीयत
इत्याशयेनाह—इदं गुर्यिति । ननु गुरुत्वविशिष्टतृत्तित्याभावस्यातीन्द्रियता-
वद्बुत्तित्तिप्रतियोगिकतयाऽतीन्द्रियत्वेऽपि गुरुत्वोपलक्षिततृत्तित्याभावस्य जलपृथि-
व्यन्तरतृत्तित्याभावात्मकस्य न संघातलक्षणे साधोपलक्षिताधिरवभङ्गित्या-

अतस्योपाधित्वात् । किंचेदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशे-

गुत्वादिमदित्यर्थः । उपाधित्वादिति । तद्वृत्तिमित्रत्वस्य तद्विर-
द्धदृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वाया पक्षीभूतप्रकृतहेतौ च हेदस्य व्याप्य-
वृत्तित्वेन साधनाव्यापकत्वाया सप्रहत्वान् । पक्षे साध्यसन्देहेन
पक्षावृत्तितादृशोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भवेऽपि सन्दिग्धोपा-
धित्वस्य दुर्वारत्वात् । अनुकूलवर्कविरहेऽपि सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वा-
विति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियसयोगादेरप्यवृत्तित्वं न स्यात् ।
तद्वति तदभावस्य प्रत्यक्षासम्भवेनासिद्धे । अनुमानस्याप्रयोजनत्वा-
त् । एव सामानाधिकरणस्यान्याप्यवृत्तिता(मत)गाधित्य मणित्वैव
सिद्धान्तलक्षणे हेतुसामानाधिकरण्याभावे प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावस्य विशेषणताकल्पे कर्मणि च उयोगाभाव प्रतियोग्य-
समानाधिकरण इति ग्रन्थेनाप्याप्यवृत्तिसाध्यकञ्चमिच्छारिणि अति-
व्याप्तिरुद्धता । तथाच तन्मते युक्तिर्भवतु मा वा उभयथापि तदाधित्य
पूर्वपक्षलक्षण व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—
किंचेति । इदमिदानीमिति । कालिकविशेषणतात्मकविलक्षणस-
हृण्यमहीनः ।

एतत् तद्वत्पक्षेऽपि तद्वृत्तिद्वौ चार्थात्तरप्रसंगः । परमावच्छेद-हेतुमत्त्ववृत्ति
त्वाभावाभावे तु भावस्ये प्रसिद्धहेतुमति साध्यासत्त्वेन व्यभिचारमत्तग इति
चेन्न । हेतौ मनोवृत्तिवत्त्वं निवैकनीयत्वेन व्यभिचाराभावात् । वृत्त्यवच्छे-
दणुननुत्पत्तयेऽपि तत्र कस्यपि सहकारप्रसङ्गः । अथवा मनोवृत्ति-वाभावस्य पर
मावच्छेदस्येव हेतुत्वमिति लाघवहेतुमत्त्वस्यैव हेतुमिदं हेतुः । तद्विरोधग
द्वेषम् । एतेन मनो वृत्ति-वात्तित्वादौ व्यभिचारवारणाया पक्षान्तराया
स्याव अवच्छेदकावृत्तिगुणान्तरं वा विशेषणः । तत्राप्यनुत्पन्न परमाणुस
योगादे पक्षेऽपि स्वरूपासिद्धिवारणाया पक्षान्तरादिप्रवेशेऽपि दूषणात् ।
परतु परमरयाऽनुत्पन्न हेतुः । अन्यगानुत्पत्त्येव हेतु-वेऽपि साध्यवृत्ति-
तदभावयोरैक्यासत्त्वेन विवादायोगात् मनस्य साध्यमिति बोध्यम् । न तत्र
प्रसिद्धानुमाने पूर्वैतत्त्वादे सन्दिग्धोपाधिव्यप्यचिरत आह—अनुक
लेति । अनुमानस्येति । अत्राप्यवृत्तित्वसाधनार्थस्य पुनरप्याप्य
व्याप्यवृत्तिवृत्तितातीयमनरूपलक्षणा । तगाचाप्यवच्छेदकवृत्तिविरहदशाया
सथोने व्यभिचरित्वसिद्धिद्वयदुपाधिप्रज्ञाया सर्वदा सत्त्वेन तद्विरहदशा
यामनाश्रित्यहेतावता द्वयसाध्यसामानाधिकरण्याभावात्तुमिति सभावायानि

पणताविशेषेण हेतुतायां सद्देतावन्नाप्तिः । तेन संबन्धेनाधिकरणे काले तेन संबन्धेन साध्यवद्भूतत्वस्य विरहिणोऽग्रसिद्धेः ॥

इति श्रीमद्रघुनाथमहाचार्यशिरोमणिविरचितायां शिरोमण्याख्यतत्त्वचिन्तामणिव्याख्यायां दीधित्यपराख्यायां सार्वभौमपरिष्कारः

समाप्तः ॥

यन्धेनेत्यर्थः । अभावादेरिहेति प्रत्ययनियामको यो दैक्षिकविशेषणताविशेषः तत्र तादृशसंबन्धवैलक्षण्यस्य प्रामाणिकतालामार्थं वैलक्षण्यप्रतीतिनियामकत्वमभिधानम् । नचेदानीमिति प्रतीतौ संबन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणावगमादिहेति प्रत्यायात्तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यत इति किं संबन्धवैलक्षण्येनेति वाच्यम् । संबन्धविशेषानुयोगित्वादन्यस्य कालत्वस्य दुर्वचत्वान् । इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या कालत्वाद्यभावयुक्तेः प्रामाणिकत्वे काले कालत्वं नास्तीति प्रतीत्यनुद्यान्नास्तीत्याकारकप्रतीतौ कालिकसंबन्धव्याप्तरूपावच्छिन्नाया एव विशेषणतायाः नियामकत्वस्यावश्यकत्वाद्दैक्षिककालिकसाधारणसंबन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया कालिकसंबन्धे संबन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्प्रयुहत्वाच्च । सद्देताविति । कालत्वादिसाध्यकपटानिहेतावित्यर्थः । कालेति । कालावच्छेदेनेत्यर्थः । अग्रसिद्धेरिति । वृत्तिमतः कालावच्छेदेन कर्णमहीयं ।

न्यासिरिति भावः । अभावादेरिति । गगनादाविह कर्मत्वं नास्तीति प्रत्ययेऽपि इदानीं कर्मत्वं नास्तीति प्रत्ययामावातत्र तादृशप्रत्ययवारणाय वैलक्षण्यमभिधानम् । यत्र विशेषणतात्वेन संबन्धतासंभवे विशेषणवदोषाद्वानाद्यदि कालिकविशेषणतात्वेन संबन्धता उदा गद्गाकाळानुयोगिकविशेषणतात्वेन संबन्धता स्यात् । विशेषणतायां विशेष इत्यर्थात् । तथाच तेन संबन्धेन घटादिसाध्यत्वेऽप्यतिरिक्तं मतं निरागिनीर्धुर्विशेषपक्षे विशेषणतात्वाप्रसिद्धिसूचकतया विशेषरूपेण संबन्धतया निराकरोति । दैक्षिकेति । विशेषणतान्नं येदनुगमं स्यात्तदा स्यादपि तत्त्वसंगः तदेवैवप्रामाणिकमित्यर्थः । अग्निचारिणि प्रातित्वाभावात् न घटत्वात् । एतद्वत्प्रत्ययानावधानं धारमनः शब्दवान् गगनमहाकालान्यतरस्यादित्यादौ । भूमवान् यद्धेरित्यादौ तादृशस्येन हेतोरपि कालिकसंबन्धेन न संबन्धतात्वावतिरिक्तेति । कालावच्छेदेने-

कालादिसामानाधिकरण्यवत्वात्, अवृत्तिनिवृत्तदभावस्य काला-
नवच्छिन्नत्वात्, अवच्छेदाधिकरणसंबन्धिनोऽवच्छेदकत्वात् ॥ अथ
हेत्वधिरणमहाकालावच्छेदेन महाकाले एव कालवृत्तित्वाभाव प्र-
सिद्धमिति । महाकालस्य गगनादिवद्वृत्तितया तत्र कालवृत्तित्वा(स्या)
सत्या स्वस्य तादात्म्यसंबन्धेन स्वसंबन्धितया स्वनिष्ठाभावावच्छेदक-
त्वसम्भवाच्च । नच तादात्म्यसंबन्धो नावच्छेदकतानियामकः । रूपे
पर्यते न दक्षिमतस्युत्पत्त्यमिति प्रतीतिरनु रूपे स्वस्मिन् वद्विगतस-
युत्तत्त्वमित्यादिप्रतीते सविधावत्त्वाविति याच्यम् । तथासति तादा-
त्म्यसंबन्धेन व्यभिचारिणि तदतिरिक्तसंबन्धिनि स्वासन्नदे हेतौ
तत्संबन्धेन हेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावाविरहा
वतिव्याप्ते स्फुटतया तद्गोपापेक्षया अनुक्तिरिति । अत्र केचिन् ।
कालिकसंबन्धेन गगनादेरपि वृत्तित्वमिति मत्वाभिप्रायशेयं ग्रन्थः ।
तथाच कालावच्छेदेन महाकालेऽपि कालिकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्ति
(त्वसरता)त्वात् । तद्विरहिणोऽप्रसिद्धिर्न विरुध्यत इति वदन्ति ।
वस्तुतस्तु स्वस्मिन्साध्यसामानाधिकरण्यतदभावाद्योर्द्वयवच्छेदकत्वे
स्वाधिकरणत्वमेव नियामकं ननु स्वसंबन्धितामात्रम् । स्वाधिकरणा-
वच्छेदनैव स्वस्मिन्साध्यप्रतीतिरनुभवसिद्धत्वात् । अतएव सन्नयान्तरेण
सन्नद्ध इत्युपेक्ष्य सन्नयान्तरेण वर्तमान इत्यभिहितम् । नच तादा-
त्म्यादिवृत्त्यनियामनसंबन्धेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्यवपनाभ्यूनता
दुर्वारैवेति याच्यम् । तादृशसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य हेत्वधिकर-
णत्वस्य आप्रसिद्धाविति यात्वसम्भवान् । नच तेन संबन्धेन सदेतौ लक्ष्य
जगताय वृत्तेरपिनरणतावाच्च सान्धप्रतियोगित्वानुयोजित्वयोरेव
निवेशनीयत्वादिति चेन्न तदप्युक्ततेति याच्यम् । प्राचा मते तेन सन्न-

द्वयमधीय ।

मिति । कालसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वमात्रम् । तथाचावच्छेदकत्वमन्यद्विषय
णाभावादिशक्यमात्रावच्छिन्नमिति विवक्षितम् । यद्विज्ञा देतुमतीति धेतुधमेव ।
देतुमत्त्वस्यानतिप्रयोजनमस्वरसः । अत्रापि रूपे स्वस्मिन् वद्विगतस-
युत्तत्त्वमिति प्रतीतिरनु तादात्म्यस्यावच्छेदकत्वमित्यामह्य निराहुष-द्वारमि
यामस्मर्य जेन ज्ञातव्यमात्रमात्रमनुमय लक्षण वृत्तादिनिवेदितुमशक्य
दीर्घादिदुष्प्रसिद्धि समभवति—वस्तुतस्तु स्यादिना । प्राचा मत
न्यापरम् ।

भाष्यस्य निमित्तमाह तादा—अथमिति । केचिदिति विशेषण्येन प्रथम

न्येन व्याप्तेरनभ्युपगमसंभवेन वृत्त्यादेरपि निवेशसंभव इत्यभि-
प्रायेणैवातिव्याप्त्यनुद्भावनाम् । एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालविशे-
षाच्छेदेन कालिकसंयन्त्रेण तदवृत्तौ वद्विषयकज्ञान एव साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः संभवति । नन्वेवमपि कालत्ववान्तर-
स्यादित्यादौ खण्डकालस्य हेत्वनधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्न-
साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । हेतुतादन्तरे-
कावच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वपर्यन्तानिवेशेन वैशिष्ट्यस्य कथासम्यग्वृत्ति-
धर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वं तत्र तादृशचर्मासीवैनन्मते स्वावच्छि-
न्नगिरूपिताधिकरणतारूपपरंपरासंयन्त्रेण हेतुत्वस्यानुमततया उक्त-
स्थले सर्वत्वस्यैव तादृशसंयन्त्रेण हेतुत्वया तादृशसंयन्त्रेणावृत्तौ का-
लिकसंयन्त्रेण कालवृत्तौ गगनत्वादावेव तादृशसंयन्त्रेण साध्यवृ-
त्तित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धिरिति परास्तम् ।
तादृशकाले उक्ततज्ज्ञानस्य विषयतासंयन्त्रेण सर्वेषु तादृशसंयन्त्रस्य
वृत्तिनित्यासंयन्त्राभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनताविरहेण च तस्य
तज्ज्ञानानधिकरणत्वात् । तज्ज्ञाने अभाववृत्तौ तत्कालस्यानधिकर-
णत्वं मदीयम् ।

इति । तैसादात्म्यसंबन्धेन यस्य हेतुताधर्मेण वृत्तिनिषामकसंबन्धेन
तदात्मनि भानुपगम्य तत्तद्वर्गैरुक्तकालुपितिसाध्या व्यापकत्वमुपगम्य
तद्वर्गहेतुताकृतसाध्यकानुमितिस्वीकारात् । तज्ज्ञानस्येति । विभिन्नका-
लीनवर्गाधाराधेयभाव इति भावः । तत्र तादृशस्य स्वावच्छेदकतानिषामक-
त्वेऽपि कालत्वप्रकाशकप्रभाविषयत्वसाध्यके तादात्म्यकालिकान्तरसंबन्धेन
कालहेतुत्वेऽप्यातिदुर्वारैव । संयोगादिसंबन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्य भावाभावो-
भयस्य कालिकसंयन्त्रेण महाकालस्य तादृशसंयन्त्रेण महाकाले सर्वेण
साध्यवृत्तिरूपिततादृशान्तरसंबन्धावच्छिन्नवृत्तिताभासस्य स्वाधिकरणहे-
तावच्छेदेनप्रतिदेः । गगनादौ च तत्त्वमिदावपि हेत्वधिकरणानवच्छिन्न-
त्वात् । तस्मात्तज्ज्ञानातिप्रतिषाद्कोऽयं ग्रन्थ उक्ततज्ज्ञानपरतया व्याख्येयः ।
एवं चाधेयहेत्यादिपूर्वैरुक्तोऽप्यतिविशाल एवेति । अत्र चान्यतरादेन संबन्ध-
ध्वोपगमप्रसंगो बोध्यः । वस्तुतस्तु ज्ञानं सविषयकं घटादित्यादौ विषय-
तायाः ग्रन्थकागते वृत्तिनिषामकतया तत्संबन्धेन हेतौ पदार्थमात्रस्य
तासंबन्धेनेतरज्ञानवृत्तितया निर्विषयकावच्छेदेनैव साध्यगामानाधिकरण्य-
मात्रो बोध्यः । स न हेत्वधिकरणावच्छिन्नः तदवच्छेदेन क्वापि पदार्थं स

गत्वान् । महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटादिहेतुकस्थ-
लाभिप्रायस्येय ग्रन्थः । तादृशसम्बन्धेन हेतुतायाः सण्ठकाले-
ऽभावाज्जोक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि वेचित् । अत्र स्वनिष्ठहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वाभावात्सम्बन्धेदकता तादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्यधिकरणतावत्सामान्यकत्वं निवक्षणीयमिति नोक्त-
न्याय्येनवकाशः । स्वव्यवपारम्पराव्यवच्छेदेन घटादौ वर्तमाने
कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्याव-
च्छेदकतया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् । सत्तावान्जातेरित्यादौ
कालिकसम्बन्धेन जातिसन्नधिभ्यसाद्यवच्छेदेन साध्यवद्भूतित्वा-
भावो जातौ प्रसिद्ध इति श्रेयम् । केवलान्वयिसाध्यके श्रेयत्वादौ
सर्वाधिकरणान्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भू-
तित्वसत्त्वान् स्वनि(तन्नि)ष्ठतदभावाप्रसिद्धाऽन्याग्निर्न क्षतिमायहति ।

वृष्णभट्टीय ।

न प्रसिध्दयतीति अस्मादिति चेत् । न ह्येति । विशेषणरूपेण सवन्धतास्वीकारो
स्वरतः । अथेत्यादयः परिष्कारस्य पन्थातो द्रष्टव्या इत्यन्वयः । स्वनि-
ष्टेति । नैपादादेः कालिकसम्बन्धेन धर्वाते सत्त्वात् तद्विष्टमाभ्यवद्वानि-
त्याभावात्तदप्येदृशत्वात्सम्बन्धेनैवादीत्या वाच्यत्वे स्वनिष्ठपनिषेत् ।
साध्यवद्भूतितारण्येदृकहेतुतात्पर्येदृशत्वात्तदनुपादाने विन्यसेत्तद् । तदा-
नभिन्नं घटत्वादित्यादी । स्वनिष्ठस्य साध्यसवन्धत्वं सामान्याभावश्च प्रसिद्धहेतु
तात्पर्येदृकसवन्धनिषेत् । स्वनिष्ठत्वात्तदनुपादाने इदं विन्यस्य । अधिकरण-
तायाः तादृशसम्बन्धपरिष्कारव्यवधानेन स्फुटम् । स्वनिष्ठस्य तादृशपरिष्कार-
तायाः निर्विशिनं तेन भूमिरूपयोः साध्यवद्भूतितारमात्रत्वेनैवेति गान्ध्याति ।
अनिवारिवारण्याय सामान्यवद् । अन्यमात्रस्य कलौषाप्रित्तत्वेऽप्याह—
पटमात्रमिति । तदप्येदृकतादिकामिच्छा विद्वत्विशेषकता । मूर्तमात्रं न
दिगुपाति किंतु जन्ममृतमिधुवीत्याह—आदीति । आदिना महादि-
भगिमाह । सवन्धं पूर्वोक्तं भूतं । अत्र ज्ञानं तद्विषयकं प्रदादित्यादौ विष-
यतामवन्धेन हेतौ भयोगादिना स्वाधिकरणभूतत्वात्तदप्येदेन तत्तात्पर्यं,
सत्त्वस्वभावसत्त्वतायां जातेत्यादौ कालिकसम्बन्धेन जातिमवन्धिष्वभा-
वात्तदेन भनुरागिनाविशेषकसम्बन्धेन भेदात्तदप्येदेनया, मत्तात्पर्यमात्रं
यात्तदप्येदेनया विनायात्तदेन भूतितात्पर्यं बोध्यं । सर्वथा
मतिं देतविषयतात्पर्येदृकत्वात् एव प्रत्यक्षविज्ञो गोत्यादित्यादौ समसम्बन्धेन
व्यापणं ।

एतन्निष्ठेति । पुनस्तस्मैपुत्रं स्वामयवेत्तामुच्यते नृणाञ्ज्याते क्षमिश्चलितम् ।

गूलकृतैव तत्राव्याप्तेर्बन्धयमाणत्वान् । यदिपैवमात्मभिन्नं ज्ञानरदन्य-
त्यादित्यादौ हेतोरात्मान्यसकल-उत्त्ववच्छेदेनैव दैक्षिकविशेषणतया
साध्यवद्भूतित्वसत्त्वान् । आत्मनश्च केनापि सवन्धेन हेतुमत्ताभा-
वान् । तदवच्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाषवद्भूत्य-
समवायेतुनिष्ठतादृशाभाषाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति विभाज्यते ।
तदा हेतुतावच्छेदकसमन्धेन, यत्साधिकरणं तदवच्छेदेन स्वास्मि-

शृणुमहादीय ।

हेताप्युक्तम् । वेदसाध्यवृत्तिनेन रक्षितं लब्धं साध्यवृत्तित्व
मयेति व्युत्पत्त्या साध्यसामानाधिकरण्याभावाप्रतिषेधव्याप्तेर्न काराभि-
मतत्वात् । यदिचेति । वस्तुतस्तु अव्यभिचारवादे सत्यसामये न व्याप्ति
रतो मरेयेति । हेतुतेति । आत्मनिष्ठ ज्ञानवदन्यत्वादित्यादी विषयता-
दिसव-धेन हेतां च हेतुतावच्छेदकसव-धेन हेतुभिरूपे मन कपालसम-
देतत्वाद्यभाषोपोष्य । काष्ठरथयानिति । अथैतदपेक्षारणाय तर्कात् ऊरुपं-
क्षनां यत्किमाधिकरण्यावच्छेदेन हेतुवृत्तिरभावात्तयोपितानवच्छेदक साध्य-
वृत्तित्वात् तद्वर्मवत् व्याप्तिरिति हेतुतावच्छेदकसव-धाविशेषितसाध्यव-
न्यायस्य ।

[illegible]

नवर्तते यो जमापस्तप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशसन्धावच्छिन्न-
साध्यवद्वृत्तित्वत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्षणीयम् । कालत्वान्घटा-
दित्यादौ घटादौ कालावच्छेदेन वर्तमानः कपालसमवेतताद्यभावएव
प्रसिद्धः सत्प्रतियोगितानवच्छेदकं कालिकसन्धावच्छिन्नं कालवृ-

कृष्णभट्टीय ।

इतिपत्यदितलक्षणमुरीकियते । अहोचार्थलक्षितोपितसाध्यवद्भूतिवपटिष,
स्वाधिकरणवच्छेदेन स्वस्मिन्वर्तते योऽभाव इत्याद्येतत् तत्राभुगतहेतुताम्
चैदृक्कृपेण हेतुनियेष्टायाहयैक्यसमवाय् स्वत्वेन तन्निधेयवत्तद्वेदो न पुर्य
ते । किं साध्यवद्भूतिपे हेतुतावच्छेदकसवन्धनिवेशो व्यर्थ महामनीषभूतो
पक्षिनामपुत्राभावास्तथेऽपि तस्य कालिकादिसवन्धेन बहिष्मासवन्धतया
साक्षामान्याभावास्तथेनाप्याह्यसत्त्वात् । व्यभिचारिणि व्यभिचारिणिरूपका-
धिकरणे साध्यसत्त्वेन तदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावात्तत्वेनाति-
व्याहयभावात् । अथ सयोगेन भूमयति सर्ववत्तत्वात् अयोगोऽनीयपक्षे
स्वाधिकरणोभूतायोगोऽस्मादवच्छेदेन कालिउत्सवन्धेन तुल्ये कालि मृत्तौ
देशस्यावच्छेदकत्वात् तथान्यायोगोऽस्मादवच्छेदेन भूमवत्सवन्धावसाक्षामान्या-
भावा न वहाँ वर्तते इति अतिव्याप्तेर्बुधो हेतुतावच्छेदकसवन्धनिवेश इति
चेत् । सामानाधिकरण्यानिरूपकमेव तदवच्छेदक अव्यक्तभावावच्छेदक
मिति लक्षणकृतसमततया अथ पिण्डश्च तदभावावच्छेदकत्वात् । अन्यथा
हेतुतावच्छेदकसवन्धोपादानेऽपि तत्रैव कालिवेन हेतौ बहौ तदवच्छेदेन
भूमवन्निरूपितकालिकसवन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावास्तत्त्वात् प्रतिशोधन
धिकरणभूमवच्छेदेन कालिवसवन्धावच्छिन्नायोगोऽस्मादवच्छेदकत्वमवच्छि-
रूपितशारिरिकसवन्धावच्छिन्नवृत्तित्वातिरूपकैव तदभावे भूमवन्निरूप्याव-
च्छेदकत्वोचितत्वात् । अथ तर्कोत्कारमदे सामानाधिकरण्यानिरूपकविधया
वच्छेदकतावच्छिन्नवच्छेदकतानिवेश । अहोचार्थानां तु तदनिवेशादेहेतुता
वच्छेदकसवन्धनिवेश इत्युभयश्चन्यसामञ्जसमिति याच्यम् । इत्थं गुणान्य
त्वनिदिष्टत्वादित्यमदौ सन्नानिष्ठवृत्त्यवच्छेदकक्रियायां वृत्त्यवृत्तिपा
भावावच्छेदकतया नतिव्याप्ते सर्वमते विद्वत्क्षणावच्छेदकतानिवेशावश्य-
कत्वात् । काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्यानिरूपकदेशवि-
धयान्वच्छेदकतासाध्यत्वनातीयाच्च । अन्यथा आत्मत्वे कालिवसवन्धप-
टित्वाकाशवमप्राप्ताधिकरण्ये आत्मन प्रवृत्तास्तलजन्मे कालिकसवन्धाव-
च्छिन्नात्मभावानि जन्यसंयच देशस्यावच्छेदकत्व घटादे तदभावावच्छेदकत्व
व्यात्मन इति सिद्धान्तमङ्गमस्यात् । प्रतिशोधनवच्छेदकत्वसंवाभावाव-
च्छेदकत्वमिति सजातीयावच्छेदकताविषयकनियमस्य मद्वात् । तस्मात्साध्य-
वद्भूतिपे हेतुतावच्छेदकसवन्धावच्छिन्नवृत्तित्वातिरूपकनिषेधेन निषेधमेवेतिदेहेन्मैवम् ।

त्वान् । अथवा हेतुतावच्छेदकसयन्वेन यत्साधिकरणं तदवच्छिन्नं

कृष्णमदीव ।

घटाद्यवच्छेदेन विषयतासम्बन्धेन हेतौ तादृशहेतुमित्रघटादौ साधिकरणभू-
तलाघवच्छेदेन च साध्यवद्वृत्तित्वाभावः प्रसिद्धः । भूमवान् बहिरित्यादौ
महानसलाधारवदार्धदण्डरूपतद्वस्तुप्रकृतहेतुमयाधिकरणमहानमादेः साध्य-
वद्वृत्तित्वाभासानवच्छेदकत्वावृत्तिव्याप्ते सामान्यपदम् । उभयाधिकरण-
त्वनिवेशादित्यादिना स्वयमेव तद्वस्तुनिवेशः सार्थकविप्यति । तेन व्याधिक-
रणभूमान्तरसयुक्तसाध्यवच्छेदेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावसत्वावृत्तेऽपि ना-
व्याप्तिः । प्रकृतहेतवनिवेशे हेतौ भूमरूपतद्वस्तुवधिकरणकस्याप्यसत्त्वेऽपि ने-
तान्वयिनि । घटप्रकारकप्रमाविपरिधेरुत्पत्त्यधिकरणकत्वात्तदभेदाव्याप्ति-
रत्र तत्रिषेण । आत्मनिक ज्ञानवद्व्यवसायादित्यादौ घटत्वाभावे मासान-
च्छेदेन साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वाव्याप्तिवारणमपि तत्रयोजनं । ब्रह्म
विशिष्टमकारवादिष्यार्थं । विशिष्टसत्त्वानतिरिक्ततामते सत्त्वविष्टसाध्यवद्वृत्ति-
त्वाभावात्तदवच्छेदकत्वविरुद्धव्याप्तेः व्याप्तेरुक्तानुरोधेन च प्रकृतत्वनिवेशः ।
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वस्तुवधिकरणतानिषेयमात्मन्यकारकसम्बन्धतपदे सा-
ध्यवद्वृत्तित्वाभावसाधेन कपालस्य तदवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । नच हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धेन तद्वस्तुवधिकरणतानिषेये युक्तिमत्त्वमात्रनिषेदेऽपि निर्वाहस-
मयादुर्गताः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति व्यर्थमिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदक-
सयन्वेन घटस्तु प्रकृतहेतुमयाधिकरणप्रसिद्धिः तद्वस्तुन एवोपादेयतया
वृत्तिमत्त्वानिषेसोपशोकात् । तथाच पक्षिहस्तावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छे-
दकस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धव्याप्यच्छिन्नतद्विष्टादेयताविरुद्धतद्वस्तुनैव
वच्छिन्नताविरुक्तताव्यापकः तदभेदः स्वयमेव निषेधे हेतुतावच्छेदकमध्य-
च्छिन्नवृत्तिः स्यात् तदेव वच्छेदनेनोपादेयमित्येतद्व्याप्यं तथोक्तिरिति । अथ
भूमादिसयोनिन कपालादेः घटादिनिष्ठवद्वृत्तित्वस्युक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि
भूमाधिकरणस्य बह्यादिरूपवत्किंचिद्वस्तुनिष्ठवद्वृत्तित्वस्युक्तत्वाभावावच्छे-
दकतया तद्व्यवसायसम्बन्धवत्त्वान्न तदवच्छेदकत्वव्याप्तिविरुद्धं तद्वस्तुमात्र-
व्यर्थं । नच भूमवान् बहिरित्यादौ भूमवद्वृत्तयवधिकरणस्य भूमनिष्ठसाध्य-
सामानाधिकरण्याभावान्नवच्छेदकत्वेऽपि सामान्यान्तर्गतयोगोक्तस्य काष्ठे
वत्सम्बन्धेन भूमाधिकरणतया तदवच्छेदकत्वावृत्तिव्याप्तिविरुद्धेऽपि नाति-
मान् भाष्यादित्यादौ सत्त्ववत्त्वकारकप्रमाविपरिधेरुत्पत्त्यावृत्तिसामानाधि-
करण्यभासानवच्छेदकहेतुवधिकरण्यवद्वृत्तित्वव्याप्तिरिति यत्तद्वस्तु त्रिभुवनम् ।
एवञ्च तद्वस्तुवच्छिन्नतपदमादायाव्याप्तेरारणाय तद्विष्टस्यमात्रं यदमिति
वाच्यम् । तथापि कपालस्यापि यद्यच्छिन्नान्तर्गततया तद्विष्टस्यवच्छिन्नि-
त्वाभावात्तदवच्छेदकत्वात्तद्वस्तुमयाधिकरणप्रसिद्धे । तस्मात्साध्यवृत्ति-
त्वाभावे नाव्याप्तिरिति चेत् । हेतुमत्त्वमात्राधिकरणप्रसिद्धं तद्वस्तुविशेषणत्वात् ।

स्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वाभावविद-
क्षणान्न कश्चिदोषः । सर्वत्र सद्धेतावन्ततः प्रसिद्धेः साध्यसामाना-
धिकरण्याभाव एव स्ववृत्तिकान्यत्वसत्येन लक्षणसमन्वयात् ।
यह्वादिभिष्टूपादिसामानाधिकरण्याभावेऽयोगोल्लाहिरिव तद्भूति-
त्वस्यापि भावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्त्यनवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसं-
बन्धावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावात्कत्वं वा विवक्षणीयम् ।
इत्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ॥ इति सार्वभौमपरि-
ष्कारः संपूर्णः ॥

इति श्रीगङ्गाधरभट्टाचार्यविरचितव्याप्तिरत्नकं संपूर्णम् ।

कृष्णमहो ।

वस्तुतस्तु यदुच्यते । पूर्वपक्षस्य विधेयतया यद्यस्तु प्रकृतहेतुमताधिकरण-
सामान्यं तद्वस्तुतस्तु साध्यसामानाधिकरण्याभावानवच्छेदकमित्येवाभिमतं ।
यत्र च धूमवत्काले नृण्यदी तत्र नृण्यमोघवृत्तिवदतिष्ठताप्यवद्वृत्तिवा-
भावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रत्येकमेकैकवरगुणपटिप्रोद्देशे तद्वस्तुपटित-
विधेयाभावात् । एवं च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रदृष्टिगुणादेर्यद्वर्था-
वर्तमानतापत्तादिविधातिव्याप्तिरित्येव तद्वृत्तिभिर्गुणवद्विधावै भवितव्या-
स्तिरतः सामान्यपक्षः । एवं च हेतुमद्भूतित्वं व्यर्थमेव । न चारम्भं साध्यवद-
व्यवहारादिपक्षैः तत्तन्नामास्वतरमेदुस्तं यद्यद्वर्थास्तर्गतत्वात्तत्तिष्ठताप्यसामा-
नाधिकरण्याभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति साध्यम् । उद्देश्यवद्वस्तुवोपि कश्च-
िद्व्येऽपि साध्यवद्भूतित्वाभावसत्यनिवेश इति विद् । हेत्वधिकरणापरिच्छेद-
वधिकरणत्ववद्वस्तुवद्व्येऽपि धूम दीधितिकरोक्तदोषः प्रसज्यते । ननु तद्वृत्ति-
संस्वरवृत्तिकान्यत्वनिवेश इत्याशयेनाह—अथयेति । हेत्वधिकरणापरिच्छे-
दकनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावात् व्याप्तेः स्ववृत्तिकत्वनिवेशः । अत्र हेतु-
तावच्छेदकनिवेशः । हेत्वधिकरणावच्छिन्नस्ववृत्तिकत्ववस्थाने स्वनिष्ठहेतु-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्त्यनवच्छिन्नत्वनिवेशावोपपत्तये । यदुच्यते ।
दीधितादिनिष्ठसाध्यवद्भूतित्वाभावात् तत्तिष्ठतावच्छिन्नत्वाद्वाप्यस्तिरतः स्व-

न्यायसं ।

गोहवतावगृहीतं दृष्ट्वादिहृत्तुवस्तुहेतुमताधिकरणमज्ञानसादेः साध्यवद्भूतित्वा-
भावानवच्छेदकत्वात्तद्वस्तुत्वनिवेशादानतिष्ठताप्येः सामान्यपक्षः । केवलान्व-
यिन्यामभितं ज्ञानवदन्यादित्वादी न यद्वस्तुप्रकारकप्रमाविषयत्ववद्वस्तुमादा-
दिस्तद्वधिकरणवत्तत् हेतुत्वमात्रवद्वस्तुत्वहेतुत्वनिवेशः । तद्वस्तुतावच्छिन्नोभया-
धिकरणवधर्मवद्वस्तुत्वनिवेशाव्याप्त्यवोपपत्तिः । तत्राधिकरणत्वनिवेशप्रयोजनं

कृष्णभट्टी ।

[illegible]

म्याथराज ।

[illegible]

कृष्णमद्वी ।

ताशालिसाप्यवद्भुत्तित्वाभावप्रसिद्धा तदधिकरणभित्तवत्त्वस्य हेतुः सत्त्वात् ।
 मन्वेवं संयोगेन द्रव्यसाध्यके तेनैव संबन्धेन प्रमेयहेतुकस्थले हेतुताव-
 च्छेदकसंबन्धस्य तत्संबन्धावच्छिन्नाभुत्तित्वाभाववच्छेदकत्वासंभवात् ।
 तद्वितरस्य सकलस्यापि संबन्धस्य हेतुप्रतियोगितया तत्संबन्धावच्छिन्नाव-
 च्छेदकतानिरूपितावच्छेदताशालिसाप्यवद्भुत्तित्वाभावप्रसिद्धा अव्याप्ति-
 रिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धितवत्त्वावच्छेदकतानिधामकमं-
 बन्धघटनीभूतहेतुप्रतियोगितेत्यत्र हेतावेष निवेद्यनया हेतुतावच्छेदकसंब-
 न्धातिरिक्तहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धि हेतुप्रतियोगिकसंबन्धानवच्छि-
 द्धत्वलाभेन प्रकृते हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धिगद्वयं तत्प्रतियोगिकति-
 रिकस्य स्वरूपादेः संसर्गस्य प्रसिद्धतया तदवच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यव-
 द्भुत्तित्वाभावस्य 'द्रव्यत्वप्रकारकप्रमावितोत्तरत्वादादेव प्रसिद्धत्वादिति ।
 पृथक् न किंचित्त्वादिविधितिप्रसिद्धादौप- । कालो घटवान् घटादित्वादावपि
 हेतुतावच्छेदकीभूतकालिकातिरिक्ततत्संबन्धेन संबन्धिघटप्रतियोगिकसमया-
 दादिसंबन्धानवच्छिन्नत्वस्य कालिकसंबन्धेन घटवन्निकषिततत्संबन्धावच्छि-
 द्धपृथिव्यप्रतियोगिकगणनत्वप्रकारकप्रमावितोत्तरत्वतदभावाधिकरणकाभाव-
 निष्ठावच्छेदतानिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतायां प्रतिद्वारेण त-
 याविधानावाधिकरणभित्तवत्त्वस्य घटत्वावच्छिन्ने वर्तमानतया लक्षणसम-
 तिरिति चेन्न । कालिकसंबन्धेन घटसाध्यके तेनैव संबन्धेन प्रमेयहेतुकस्थले
 अव्याप्तितादवस्थत्वात् । अतृष्यवच्छेदेन यमनत्ववृत्तितथाविधाभावावच्छेद-
 कावपि तयाविधातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वेन तयाविधिसंबन्धानवच्छि-
 द्धावच्छेदकत्वस्यप्रसिद्धत्वादिति दिक् ॥

इति कृष्णमद्वीये सार्वभौमपरिष्कारः ॥

न्यायरत्नं ।

कस्यन्यावच्छिन्नवृत्त्यवच्छिन्नलनिवेशायोपक्रमये—यहयादीति ।

विदुषां कष्टगुणाय रघुनाथेन निर्मिते ।

संन्यायरत्ने धर्मार्तिगणमत्पञ्चलक्षणी ॥

इति श्रीमत्संन्यायपञ्चास्यधर्मद्राघदाचार्यशिष्यस्य पर्वते इत्युपनामकस्य

रघुनाथस्य कृतां गादाधरीपञ्चवादष्टिपञ्चा न्यायरत्नाभिधायी

सार्वभौमप्रन्यान्तपञ्चलक्षणी समाप्ता ॥

न्यायपारिभाषिकशब्दकोशः ।

अघटकरवम्—१ स्वाधिपयऋप्रतीतिवृत्तितत्त्वविरूपितविषयताकृतम् ।

२ तद्विषयताव्यापकविषयतावत्त्वम् ।

अतिव्याप्तिः—लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वे सति लक्ष्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम् ।

अधिकरणत्वम्—१ यथार्थविशिष्टधीविशेष्यत्वम् ।

२ विषयताविशेष इति केचन ।

अनतिरिक्तत्वम्—स्वान्यूनवृत्तितत्त्वम् ।

अनयस्या—अथवस्थितपरम्परारोपाधीनोऽनिष्टप्रसङ्गः ।

अनयस्थितिः—दृश्यस्तुल्यजातीयवस्तुपरंपराकृतवस्तु विराभाभावः ।

अनित्यत्वम्—प्रतियोगितामंभन्धेन ध्वंसंभावम् ।

अनुमितिः—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वविषयताज्ञानमिश्रवत्त्वावच्छिन्नकार-
णतानिरूपितकार्यत्वे सति ज्ञानम् ।

अनेकाश्रितशुष्करवम्—स्वाभयप्रतियोगिकान्धोव्याभावसमानाधिकरण-
शुणत्वम् ।

अन्यतमत्वम्—भेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् ।

अन्यतरत्वम्—भेदद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वम् ।

अर्थान्तरम्—१ प्रकृतानां काङ्क्षितार्थाभिधानम् ।

२ प्रकृतोपगुणार्थमुपेक्ष्यासंबन्धार्थाभिधानम् ।

अवच्छिन्नत्वम्—१ 'इदमेतद्विशिष्टे एकाग्रकारकम्' इति प्रतीतिसाक्षिकः
स्वरूपसंबन्धविशेषः । २ 'इदमेतद्विशेष्यकारकांशे एकाग्रकारकम्' इति वा ।

अवच्छेदः—प्रतियोगी । क्वचित् व्याप्तिः । क्वचित् इयत्कारणम् ।
अपि भवधारणम् ।

अवच्छेदकरवम्—१ प्रतियोग्यंशप्रकृतीभूतधर्मत्वम् ।

२ अनैतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च व्यावर्तकरवसामानाधिकरण्यं, स्वनिश्च-
यच्छेदताकृतवृत्तप्रतिबन्धनं यत्किंचिद्धर्मविशिष्टत्वम् ।

अवच्छेद्यत्वम्—अवच्छिन्नवदेतासाधः ।

१ अयं नित्यत्वपरिष्कारः प्राग्भाषानङ्गीकारपक्षे ध्वंसस्य नित्यत्वपक्षेऽपि
संगच्छते ।

२ समानाधिकरणयोरैवावच्छेद्यावच्छेदकभावः ।

३ अन्यूनाननिरिष्टवृत्तिधर्मैरेवानवच्छेदकत्वम् ।

अव्याप्तिः—उदयतावच्छेदकसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ।

अव्याप्यवृत्तित्वम्—१ स्वात्मन्तामानसमानाधिकरणत्वम् ।

२ स्वप्रतियोगित्व—स्वसामानाधिकरन्वैतदुभयसंबन्धेनाभावपक्षम् ।

असंशयः—उदयतावच्छेदकव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् ।

आकाङ्क्षा—१ स्वरूपयोग्यत्वे सति जन्यितान्वयबोधजनकत्वम् । (ख)

२ तत्पदस्य तत्पदाभावप्रयुक्तमन्वयबोधजनकत्वं तत्पदसमर्थित्वाद्भूत-
त्वत्वं ।

आधेयता—भाषेयमीत्याकारकप्रतीतिनिवामकधर्मविशेषः ।

आह्वार्यम्—स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदकं स्वप्रकारकं ज्ञानम् ।

उदयतिः—१ स्वाधिकरणक्षणादुत्तिष्ठान्भावप्रतियोगिक्षणसंबन्धः ।

२ स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसंबन्धो वा तदधिकरणक्षणावृत्ति-
रव्याप्यसृष्टित्वसंप्रतियोगित्वाकसमपट्टचित्त्वम् ।

उत्तरार्गः—स्वौज्ययोगिकप्राप्तवस्तुप्रतियोगिकसंबन्धविरुद्धः ।

उपलक्षणम्—मिवक्षितान्वयप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वे सति व्य-
ष्टौकम् ।

उपायः—साक्षात् परंपरया वा पार्थक्यकार्यजनने समर्थः ।

एकत्वम्—सर्वज्ञादीयनिष्पेक्षप्रतियोगितान्वयच्छेदकत्वम् ।

एकैकवृत्तिगुणत्वम्—स्वाभयान्वयान्वाधावच्छादकस्वन्ताभावप्रतियोगि-
गुणत्वम् ।

औपपिकत्वम्—व्याप्तिप्रदोपायप्रतिपादनघटकोपायविषयकप्रतिपत्तिप्रयो-
गकत्वम् ।

कर्मधारयः—कर्मिकपदार्थचोरेकस्य धर्मिणि तादात्म्यदेवापरत्वान्नोऽर्थसा-
म्बन्धोपपत्तिरिति तत्त्वम् ।

कादाचित्कत्वम्—सद्ये सति किञ्चित्कालपूरणभावप्रतियोगित्वम् ।

कालोपाधिः—१ कथंदिवादिव्यवहारविषयनिषाधये धर्मः ।

२ क्रियाभावं वा ।

१ अत्र स्वपदेन देवदत्तादेर्गृहणम् ।

२ सावन्मयं च स्वसमर्थित्वात्तत्पदार्थसंसर्गित्वविशिष्टप्रवृत्त्यवैतावच्छेदक-
रूपेण ग्रहणम् ।

३ (१) स्वजन्यनिर्माणप्रागभावावच्छिन्नं कर्म । तदर्थं स्व (रधिक्रिया)
तन्मन्यो विभागः (रनिर्पूर्वदेशयोर्विभागः) तस्य प्रागभावः (स तादात्म्य-
योदासिद्धौ विद्यते) तदवच्छिन्नं (तदेव कर्म) इति ।

(२) पूर्वसंयोगवच्छिन्नविभागः । सच स्वजन्यनिर्माणनादपूर्वसंयोगवि-
शिष्टः स्वजन्यविभागः ।

वेद्यतान्वयित्वम्—असद्विषयत्वम् ।

ग्रन्थः—एकाग्रप्रतिपादकवाक्यसन्दर्भः ।

ग्रहः—सामान्यसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितप्रकारतासमानाधिकरणगुणव्याप्यजातिस्वरम् ।

घटकत्वम्—१ तद्विषयताव्यापकविषयतावत्त्वम् ।

२ (ख) समिधत्व—स्वव्यापकरव पृथहुभयसंबन्धेन विषयताविशिष्ट-
नियतावत्त्वम् ।

स्वरमत्वम्—१ स्वतन्त्रातिषयद्वयप्रागभावानधिकरणत्वम् ।

२ स्वेतैरभाषकारणगणेष्वकार्यकरत्वम् ।

तत्पुनरपः—१ स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयावधार्यवच्छिन्नापरपदार्थबोध-
कसमासावरूपधर्मैवत्वम् ।

२ समासत्रयुक्तलक्षणाग्रग्योत्तरनामकारणे सति लुप्तद्वितीयादिविभिन्नि-
कपूर्वनामकममात्रम् ।

तद्व्यक्तिरयम्—तत्तत्तादात्म्यमितिष्टधर्मः ।

तर्कः—अविज्ञाततत्त्वेऽयं कारणोत्पत्तितत्त्वज्ञानार्थमुद्भूतः ।

द्वित्वम्—१ अपेक्षावुद्विग्नविशेषविषयत्वम् ।

२ अपेक्षावुद्विग्नयो गुणविशेषः ।

निराकरणम्—तत्तद्विषयकज्ञाने मध्यस्थत्वं अग्रानाम्यव्यावर्तकव्यापारः ।

निरूपकरत्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः ।

२ तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् ।

निरूपणम्—१ ज्ञानानुकूलतत्त्वप्रयोगः ।

(३) पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावः । स च सन्नन्वविभाग-
जन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छिन्न स्वरूपोत्तरसंयोगप्रागभावः ।

(४) उत्तरसंयोगावच्छिन्न कर्म च सन्नाशक उत्तरसंयोग इत्यर्थः । अने-
नोराधिवतुष्टयेन क्षणचतुष्टयबह्वार उपपद्यते । एवं सध्यान्तव्यवहा-
रनिदानकं कर्मन्तरायुस्तम् । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो वयसि तदा सोऽन्तय-
स्वार्थसैनैव उपपादनीय इति ।

१ इदं प्रक्याप्यते ।

२ कारणोत्पत्तित कहे इति रक्षणम् । अविज्ञाततत्त्वेऽयं तत्त्वज्ञानार्थमिति
प्रयोजनप्रधानम् ।

३ इदं तु व्यासज्यति । पर्याप्तिसंबन्धेन द्वयोरेव द्वयस्योत्तिष्ठति ।

४ इदं स्वरूपसंबन्धेन वधार्यमाने तिष्ठति ।

२ लक्षणस्वरूपप्राप्त्यादिप्रकारकज्ञानजननानुकूलव्यापारः ।

३ परमतनिराकरणपूर्वकनिदानात्मकजनम् ।

निरूपितत्वम्—स्वरूपसंबन्धविशेषः ।

तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वम् ।

निरूपयः—१ तदभावाप्रकारकं तद्व्यपारकं ज्ञानम् ।

२ विद्युदेव पृथग्प्रतिपक्षाम्बामपानपातणम् ।

निर्धेयः—१ तदभावाप्रकारकानिरूपिततत्प्रकारकानिरूपितविशेषतयाज्ञान-
ज्ञानम् ।

२ तद्विशेषकरवावयितुस्तदभावाप्रकारकताशून्यतद्विशेषकरवावयितुस्त-
द्व्यपारकत्वजननम् ।

निष्पन्नत्वम्—भूतौतद्विनिर्दिष्टत्वम् । अतीतत्वं च स्वाधिकरणकालवृत्ति
कृतिमन्त्रिकियाज्यकलानुकूलविधानु-
गतविशिष्टप्रतियोगित्वसंबन्धेन
वर्तमानत्वंसविशिष्टत्वम् ।

परीक्षा—परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतग्रापनम् ।

(४) यथावद्विहितवैतल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः ।

पुनरुक्तिः—अनुवादान्तरवैसति निरप्रयोजनं पुनरभिधानम् ।

प्रतिपादनम्—प्रतिपत्तिजननानुकूलसद्व्यपारः ।

प्रतियोगित्वम्—१ स्वरूपसंबन्धविशेषः ।

२ निरूपकत्वम् ।

प्रतियोगितावच्छेदकः—१ येन रूपेण वस्तुभावादी प्रतियोगिता
वोच्यते स धर्मः ।

२ येन संबन्धेन प्रतियोगिताया अभावो भाव संबंधः ।

प्रतिसंधानम्—अनुविनयनम् ।

प्रतीक्षा—अविष्यत्काले कर्तव्यत्वप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारः ।

मप्राप्यम्—तद्विशेषविशेषतयानिरूपिततद्व्यपारकताशास्त्रनुभवात् ।

विशेषतावच्छेदेन सदर्भाविच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन तद्वर्तमानत्वं तत्सं-
बन्धानुयोगिविशेषकरवावयितुस्तद्व्यपारकसंबन्धावच्छिन्नप्रकारक-
ज्ञानत्वम् ।

१ इदं जल्पवितण्डामपि हृत्योक्तम् ।

२ संसर्गमित्रज्ञानमिति सर्वेषां सिद्धान्तः । निधयत्वं न जातिः, प्रत्यक्ष-
तादिना चाकर्षात् । किंतु विषयताविशेषः ।

३ महान्तोयं वह्निमान् नवा पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र नातिप्रसंगः ।

४ स च कश्चिदेक कश्चिदेकः । तत्र वह्निर्वातवीलादी वह्नित्वमेवम् महान-
सीपवह्निर्वातवीलादी महानसीपत्वं वह्नित्वं चैयुष्मयम् ।

अनधिकतायं प्रादित्वमिति भीमांसकाः ।

प्रयोजकत्वम्—तच्चिद्वान्वयासिद्धिभिन्नान्वयासिद्धिश्चन्यत्वे सति कार्य-
व्यवहितपूर्ववृत्तित्वम् ।

बहुव्रीहिः—नियमतैः समासप्रयुक्तलक्षणिकोत्तरनामकसमासः ।

अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति शाम्भिकः ।

महाकालः—अनवच्छिन्नः कालः, उपाध्वनवच्छिन्नः कालः ।

शुक्तिः—साधकवाधकप्रमाणोपन्यासः ।

अनुमानं तच्च साध्यसाधकस्तिष्ठज्ञानम् ।

न्यायं इति भीमांसकाः ।

लघुत्वम्—श्रीप्राप्तोपस्थितोजनकत्वम् ।

लक्षणम्—१ यो धर्मा लक्ष्ये व्याख्या पठते न च तंते चाप्यत्र स धर्मः ।

२ लक्ष्यतापच्छेदकसमनियतत्वम् ।

लक्षणा—स्वभावसंबन्धः ।

शब्दनिरूपितोऽर्थनिष्ठशब्दबोधप्रयोजकः शब्दार्थसंबन्धः ।

विकल्पः—द्वैविध्यम् ।

विग्रहः—वृत्त्यर्थोक्तबोधकं वाक्यमिति केचन । समासादिवृत्तिसमानार्थक-

वाक्यविशेषः इति वैयाकरणाः ।

विनिर्गमकम्—अन्तरापक्षपातिनी युक्तिः ।

विशेषणम्—स्वरूपसंबन्धरूपः सन्निकर्षविशेषः ।

प्रकारताएवो विषयताविशेषः ।

वैधधिकरण्यम्—१ तद्विधिरूपवृत्तित्वम् ।

२ तदधिकरणावृत्तित्वम् ।

वैशिष्ट्यम्—संबन्धः यत्न यत्र यः संबन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् ।

व्यभिचारः—कार्यकारणानामभङ्गः ।

व्यवस्था—१ मर्यादा । सा च शास्त्रविहितस्य विषयान्तरपरिहारेण विषय-
विशेषे स्थापनम् ।

२ स्वैरभिधेयापेक्षावधिनियम इति वैयाकरणाः ।

१ राजपुरुष इत्यादिवारणाय उत्तरेति नामविशेषणम् । अर्थविषयलीत्यादि-
सामुदायवारणाय नियन्त्रकः इति चक्षुः । ननुपुत्रे तु न नियन्त्रकः ।

२ न्यायो नाम श्रुत्योः परस्परविरोधे निर्णायकप्रमाणम् ।

“श्रुत्वोर्विरोधे न्यायस्तु बलवानर्थनिर्णये ।

शुक्तिहीननिवारे तु धर्मद्वानिः प्रजावते ॥” इति ।

३ तदर्थश्च सिद्धेश्चार्थैरवधिनियममेदं कृतम् ।

व्यापकत्वम्—यद्विरूपितसाध्यतायच्छेदकताघटकसम्बन्धसामान्ये प्रतियोगिभावधिकरणयोर्विविक्तपदुभौगिकावाभाव तदव्यापकम् ।

व्यापकत्वम्—१ तत्समानाधिकरणसन्तानावप्रतियोगितानवच्छेदधर्मभावम् ।

२ तद्विशिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम् ।

३ निरर्थप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमधिक्रमावप्रतियोगितासामान्ये सामान्यभावविशिष्टत्वे यद्भावाच्छिद्यत्वे दृष्टदुभयाभाव तेन सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिद्यत्वं तद्वेतुव्यापकत्वम् ।

व्याप्ति —अनौपाधिक सत्यम् । अनौपाधिकत्वं तु यावत्स्वसमागाधिकरणसन्तानावप्रतियोगिकात्यन्ताभावासमानाधिकरणात् तत्ताभावा प्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरणम् ।

व्यासज्यवृत्तित्वम्—स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितायच्छेदकतादात्म्यहेतुसम्बन्धेन धर्मविपदाद्यर्थविशिष्टत्वम् ।

व्युत्पत्ति —साधजन्यसाध्यज्ञानादिसवाद्यस्कारविशेष ।

सम्बन्ध —स्वभित्तसम्बन्धाभित्तस्वभित्तप्रतियोगिक पदार्थम् ।

संसर्गमर्यादा—समभिव्याहारज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठसम्बन्धता ।

समनियतत्वम्—व्याप्ये सति व्यापकत्वम् ।

समारब्धत्वम्—वर्तमानकालवृत्तिष्वसम्प्राप्तयोगिसमानाधकृतिविषयत्वम् ।

वर्तमानकालवृत्तिष्वसम्प्राप्तयोगिसमानाधविषयकत्वविषयकवृत्तिष्वसामानकाशीनस्वविषयकवृत्तिष्वम् ।

मुसदायत्वम्—१ अनेकपदांशो धर्मम् ।

२ त्रित्वादिपदांशसत्त्वविशेष ।

सामानाधिकरण्यम्—१ प्रतियोगितासम्बन्धेन तद्वदनुभौगिकत्वम् ।

२ स्वावच्छेदकीभूतो य काल तद्वच्छिन्ना वा स्वविशिष्टनिरूपिता धर्मिष्ठित्वनिर्दिष्टाऽपेक्षता वा ।

सुषुप्ति —परीतता मय सयोग ।

स्वरूपम्—स्वभावविशेष ।

स्वामिक पदार्थम् ।

१ इदं प्रतियोगिताव्यापकत्वम् ।

२ इदं साध्यस्य हेतुव्यापकत्वम् ।

३ यत्वेकान्तनिरूपक इति नैयायिकसिद्धान्तः ।

४ इदं एकशब्दावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् ।

संस्कृतनूतनपुस्तकानि ।

कारिकावली ।

सिद्धान्तमुक्तावलीसंवलित ।

दिनकरीव्याख्या-रामरुद्रीव्याख्याभ्यां सनाथीकृता ।

न्यायशास्त्रप्रतिपिङ्गुणा मुक्तावलीसहितकारिकावलीबादावादर्णीयेति सुप्रसिद्धं सर्वेषाम् । परमुभयोरप्यतिगम्भीरार्थत्वेन दुरुद्बोधादप्येतृणामध्यापकानां च भयस्यैव व्याख्यानतरपेक्षेति तेषां सौकर्यायऽयं ग्रन्थः सुप्रसिद्धान्ता शिरोनिर्दिष्टव्याख्याभ्यां सवोज्ञ टिप्पण्यादिभिश्च सम्यक्परिष्कृत्य सुरितोऽस्ति ।

मूल्यं २॥ रु., मार्ग. ८ आ.

कारिकावली ।

(सिद्धान्तमुक्तावलीमहिता)

वास्तवविदितमेतत्कृतगीर्वाणभाषापरिचयानां विशेषतश्च भारतीयानां यत्किञ्च राकलप्रवरणमौलिभूता सिद्धान्तमुक्तावलीभासिता कारिकावली न्यायसिद्धान्तं कृतलक्षणात्मिकं प्रकाशयन्ती बादाधरीजगदीश्वीप्रवृत्तिदृष्टविन्यासमभिदीपयति व्याख्याभ्यनयनयोग्यतामादधालप्येतृणामिति । सेयमस्माभिर्दिनकरीव्याख्यापाठानुगुणाय निबन्धस्वरूपेण निवेशनपुरतः प्रकाशिता ।

मूल्यं ६ आ., मार्ग. १ आ.

न्यायलीलावती ।

श्रीमच्छास्त्राचार्यविरचिता ।

मैथिलदेशीयप्राचीनमहानैयायिकधीमद्वृद्धभाचार्यविरचितोऽयं वैशेषिकदर्शनसारभूतो न्यायलीलावतीग्रन्थोऽस्माभिर्गोर्वाणवियारविचित्रचक्रविमोदाय सहता प्रयासेन सफलय समुद्र प्रकाशित । अस्मिन्ग्रन्थे वैशेषिकदर्शनप्रसिद्धपदार्थानां मण्डनं मतान्तरसंघटनं च विद्वज्जनमहनीयमिदं कृतमिति कृतमस्ति । श्रीमद्वैशेषिकोपाध्याय श्रीरघुनाथतार्किकशिरोगण्ठादिग्रन्थोऽपि प्राचीनतरो वृद्धभाचार्यमस्यायं ग्रन्थोऽथावधि क्वपि न वेनापि साधुत्वेन सुदयित्वा प्रकाश्य नीत । अतो दार्शनिकविद्यारसिचैरवश्यं सप्राप्तमिदं ग्रन्थरत्नम् ।

मूल्यं १२ आ., मार्ग. २ आ.

तर्कसंग्रहचन्द्रिका

तर्कसंग्रहसहिता ।

इयं व्याख्या गभीरार्थाणि सुन्दरतराणि । जस्य प्रणेता श्रीकाशीस्थ
ब्राह्मो विद्वान् महामहोपाध्यायप्रतिभो गाडेविलोपाह श्रीगुरुन्दत्तमासीदिति वि
प्रायते । बालारूपमतिदुर्बबोधविषयविद्यापयिगुणानेव व्याख्याना महता परि
श्रमेण व्यरचीय टीका तथा विविधटिप्पणपरिकृतास्तीति विद्यार्थिभिरादरणीया-
मूल्यं ६ आ., मार्ग. १ आ.

भास्करोदया ।

तर्कसंग्रह-दीपिका-प्रकाश(नीलकण्ठी)संवलिते-

यमपूर्वा व्याख्या

मुद्रितास्ति । तर्कसंग्रहदीपिकाया यथावद्वचोचान यथा नीलकण्ठमुद्रक
रोति एवमेव नीलकण्ठ्या अप्यवयवमो यथावदज्ञानादेव भास्करोदयातीया
माहात्म्यवतिष्यति

मूल्यं १४ आ., मार्ग. २ आ.

श्रीलौगाक्षिभास्करप्रणीतः

अर्थसंग्रहः ।

श्रीमत्परमहंसरामेश्वरशिवयोगिनिधुप्रणीत-

मीमांसार्थसंग्रहकौमुदीव्याख्यासहितः ।

अयं ग्रन्थो विविक्तमीमांसापदार्थनिर्हणकारत्वेन वैमिनीयतन्त्रप्रविविधूया
मयेपागलन्तोपकारक एवौ मीमांसाप्रकरणमन्थावसिरोवे । अयमनेरप्रानेर
पारमर्हिनीयः दिवाहुत्वादनुचितमवयव आसीत्तोऽस्यानिर्मेहता यत्रैव तु
प्रतिद्विद्वद्गता सुतोषय टिप्पण्यादिभिरनुल मुद्रितोस्ति ।

मूल्यं १२ आणका , मार्गव्यय. २ आणकी.

प्रमेयकमलमार्तण्डः ।

श्रीचन्द्रप्रभाचार्यविरचितः ।

अयं पैतृदत्तस्यार्थं रसकोटिको न्यायग्रन्थोऽस्ति । श्रीवासिष्ठन्याया
यप्रणीतस्य परीक्षामुखनाम्न. सुप्रसिद्धग्रन्थस्य वृत्तिरूपत्वेनायं समुपपत्ति ।
ग्राम श्रीभोजराजवाणीनोऽस्य प्रणेतासीदित्यनुमानतोऽऽवृत्त ८०० नवदान
१०० परिमितकालोऽस्य जन्मन व्यासीदिति निधीयते ।

मूल्यं ४ रु., मार्ग. ८ आ.

निर्देशसागरस्यशालाचार्यपति

पाण्डुरङ्ग जाधवी,

छात्रवास्तुगोच, मुम्बई.